

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

УДК 94(477): 37.091.12.011.3-051 «195/196» (043.3)

На правах рукопису

МАРЧУК ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

**УЧИТЕЛІ УКРАЇНИ В ОСВІТНІХ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ В
ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-Х –
ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР. ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук,
професор
Шарпатий Віктор Григорович

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база.....	27
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження.....	35
РОЗДІЛ 2. РЕФОРМУВАННЯ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ І ВЧИТЕЛІ.....	40
2.1. Освітня реформа: історико-правовий аспект	40
2.2. Участь учителів у здійсненні реформи.....	57
2.3. Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів	68
РОЗДІЛ 3. КІЛЬКІСНО-ЯКІСНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ.....	82
3.1. Забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями.....	82
3.2. Система підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів.....	97
3.3. Соціально-матеріальне становище вчителів наприкінці 50- х – на початку 60-х років ХХ ст.....	111
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕАЛІЇ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІ.....	130
4.1. Зміни в умовах праці та соціальне забезпечення вчителів.....	130
4.2. Житлово-побутові умови шкільного вчительства.....	143
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180
ДОДАТКИ.....	230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН	Академія наук
АПН	Академія педагогічних наук
ВЛКСМ	Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ГЕС	гідроелектростанція
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
МО УРСР	Міністерство освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки
МТС	Машинно-тракторна станція
НПУ	Національний педагогічний університет профспілка професійна спілка
РНК	Рада народних комісарів
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СШ	середня школа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ХТЗ	Харківський тракторний завод
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади
ЦК КПУ	Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження ролі учительської інтелігенції у розвитку освіти України, адже саме вона відіграє важливу роль у формуванні духовного й інтелектуального потенціалу нації, сприяє зростанню національної самосвідомості та патріотизму.

За сьогоденних реалій українського суспільства одним з найважливіших завдань школи та педагогів є розвиток гуманності взаємин, свободи самовиявлення, культивування індивідуальності, творча реалізація особистості. За умови інтеграції України в європейський простір при розробці і втіленні в життя нової системи освіти важливо врахувати закономірності, тенденції та принципи досвіду минулих поколінь.

Сучасна українська історична наука розвивається у напрямі інтеграції у світовий гуманітарний простір, який, по-перше, віддає перевагу людинознавчим тенденціям у дусі соціально-психологічної, цивілізаційної й культурологічно спрямованої історії; по-друге, дозволяє позбутися стереотипів минулого і висвітлити події на засадах сучасних наукових концепцій та методологічних орієнтирів. Різноманітні аспекти повсякденного життя вчителів, які довгий час знаходилися на периферії наукового інтересу, переміщуються наразі в центр уваги вчених, яких найбільше цікавить «людська» сутність історії й культури.

З огляду на те, що за останні десятиліття активно продовжується вдосконалення вітчизняної освіти, у сучасній історичній науці збільшується інтерес до проблем реформи загальноосвітньої школи 1958–1964 рр. М.С. Хрущова та вчительської інтелігенції цього періоду зокрема. Питання способу життя і особливостей соціального стану вчителів, найважливішої і найчисельнішої групи інтелігенції, наразі досліджене не в повному обсязі. Важливо те, що провідну роль у досягненні будь-яких ідеологічних і політичних цілей суспільства відіграє освіта та виховання і роль учителів у цьому процесі важко переоцінити. Висвітлення ролі педагогів у здійсненні реформи допоможе краще зрозуміти її суть.

Отже, актуальність обраної теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що будь-які політичні, соціально-економічні й культурно-просвітні перетворення, притаманні також і сучасному українському соціуму, неможливі без участі в обговоренні їх концепції та реалізації широких громадських кіл. Враховуючи те, що провідну роль у таких процесах завжди відіграють представники розумової праці, тобто інтелігенція, дослідження попереднього історичного досвіду їх участі в розвитку вітчизняного суспільства залишається актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження «Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.)» виконане в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тема затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 30 січня 2014 р. (Протокол № 6).

Мета дослідження – на основі виявлення, узагальнення і критичного аналізу архівних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити та комплексно висвітлити особливості життя та діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл УРСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

Відповідно до мети були визначені такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, проаналізувати її джерельну базу та обґрунтувати теоретико-методологічні принципи дослідження;
- охарактеризувати причини та наслідки реформаційних процесів в освітній галузі, дослідити участь учителів у здійсненні реформи та зміни в організації навчально-виховної роботи в школах;

- простежити зміни в реформуванні системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів;
- розкрити процес забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями, висвітлити динаміку кількісно-якісного складу вчителів та вплив органів влади на ці показники;
- окреслити специфіку ідеологічної роботи з учителями та з'ясувати особливості участі освітян в агітаційно-пропагандистській роботі;
- відобразити місце вчителів у тогочасному суспільстві, зміни в умовах праці та соціальному забезпеченні, дослідити матеріально-побутові умови та життєвий рівень вчителів загальноосвітніх шкіл.

Об'єктом дослідження є стан шкільної освіти в УРСР періоду хрущовської «відлиги».

Предметом дослідження є місце вчителів у реформаційних процесах Української РСР у період хрущовської «відлиги», а саме: їх соціальний статус, умови праці, громадсько-політична робота, кількісно-якісні характеристики та соціально-побутове становище.

Хронологічні межі теми визначені її спрямованістю та завданнями і охоплюють період з другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. – період реформування тоталітарної радянської системи М.С. Хрущовим, у тому числі й освітньої галузі, що привело до зміни статусу вчителів у тогочасному суспільстві. Політехнізація навчального процесу поставила перед педагогами нові завдання та розкрила перспективи в їх професійній діяльності. Вибір *нижньої межі* (друга половина 50-х років ХХ ст.) зумовлений початком реформаційних змін освітньої галузі і прийняттям у квітні 1959 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», який змінив завдання та орієнтири розвитку загальної середньої освіти. *Верхня межа* пояснюється загальновідомими подіями усунення від влади М.С. Хрущова та згортанням освітньої реформи.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються території Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу в досліджуваній період..

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

Вперше

- проведено цілісний аналіз історіографії, що стосується освітніх реформаційних процесів періоду хрущовської «відлиги»;
- досліджено участь учителів в освітніх реформаційних процесах (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.);
- простежено сприйняття вчителями змін в освіті відповідно до Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР»;
- здійснено комплексне дослідження впливу реформи освіти на професійну групу вчителів, а саме: їх кількісно-якісний склад, необхідність удосконалення професійних навичок, участь в організації змін у навчальному процесі та позашкільній роботі.

Поглиблено:

- джерельну базу із окресленої проблеми;
- відомості про участь освітян у громадсько-політичній роботі та адміністративно-партійний контроль за їх діяльністю.

Подальшого розвитку в дисертації набуло вивчення:

- житлового та комунального забезпечення освітян;
- рівня заробітної плати педагогів та їх купівельної спроможності.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, узагальнення і висновки, сформовані в дисертаційній роботі, суттєво розширюють знання як із новітньої історії України загалом, так і її окремих регіонів. Вони можуть залучатися до написання узагальнюючих праць з історії України, історії української культури та у краєзнавчих студіях. Отримані результати стануть у нагоді під час підготовки спецкурсів, а також для

написання навчальної літератури з новітньої історії України та можуть використовуватися під час викладання навчальних дисциплін з історії та історії культури у вищих і середніх навчальних закладах. Акумуляція досвіду минулих поколінь за сьогоденних реалій може допомогти враховувати закономірності, тенденції та принципи розвитку освіти минулого й допомогти у формуванні сучасної системи освіти, за якою б виховувалась особистість не в дусі засвоєння формальних знань і навичок, а розвивалась гуманність взаємин, свобода самовиявлення, культивування індивідуальності, творча реалізація особистості.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на науково-методичних семінарах і засіданнях Кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ імені М.П. Драгоманова у 2014–2016 рр. та на шести наукових конференціях, серед яких чотири міжнародних, одна всеукраїнська, а саме: Міжнародна науково-практична конференція: «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2014); Міжнародна науково-практична конференція: «Нові завдання суспільних наук у XXI ст.» (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети сучасних суспільних наук у трансформаційних умовах» (Львів, 2014); Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2014); Всеукраїнська наукова конференція: «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015); «Історичні студії» (Київ, 2016).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в п'яти наукових статтях, з яких дві надруковані у збірнику, включеному до міжнародних наукометричних баз «Index Copernicus» та РИНЦ. Окремі положення та результати дослідження додатково відображені в шести тезах та виступах на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Період «хрущовської відлиги» (друга половина 50-х – початок 60-х років ХХ ст.), із його змінами суспільно-політичного та культурного ладу посідає особливе місце в новітній історії України. Перебуваючи протягом більш як чверть століття під тоталітарним контролем, радянське суспільство, а разом з ним і Україна, з цікавістю та ентузіазмом сприйняли початок реформації. Найпомітніші зміни відбулися у сфері культурного життя. Реформаційні процеси мали значний вплив на діяльність загальноосвітньої школи, оскільки у грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р. Сфера освіти є важливим чинником суспільного та економічного розвитку держави. У системі освіти загальноосвітня школа – фундамент освіченої нації.

Найдієвішим інструментом формування знань і свідомості молодого покоління є розвиток і функціонування шкільної освіти. У радянські часи процес накопичення історичних знань про загальноосвітню школу і педагогічних працівників залишався неоднозначним, оскільки відбулася деформація історичної науки. Відновлення наукової істини має важливе значення для реформування системи освіти та формування національної самосвідомості громадян України.

Учительська інтелігенція періоду реформування освіти в 1958–1964 рр. становить значний науковий інтерес. Нині відсутні історико-педагогічні праці, де цілісно й системно було б проаналізовано історіографію окресленої проблеми. Наразі є кілька підходів до подання історіографічного опису: хронологічний, проблемний та системний. Історичну літературу з досліджуваної теми ми поділили на кілька періодів. Критеріями поділу були

соціально-політичні зміни в країні, що вплинули на тематику й акценти, що ставилися дослідниками. Історіографію цього дисертаційного дослідження ми поділяємо на два періоди: перший (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.); другий (1991 р. – початок ХХІ ст.).

Перший період (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). Так зване «визволення» історичної науки від ідеологічних установок сталінської епохи ознаменував собою період хрущовської «відлиги». Однак на підготовку та публікацію серйозних досліджень про вчительську інтелігенцію за умов реформування школи (1958–1964 рр.) потрібен був час. Для науковців це досить короткий період, щоб осмислити новий етап у житті суспільства і науково інтерпретувати його. У 60-і роки чітко позначився вступ країни в період «розвинутого соціалізму», який створив об'єктивні передумови для якісно нового етапу в розвитку історичної науки. У межах концепції «розвинутого соціалізму» зверталася увага переважно на позитивні моменти суспільного життя, в тому числі й сфери освіти, що і вплинуло на розробку проблеми вчительської інтелігенції досліджуваного періоду.

Ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення працями, підготовленими переважно дослідниками України, а також зарубіжними вченими, не претендуючи на всеосяжний аналіз наявної літератури. У зв'язку із доволі великою кількістю останньої, де тією чи іншою мірою досліджується проблема становлення та розвитку освіти в період шкільної реформи, ми використали проблемний підхід щодо класифікації наукової літератури, який дозволяє розділити її на кілька великих груп.

Перша група включає академічні, узагальнені видання УРСР, що стосуються загальних проблем «культурної революції». До таких праць у першому періоді слід віднести «Історію Української РСР», яка складається з восьми томів (у 10-ти книгах). У восьмому томі «Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (40–70-і роки ХХ ст.)» [262] Закон Верховної Ради Союзу РСР (24 грудня 1958 р.) «Про

зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» характеризується позитивно. Також ця праця багата фактичним матеріалом про розширення мережі шкіл, зростанням фінансових витрат на освіту, кількісними показниками вчителів та учнів у загальноосвітніх школах.

Щодо узагальнюючих монографій, то серед них слід виділити такі як «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» [330] та «Народна освіта в СРСР. 1917–1967» [358]. У них висвітлюються питання розвитку радянської системи освіти, розширення мережі шкіл, запровадження обов'язкового восьмирічного навчання, подається інформація про підготовку та перепідготовку педагогічних працівників. Про кількість загальноосвітніх шкіл, темпи шкільного будівництва, кількість учителів та учнів повідомляється у статистичному збірнику «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР» [140]. Однак автори зазначених праць не змогли простежити загальні тенденції кадрової політики в загальноосвітніх школах. Окрім того, їх недоліком є завищення оцінки зростання матеріальної бази шкіл, забезпечення кваліфікованими працівниками.

На основі марксистсько-ленінської ідеології та більшовицьких поглядів на соціальну справедливість написана узагальнена монографія «Розвиток радянської культури за роки радянської влади» [362], де проблеми освіти посідають значне місце. Ця наукова студія містить інформацію про зростання життєвого рівня населення, підвищення добробуту шкіл, високий життєвий рівень вчителів та учнів, що не завжди відповідало дійсності. Не знайшли відображення в ній і соціальні реалії вчителів.

Проблемі школи та педагогічних працівників присвячено кілька індивідуальних і колективних монографій, збірників. Різних аспектів цієї проблеми торкаються у своїх наукових доробках такі українські автори як Є.С. Березняк [190], А.Д. Бондар [195], М.М. Грищенко [229], М.С. Грищенко [224–226], С.К. Гутянський [233], О.Я. Завадська [248, 249],

І.Я Кошарний [279], М.М. Моторнюк [326, 327], К.Ф. Присяжнюк [353], Т.М. Шашло [418], К.А. Колосова [276, 277] та ін. Серед російських дослідників проблеми педагогічної інтелігенції висвітлюють В.Т. Єрмаков [244], П.І. Кабанов [264], В.І. Астахова [177], М.Є. Главацький [217]. Розвиток школи в УРСР на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» автори окреслюють як новий етап в історії радянської школи, зокрема, наводять різні статистичні дані про зміцнення навчально-матеріальної бази школи, характеризують навчальні плани та програми. Вони подають діяльність учителів через призму політики правлячої партії та радянської держави. Учителство розглядається як найбільш чисельна група науково-культурної інтелігенції, роль якої полягає у формуванні ціннісних орієнтацій молодого покоління. Педагогам ставляться конкретні завдання в сфері навчання та виховання. Аналізуючи стан кадрового забезпечення шкіл, автори не вдаються до висвітлення національних та соціальних проблем.

На особливу увагу заслуговує праця А.Г. Бондар «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)» [194], в якій окреслюється період 1959–1967 рр. як перебудова шкільної освіти на основі рішень XXI та XXII з'їздів КПРС та закону про школу, а також як реформу школи. Характерно, що поряд з інформативним матеріалом про зміст Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» автор виділяє зміни у структурі, змісті й організації навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Особливу увагу вона звертає на творчі пошуки вчителями ефективних форм і методів навчання та виховання учнів (досвід липецьких педагогів раціональної організації уроків; досвід учителя математики Кіровоградської середньої школи № 6 О.О. Хмури та ін.). Загалом, позитивно оцінюючи реформу школи 1956–1964 рр., сучасником якої вона була, дослідниця визначила причини її згорання і прийняття постанови «Про часткову зміну трудової підготовки в середній загальноосвітній школі» (1966), а саме: масове запровадження виробничого навчання і передавання

загальноосвітній школі професійної підготовки учнів не виправдали себе; незадоволення батьків масовим запровадженням виробничого навчання.

Функціонування школи за умов реформування першою почала висвітлювати О.Я. Завадська [248, 249], яка на основі партійних документів у своїх працях детально аналізує аспекти реформування системи освіти. Також, одними з перших до тогочасної освітньої реформи звернулись у своїх наукових студіях історики С.К. Гутянський [233] та К.Ф. Присяжнюк [353]. Розвиток освіти в УРСР на основі закону про школу М.С. Гриценко [224–226] окреслює як новий етап в історії радянської школи, зокрема, наводить різні статистичні дані про зміцнення навчально-матеріальної бази школи, характеризує нові навчальні плани і програми.

Досить цікаве і змістовне дослідження окремих напрямів загальноосвітньої школи зробив М.М. Моторнюк [326, 327]. Спираючись на фактичний матеріал, автор висвітлює роль загальноосвітньої школи в суспільному розвитку, розглядає шляхи її поступу, форми спільної діяльності вчителів і батьків щодо виховання учнів. Недоліком цієї праці, на нашу думку, є точка зору на методи виховання молодого покоління через призму комуністичної ідеології. Певний інтерес для нашого дослідження становить праця О.О.Сушка [393], в якій він порушує проблему школи та педагогічних кадрів у загальноосвітніх школах Української РСР другої половини ХХ ст.

Наведені праці написані на основі марксистсько-ленінської методології, зокрема, періодизації, в основу якої лягла історія Комуністичної партії СРСР. Однак з початком періоду хрущовської «відлиги» спостерігалися певне послаблення ідеологічного тиску, загальна тенденція подолання культу особи Сталіна, що певною мірою позитивно вплинуло на українську педагогічну думку, яка все-таки залишалася складовою радянської.

Висвітлювали діяльність педагогічної інтелігенції також представники філософської науки В.Н. Турченко, Л.Г. Борисова [396]. Цінність такого типу праць полягає в тому, що їх авторами були проведені конкретні соціологічні

дослідження, в підсумку яких отримано рідкісні факти походження, соціального стану та життєвих планів учителів за умов радянського суспільства, які досить складно знайти навіть у документах та статистичних даних.

Серед дисертаційних робіт, присвячених загальноосвітній школі України та повністю або частково входять до хронологічних меж нашого дослідження, слід виділити кандидатські дисертації О.Я. Завадської [450], Б.М. Андрієвського [438], В.В. Ракова [461]. У цих наукових доробках наявна обмеженість географічними межах тих чи інших областей. Автори не вдаються до висвітлення соціальних та національних проблем в аналізі розвитку кадрових питань, вони наводять лише загальні дані про кількісні показники вчителів.

До історіографічного аналізу нами були залучені публікації провідних журналів і газет історичного та педагогічного характеру, які друкувалися в Українській РСР та за її межами протягом 50–80-х років ХХ ст. Зокрема, близькими до теми нашого дисертаційного дослідження є випуски «Українського історичного журналу», «Радянської школи», «Советской педагогики», що фактично були перетворені на політичні довідники для працівників освіти. Публікації у цих журналах не містять важливої інформації, оскільки лише певною мірою торкалися проблем освіти. Актуальні для нашого дослідження матеріали почали з'являтися на сторінках цих періодичних видань лише з 90-х років ХХ ст.

Щодо спеціалізованої літератури про вчителів радянського періоду, то її можна поділити на кілька блоків залежно від тематики. До першого блоку можна віднести дослідження, присвячені ідеологічній роботі КППС серед учителів. Серед таких наукових студій виокремимо працю російського дослідника М.І. Сисоєва, який аналізує політику партійного керівництва з питань підготовки та діяльності педагогічних кадрів [380]. Новий етап КППС у галузі народної освіти М. Сисоєв пов'язує із прийняттям закону про школу в

1958 р. Автор подає роботу партії в організації діяльності вчительських інститутів, вдосконалення навчально-виховного процесу в радянській школі, приділення уваги матеріально-побутовим умовам життя радянських учителів.

Актуальними в цьому аспекті стали монографії й українських дослідників: О.І. Ботвинова [197], Т.М. Шашла [418], А.А. Лукашенка [307, 308], С.К. Гутянського [233], І.Я. Кошарного [279]. У своїх працях ці автори не стільки висвітлювали наявні в радянському житті процеси та явища народної освіти, скільки наводили факти для підтвердження провідної ролі партії та її вирішального значення. Певний інтерес для нашого дослідження становить праця К.Ф. Присяжнюка [353], в якій автор порушує проблему педагогічних кадрів у загальноосвітніх школах України.

До другого блоку належать наукові студії з підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. Цю проблему розкривають Ф.Г.Паначин [343] та П.В. Худоминський [407]. Більш детально її розкрили у своїх наукових статтях Н.М. Часовникової [471] і Л.В. Ярушиної [432]. За допомогою соціологічного дослідження вони характеризують рівень кваліфікації вчительських кадрів та місце середньої школи у суспільстві.

У своїх працях велику увагу приділяли вивченню підготовки кадрів інтелігенції в УРСР дослідники А.Г. Бондар і Ю.О. Курносов, які висвітлили особливості підготовки спеціалістів у ВНЗ на досвіді СРСР, проаналізували перебудову інженерно-технічної освіти, вдосконалення роботи університетів, вивчали зміни в комплектуванні вищих і середніх спеціальних навчальних закладів [196].

Третій блок становлять наукові праці щодо формування особистості вчителя через призму педагогіки та психології. Цій тематиці присвячені публікації таких авторів як Н.В. Кузьмін [287], В.О. Сластенін [384], І.І. Чернокозов [413]. До четвертого блоку належать наукові студії, присвячені безпосередньо реформі 1959 р., Ф.В. Герасін [216], С.Г. Шаповаленко [417] які розкривають особливості реформування освіти на основі нового закону про

школу. За умов реформи перед учителями ставилися чіткі цілі навчання та виховання учнів, оснащення шкіл, конкретні вимоги підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів.

Спільним для наукових студій досліджуваного періоду є те, що їх автори не лише обмежуються наведеннями кількісних показників, а й вдаються до з'ясування суто педагогічних процесів, аналізують програми та плани з тих чи інших предметів для окремих класів, аргументують доцільність їх частих змін та уточнень. Однак вийти за межі встановленої на той час точки зору на роль школи в суспільстві та вчителя в ній автори не змогли, що виявляється в завищених оцінках та ідеалізації шкільної реформи цього періоду. Радянські історики через відсутність об'єктивної інформації, засекреченість великої кількості архівних матеріалів не мали змоги всебічно розкрити ту чи іншу проблему з питань розвитку освіти. У заангажованих монографіях, статтях, дисертаціях висвітлювались лише здобутки загальноосвітньої школи, автори зосереджувались на зростанні кількості учнів та вчительського корпусу, не зверталися до аналізу реального життя педагогів республіки.

Докорінно відрізняються від праць українських та російських дослідників наукові доробки представників української діаспори, автори яких репрезентують зарубіжну історіографію. На відміну від радянської історіографії, на Заході відбулася активізація дослідження питань, пов'язаних з одним із найсуперечливіших періодів в історії української освіти кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст.

Серед авторів української діаспори, які у своїх працях безпосередньо чи дотично опікувались питаннями працівників загальноосвітніх шкіл, слід виокремити І.В. Коляску, праця якого відрізняється різноманітністю викладу історичного матеріалу. В монографії «Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації та русифікації» [278], спираючись лише на опубліковані джерела, вчений розглядає освітні перетворення за «хрущовської» доби в УРСР під кутом зору глибокої, системної русифікації

радянським урядом української освіти. З одного боку, в такому ракурсі означена проблема за радянських часів не порушувалася, і нині вона є недослідженою. Але, з іншого боку, вважаємо такий підхід до висвітлення розвитку освіти за радянської доби однобічним. У контексті загального висвітлення розвитку освіти в Україні певною мірою досліджуваної проблеми торкаються такі вчені української діаспори як Л.Т. Білецький [191], В.С. Курило [294], С.О. Сірополко [384]. Особливий інтерес викликає фундаментальна історіософська праця І. Лисяка-Рудницького, в якій історик торкається проблем освіти в контексті висвітлення історії України другої половини ХХ ст. До речі, їх наукові доробки стали доступними українським науковцям лише після проголошення незалежної Української держави.

У 1976 р. опублікована праця Д. Павлова і Г. Захаревича «Середня спеціальна освіта в Українській РСР», в якій автори вважають період 1951–1958 рр. новим етапом у розвитку середньої спеціальної школи, пов'язуючи це з остаточною перемогою соціалізму [342]. Про зміни, що відбувалися в системі освіти республіки з 1954 до 1957 р., автори відгукуються позитивно, відзначаючи заслугу комуністичної партії і радянського уряду в якісному реформуванні освіти. Однак вони відзначають негативний вплив реорганізації управління промисловістю 1957 р., що порушила галузевий принцип керівництва більшістю технікумів промисловості та будівництва. Розпилення промислових підприємств і навчальних закладів відповідних галузей промисловості ускладнювало здійснення єдиної галузевої політики у плануванні підготовки кадрів та спеціалізацію технікумів і навчально-методичне керівництво професійною підготовкою.

Загалом наукові студії дослідників української діаспори ґрунтуються на незначній джерельній базі, тому містять хронологічні неточності, характеризуються описовістю, акцентуванням уваги насамперед на суспільно-політичних аспектах реформування, перебільшенням досягнень українських урядів у творенні національної системи освіти радянської доби. Проте вони є цінними, оскільки містять незаангажовані судження про ті чи інші

перетворення у шкільній освіті України, допомагають відтворити їх наступність, чого не змогли зробити радянські вчені.

Отже, у наведених наукових розвідках радянської доби, написаних на засадах марксистсько-ленінської методології, певним чином висвітлюються ті чи інші аспекти шкільної реформи з гіпертрофованим звеличуванням успіхів радянської влади в галузі освіти. У них не розкриваються ідеї українських освітян стосовно урядової освітньої політики, побудови системи освіти на національних засадах; процеси українізації і русифікації шкільної освіти як складових урядової реформи; критично і необ'єктивно оцінюється реформа та діяльність керівних органів освіти в Україні. Однак вони мають певну наукову цінність, оскільки містять значний фактичний матеріал, зокрема, про зростання мережі навчальних закладів, охоплення учнів освітою, зміст навчальних планів, програм та організацію навчально-виховного процесу. Праці західних авторів відзначаються глибоким аналізом і детальним вивченням опублікованих джерел, але відсутність доступу до архівних документів певною мірою знижує їх науковий потенціал.

Другий період (1991 р. – початок ХХІ ст.) характеризується пошуком нових концептуальних підходів. Історики починають більш повно відтворювати характер подій у зв'язку із розширеним доступом до архівних фондів, відкриттям сховищ та бібліотек. Підходи до оцінки історичних явищ активно переглядаються, робляться перші спроби звільнення історичної науки від ідеологічної одноманітності. У зв'язку з тривалою ідеологізацією історичних знань справедливо дається критика односторонніх позитивних оцінок авторів радянського періоду.

Саме в цей період у історичній науці почався період відходу від застарілих концепцій історичного дослідження, оновлення підходів до висвітлення історичних реалій, у тому числі і до проблем загальноосвітньої школи. Лише на початку 90-х років ХХ ст. у контексті національного відродження, проголошення суверенної Української держави з'явилися праці,

автори яких змогли об'єктивно осмислити історію розвитку освіти в країні. У цей період починаються зміни в підходах до вивчення діяльності вчительства загальноосвітніх шкіл завдяки звільненню історіографії від ідеологічного тиску. Однак потреба у висвітленні загальної картини ключових питань стану вчительства за умов реформування школи М.С. Хрущовим не зникла. Дослідження потребують питання участі освітян у здійсненні реформи, їх прав у межах професійної діяльності, соціального стану вчительства, учнів та суспільства загалом.

Після проголошення незалежності України відбувається зміна підходів до висвітлення історичних подій, зроблена спроба оцінити історію України з нових позицій. Завдяки звільненню історичної науки від ідеологічних установок збільшується кількість дисертаційних досліджень, присвячених вивченню діяльності педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл. Українська історіографія з нових позицій об'єктивності та історизму підійшла до оцінювання окресленого нами періоду.

Серед узагальнених наукових студій цього періоду можна виокремити «Історію педагогіки України» за редакцією Я.І. Бурлака і Ю.Д. Руденка [203] та праці С.У. Гончаренка і Ю.І. Мальованого [220]. У колективній монографії В.Г. Кременя, Д.В. Табачника, В.М. Ткаченка [283], працях В. Барана [179–181] робиться акцент на висвітленні своєрідності освітянських проблем періоду хрущовської «відлиги».

Російські дослідники М.Л. Чарушніков [412] і М.М. Сулима [390] реформу освіти розглядають критично. На основі аналізу процесу реформування загальноосвітньої школи вони оцінюють методи втілення реформи в життя та зміни, що відбулися в освіті. Автори слушно обґрунтовують, що школа не змогла в повному обсязі відповісти на виклик часу. Вони піддають критиці орієнтацію реформи переважно на «трудове виховання» учнів, недооцінювання гуманітарної складової освіти, методів

«закріплення успіхів» реформи. У монографії А.В. Кузьмінець аналізується зв'язок загальноосвітньої школи із виробництвом [288].

Вагомим для нашого дисертаційного дослідження є другий том праці італійського історика Дж. Боффа під назвою «От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941–1964 гг.». Дослідник характеризує реформування освіти М. Хрущовим як «першу спробу у світі вирішити проблеми, породжені масовою освітою у всіх розвинутих країнах» [198]. Він вважає реформу невдалою і критикує владу за неспроможність втілити її в життя належними методами.

Проблемі школи та педагогів цього періоду присвятили праці такі автори як П.М. Гусак і Л.А. Мартеросян [232], Б.М. Ступарик [389]. У їх наукових студіях робиться акцент на відсутність самостійної політики в галузі освіти в УРСР і зроблені висновки про те, що реформа освіти окресленого періоду мала політехнічний ухил.

На початку 90-х років ХХ ст., досліджуючи політичну біографію М.С. Хрущова, історик Р. Медведєв вивчає його реформу в галузі освіти. Науковець вважає її не надто вдалою. Головні помилки він вбачає у тому, що М.С. Хрущов недооцінив звичні й територіально близькі для населення денні загальноосвітні середні школи, а також у заміні політехнічного навчання і посиленої продуктивної праці учнів примусовою професійною освітою з у край обмеженими можливостями вибору професії. Засуджує Р.А. Медведєв і подальше скорочення навчання в школі з 11 до 10 років [318].

У цей час з'явилися праці таких українських учених як Г.Г. Філіпчук [469], В.К. Майборода [313], М.Г. Кукурудзяк [291], М.Д. Ярмаченко [431], О.В. Адаменко [170]. У них у межах сучасної історико-педагогічної парадигми в контексті різноманітних проблем побіжно згадуються ті чи інші освітні реформи, урядові освітні документи, а саме: розвиток української національної школи.

Проблему впливу реформаторських процесів на розвиток шкільної освіти в Україні у період хрущовської «відлиги» побіжно розглядали й інші сучасні українські історики. Так, С.В. Кульчицький, досліджуючи реформу 1956–1964 рр., висвітлює питання розвитку народної освіти України. Історик зупиняється на реформі 1959 р., вважаючи, що ззовні демократичний проект (пункт у тезах ЦК КПРС про вибір батьками мови навчання їх дітей) мав сприяти русифікації народної освіти [293].

У 90-х роках ХХ ст. захищено кілька дисертацій, у яких висвітлюються різні аспекти життя та діяльності педагогічних працівників. Серед них варто відзначити кандидатські дисертації Р.А. Дудки [448], О.Л. Капченко [453], Л.В. Тищенко [468], А.М. Середи [464], О.М. Чорної [472], С.П. Дем'янчука [445], а також докторські – В.К. Майбороди [458], С.Д. Сворака [463] та В.С. Курила [455]. У більшості дисертацій наводяться факти й аргументи, серед яких особливе місце посідає освіта. Ці наукові доробки цінні тим, що їх автори прагнули об'єктивно й неупереджено проаналізувати дослідження попередників, присвячених проблемам освіти, а також факти та події на основі використання нових архівних документів.

Досить важливим для нашого дисертаційного дослідження є 13-й том видання «Україна крізь віки» В.К. Барана та В.М. Даниленка. Аналізуючи фактичний матеріал, розкривають неоднозначність і суперечливість періоду, автори стверджують, що зрушення у сфері освіти мали на меті втримати під контролем духовне життя народу, а також виховання молодого покоління за допомогою радянського вчительства [181].

Наприкінці ХХ ст. значно посилюється інтерес до вивчення особливостей освіти на регіональному рівні. Вагомим внеском у висвітлення ролі загальноосвітньої школи є праця С.Д. Сворака [379], який аналізує становлення та розвиток шкільної освітньої системи в західноукраїнському регіоні. Також він торкається проблеми підготовки та забезпечення шкіл педагогічними кадрами в західних областях УРСР.

На особливу увагу заслуговує наукова студія В.М. Даниленка та А.Г. Слюсаренка [237], де висвітлюються головні аспекти історії освіти і шкільництва, що робить її важливою у методологічному аспекті, оскільки вона орієнтує на розробку актуальних проблем освіти на сучасному етапі. Автори слушно зауважують, що дослідження історії освіти й шкільництва мають включати світоглядно-змістовий, організаційно-структурний, національний та соціальний аспекти.

Значний науковий інтерес становлять праці В.К. Барана [179-181] й А.І. Зязюна [257], оскільки написані вони на засадах об'єктивізму. Спільним для них є прагнення останніх до теоретичного з'ясування суті ролі освітян у суспільно-політичному процесі досліджуваного нами періоду. Одним із перших за умов незалежної України до проблем загальноосвітньої школи в їх історичному розвитку звернувся В.Д. Яремчук [429].

Таким чином, окреслений період характеризується оновленням концептуальних засад і формуванням нового підходу до висвітлення проблем загальноосвітньої школи. Однак історики цього періоду, як і їх попередники, не в повному обсязі проаналізували суспільний стан вчителів як соціальної групи. Історіографічне значення розглянутих праць полягає насамперед у тому, що в них наводиться значний фактологічний матеріал. Отже, розглянуті наукові доробки хоч і містять великий обсяг інформації, але все-таки висвітлюють лише окремі аспекти окреслюваної проблеми.

У цей період з'явилась можливість критично аналізувати публікації радянських учених, були створені сприятливі умови для інтеграції концепцій та оцінок радянської, зарубіжної і пострадянської історіографії проблеми, їх критичного аналізу та вільного зіставлення світоглядних позицій авторів наявних у нашому розпорядженні праць.

На сучасному етапі триває аналіз вчительської інтелігенції у контексті загальних питань інтелігенції. Дослідники прагнуть визначити роль інтелігенції у житті суспільства, простежити її відносини із владою,

розглянути питання формування кадрів [200]. Двотисячні роки були позначені підвищеним інтересом до питання реформування шкільної освіти 1958–1964 рр. у зв'язку з початком перетворення класичної радянської системи шкільної освіти. У наукових студіях і дисертаціях, присвячених досліджуваній темі, певним чином розкривається проблема вчительства за роки шкільної реформи, однак, вона не була висвітлена ґрунтовно.

Історіографічний аналіз праць, присвячених проблемам вищої школи в УРСР за доби реформ М.С. Хрущова, був здійснений С.М. Домбровською [446], О.М. Сергійчук [465, 466], Т.Г. Сидорчук [467] та С.В. Майбородою [459].

Українські дослідники у сфері державного управління О.В. Жабенко [449] і Л.А. Шульга [428] висвітлили становлення і розвиток системи державних органів управління освітою.

Заслужують на увагу дисертації сучасних українських істориків, де з позицій сучасної історичної науки вони розкривають проблеми розвитку освітньої галузі в Україні. Особливості підготовки педагогічних кадрів, стан освіти окресленого періоду стали предметом дисертаційного дослідження Н.С. Брехунець [440]. Наукова вагомість його полягає насамперед у тому, що значну увагу приділено висвітленню в історіографічних джерелах функціонування різних аспектів загальноосвітньої школи України. Важливою для обраної нами теми є також дисертація Л.М. Романець [462], у якій автор висвітлює не тільки реформу школи на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», а й ґрунтовно розкриває роль учителів у здійсненні реформи та їх становище в період від закінчення війни до приходу М. Хрущова до влади. Важливою стала також дисертація Н.М. Хоменко [470], в якій вона висвітлює життя студентів педагогічних вищих навчальних закладів. М.В. Кагальна [451] у своїй дисертації розкриває повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

Досвід і проблеми підготовки педагогічних кадрів та забезпечення ними шкіл в Україні цього періоду вивчав О.В. Логвиненко, який констатував, що правляча партія побудувала систему ідейно-політичного виховання учителів, яка давала можливість постійно тримати їх під своїм впливом, використовуючи найбільш підготовлених педагогів для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Вчений виділяє такі основні напрями реформування педагогічної освіти як спроба дати викладачам середньої школи вищу освіту; перехід на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання; політехнізація навчання студентів вищих педагогічних закладів [305].

У працях Л. Ковпак [236] і Ю. Шаповала [380] відображено окремі сюжети та факти проблем освіти і освітян у контексті культурно-освітнього життя досліджуваного нами періоду.

Вагомий внесок у вивчення проблеми розвитку освіти в українському селі доби М.С. Хрущова був зроблений І.М. Романюком [374]. Визначальним чинником позитивних змін дослідник вважає поступове усвідомлення державою необхідності підвищення освітнього рівня сільського населення. Однак процес реформування, на думку вченого, мав радше кількісний, ніж якісний характер, і суттєві зрушення в цьому напрямі відбувалися досить повільно. Гостро постала проблема навчально-матеріальної бази шкіл, браку педагогів у поєднанні з низьким професійним рівнем. Залишковий принцип фінансування призводив до недостатнього розвитку мережі шкіл у селах.

Аналіз стану освіти в українському селі за умов реформ М.С. Хрущова міститься в колективній монографії «Історія українського селянства» [261], в якій автори доводять, що у другій половині 60-х років ХХ ст. через нестачу коштів, матеріально-технічних засобів основні положення Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» не вдалося реалізувати. Було фактично нівельовано введення

загальної восьмирічної освіти, у минуле поступово почало відходити і виробниче навчання у школах.

Історіософський аналіз розвитку вітчизняної освіти в Україні у ХХ ст. здійснив доктор філософських наук В.О. Огнев'юк у монографії «Осягнення освіти: підсумки ХХ століття» [336]. Зокрема, висвітлюючи тенденції та закономірності становища національної системи освіти, учений характеризує освітню реформу й основоположне освітнє законодавство. Для нас є важливими оцінки автором освітніх перетворень, зокрема, радянської доби.

У контексті окресленої проблеми звернемося до сучасної російської історіографії. Варто виділили праці (монографії, брошури, статті) російських учених В.Н. Липник [303], Л.І. Анайкіна [173], де вони аналізують реформування шкільної освіти в Росії.

Отже, тема учительської інтелігенції у період шкільної реформи 1958–1964 рр. на першому етапі знайшла відображення в історичній літературі та узагальнених працях лише в контексті інших проблем, присвячених якійсь одній темі, або ж розглядалася в обмежених територіальних чи хронологічних межах. Аналізувалися такі питання як забезпечення шкіл учительськими кадрами, ідейно-політичне виховання педагогів, загальний аналіз рівня педагогічної кваліфікації та суспільно-політичної діяльності. На другому і третьому етапах спостерігається збільшення аналітичних праць з досліджень інтелігенції загального характеру, а також з питань реформування шкільної освіти в період хрущовської «відлиги». У зв'язку з цим слід зауважити, що, незважаючи на величезну кількість публікацій про навчання, інтелігенцію, освіту та педагогіку, деякі суттєві проблеми вчительства в період реформування освіти 1958–1964 рр. залишилися не розкритими.

Фрагментарно висвітлені такі важливі питання як участь учительської інтелігенції в обговоренні реформи, зіткнення вчителів із труднощами втілення ініціативи влади в життя, проблеми перепідготовки вчительського

корпусу. Недостатньо досліджений процес підбору викладачів. Необхідно також охарактеризувати навчальні плани і програми, складені за умов реформи. У 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зріс інтерес до історії освітніх процесів, накреслені нові аспекти її вивчення, розширилися можливості використання нових документів, з'явилися ґрунтовні публікації. Проте з викладеного ми доходимо висновку, що проблема вчительства в розглянутий період не отримала необхідного висвітлення: спеціальних фундаментальних праць за темою вчительської інтелігенції періоду шкільної реформи 1958–1964 рр. не з'явилося. У зв'язку з цим обрання нами теми видається виправданим, а її актуальність очевидною.

1.2. Джерельна база

Аналіз джерельної бази теми дослідження зумовлений метою і завданнями дисертації, її структурою, проблемно-тематичним спрямуванням та системним підходом, оскільки повне розкриття теми дослідження вимагало пошуку таких носіїв інформації, які б дозволили виявити теоретичні й фактологічні аспекти проблеми.

Для дослідження цієї теми ми залучили значну кількість архівних матеріалів та інших друкованих джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями, які зберігаються в архівах та бібліотеках України.

Джерельну базу дисертації становлять комплекси документів і матеріалів, різноманітні за формою, змістом, ступенем вірогідності джерел, які у свою чергу формувалися під впливом процесів, що відбувались у суспільстві. Тому ми поділили джерела на кілька груп: архівні матеріали, збірники документів і матеріалів, матеріали статистичних довідників, публікації у періодичних виданнях, мемуари та спогади свідків, свідчення очевидців тогочасних подій.

Основою джерел є архівні матеріали. Доповнюючи надбання попередніх дослідників, ми вперше ввели до наукового обігу значну кількість нових матеріалів, які знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України). Вони містять документи, що відповідають специфіці нашого дослідження і допомагають об'єктивно висвітлити політику держави у сфері освіти, розкрити становище, умови праці та соціальний статус учительства, контроль партійних організацій за роботою освітян, напрями роботи комсомольських організацій щодо виховання вчителів у дусі комуністичної ідеології. Наразі багато цінних документів і матеріалів стали доступними широкому загалу науковців і у деяких випадках стали єдиним джерелом у висвітленні багатьох досі невідомих подій.

У них висвітлюється державна політика в галузі освіти й учительства, важлива інформація про неоднозначне ставлення вчителів до адміністративно-командних методів управління школами, невдоволення культурно-освітньою політикою партії та держави. При дослідженні цієї теми важливе значення мали матеріали фондів Міністерства освіти Української РСР (ф. 166), Центрального статистичного управління УРСР (ф. 582), Українського республіканського комітету профспілки вищої школи й наукових установ та освіти (ф. 5098), Міністерства охорони здоров'я Української РСР (ф. 342), ЦК профспілки працівників початкової та середньої школи УРСР (ф. 5099).

Робота з документами фонду Міністерства освіти Української РСР дала змогу простежити основні тенденції розвитку вчительства у період реформування М. Хрущовим освітньої галузі. Цінним є вірогідність матеріалів про загальноосвітню школу в період хрущовської «відлиги», оскільки в фонді зібрані розпорядження, накази, постанови, звіти, доповіді, записки, листи, статистичні дані. Здобутки та прорахунки реформи освіти найбільш повно відображені у звітах районних і обласних відділів освіти про їх діяльність; довідках, матеріалах засідань колегії Міністерства освіти УРСР, нарад та конференцій працівників освіти.

Ми проаналізували документи та матеріали, що висвітлюють діяльність Міністерства освіти, оскільки йому підпорядковувалися всі загальноосвітні школи та педагогічні кадри і трансформацію освітньої системи в УРСР.

Опрацювали також щорічні звіти засідань колегії Міністерства, звіти обласних відділів, зведені дані про стан матеріально-технічного забезпечення шкіл, доповідні записки з питань розвитку і становлення освіти, стенограми нарад працівників освіти всіх рівнів, звіти обласних відділів народної освіти, а також постанови та укази, що стосуються питань освіти.

Документи, що містяться в цьому фонді, дозволяють простежити стан забезпечення вчителів республіки заробітною платою та пенсією; статистичні дані про наявність учителів та учнів, матеріали про роботу шкіл дають змогу визначити умови праці педагогів у досліджуваній період. Для розкриття теми

мають важливе значення матеріали розгляду справ та заяв працівників, листи та скаргах із житлових питань, листування по заявах і скаргах у житловому питанні, з умов праці, соціального статусу педагогів, що допомогло відтворити реалії цього питання.

Матеріали з фонду Міністерства охорони здоров'я дають змогу виявити стан шкільної санітарії на той час, профзахворювань серед педагогів та санітарно-гігієнічні умови їх праці. Такі матеріали містяться в щорічних постановах, правилах і розпорядженнях про роботу освітніх закладів. У фонді є також матеріали та листування з питань санітарного стану житлових будинків, зокрема, квартир і будинків, де мешкали вчителі.

Матеріали фонду Центрального статистичного управління відображають показники роботи загальноосвітніх шкіл Української РСР, підсумки їх діяльності, інформацію про чисельність працівників початкових і середніх шкіл у окреслений період.

У фонді Українського республіканського комітету професійної спілки працівників вищої школи й наукових установ освіти ми виявили матеріали, які дають змогу проаналізувати навантаження вчителів Української РСР навчальними годинами, простежити матеріально-побутові умови життя освітян. Листування цього комітету з вищими органами влади з питань роботи вчителів з учнями під час літніх канікул, звіти про підсумки соцзмагань з підготовки шкіл до нового навчального року, про нещасні випадки розкриває позиції держави у цій сфері.

Матеріали архівного фонду Центрального Комітету професійної спілки працівників початкової й середньої школи УРСР містять важливу інформацію про соціальний статус учительства, ідеологічний тиск на педагогів у досліджуваний період. У фонді є постанови та розпорядження Народного Комітету СРСР з побутових, культурно-масових питань та питань громадського харчування, зокрема, педагогів і учнів. Ми широко використали стенографічні протоколи засідань колегії Міністерства освіти, директивні листи ЦК профспілок усім обкомам і міськкомам з питань покращення

матеріально-побутових умов учительства. Матеріали фонду містять інформацію про культурно-масову роботу учителів серед населення, підвищення ідейно-політичного рівня педагогів. У ньому є постанови Ради Міністрів УРСР і СРСР про оподаткування і преміювання працівників освіти та ВЦРПС, про стан культурно-масової та соціально-побутової роботи серед учнів.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) також містить важливі для написання роботи документи. Вони зосереджені переважно у фонді ЦК Компартії України (Ф. 1): це насамперед листи, інформації обкомів партії, Академії наук УРСР, інститутів, технікумів, міністерств УРСР про розподіл молодих спеціалістів, проведення виробничої практики студентів й щодо інших питань навчальних закладів. Ці документи певним чином розкривають суть освітньої політики радянської держави в окреслений нами період.

Важливими за інформаційною цінністю для висвітлення теми є заяви вчителів і батьків про стан і роботу шкіл, про суспільно-політичну роботу вчителів. Значна кількість листів від педагогів надходила до партійного відділу, здебільшого вони містили заяви вчителів з питань поновлення на роботі, надання матеріальної допомоги тощо.

Конкретний фактичний матеріал, який значно збагатив джерельну базу дослідження, відібраний нами також з фондів державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Рівненської та Харківської областей.

Отже, аналіз архівних документів дає змогу висвітлити основні аспекти життєдіяльності вчительства України в непростий період реформи освіти 1959 р. Крім того, ці матеріали підтверджують наші висновки про контроль життя та діяльності педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл республіки з боку структур влади.

Важливе місце після архівних документів посідають оприлюднені документи, вміщені в збірниках опублікованих документів і матеріалів. При висвітленні подій, що відбувалися в народній освіті України

у досліджуваний період, важливо використати державні й партійні документи цього часу: стенографічні звіти партійних з'їздів ЦК КПРС [116] і матеріали з'їздів комуністичної партії України [139]. Ці документи дають змогу дослідникам побачити процес вироблення теорії та політики партії, розглянути хід її організаторської діяльності щодо розвитку освіти. У другій половині ХХ ст. використання цих документів мало однобічний характер, оскільки їх багато цитували, коментували, але не критикували як історичне джерело.

До другої групи джерел ми відносимо документи партійно-державного апарату управління країною. Найважливішими є матеріали Верховної Ради УРСР [138], на основі аналізу яких дисертант простежив дію механізмів функціонування влади й прийняття ключових політичних рішень. Матеріали цієї групи джерел дають можливість виявити механізм здійснення керівництва освітою та іншими сферами життя країни, основою якого стала впевненість у всесильності директивних методів, що підтверджувало вирішення значної частини поставлених завдань.

Наступну групу джерел становить література радянської державної статистики. Вона є виразником підсумкових цифрових показників, що характеризують культурно-освітній потенціал певної країни або окремих її регіонів. Саме в 50-х роках ХХ ст. відновилися публікації статистичних матеріалів і повідомлень у формі статистичних збірників. У них вміщено показники освітньо-культурного розвитку республіки, простежується динаміка розвитку загальноосвітніх шкіл. Частина статистичних збірників присвячувалась вивченню стану освіти [140, 147]. При дослідженні теми ми також використали ювілейні статистичні збірники, опубліковані протягом 60–80-х років ХХ ст. [148, 149, 151] і дійшли висновку, що в них публікувалися лише ретельно підготовлені цифрові дані, які створювали картину динамічного розвитку країни.

Важливим джерелом дисертаційного дослідження стали щорічники «Народне господарство Української РСР» [143–146]. Вони містять дані про педагогічні кадри, матеріальний і духовний стан освітньої галузі. Статистичні

матеріали мали іноді суперечливий характер, оскільки завуальовували об'єктивну реальність. Але незважаючи на це, у збірниках досить об'єктивно відтворювались соціально-культурний і освітній розвиток республіки.

Таким чином, в історичних дослідженнях важливо і необхідно використати не тільки матеріали узагальненого й оцінювального характеру, а й типовий статистичний матеріал. При цьому слід дотримуватися принципу історизму, застосовуючи метод порівняльного та критичного аналізу.

Отже, збірники документів та матеріалів, що стосуються досліджуваної нами проблеми, становлять великий масив документальної інформації, що допомагає краще зрозуміти і аналізувати життя та діяльність учителів загальноосвітніх шкіл України.

Ще одним джерелом, що доповнює архівні документи й статистичні дані, є збірники опублікованих документів і матеріалів з історії суспільно-політичного та культурного життя.

Цінним джерелом при висвітленні процесів, що відбувалися в Україні у другій половині 50-х років ХХ ст., є опубліковані стенографічні звіти партійних з'їздів ЦК КПУ, постанови та резолюції з'їздів, пленумів ЦК, конференцій і сесій Верховної Ради [119].

Важливим джерелом для нашої дисертації є виступи керівників партії та радянської держави окресленого нами періоду, а також праці М. Хрущова [406]. Робота з ними дозволяє дійти висновку про те, що багато наболілих проблем суспільства залишилися невирішеними в республіці, а особливо у її культурно-освітній сфері.

Серед публікацій із окресленої тематики окреме місце посідає мемуарна література, яка вперше почала з'являтися по «гарячих слідах» подій: багато хто із відомих особистостей тієї епохи намагалися залишити слід в історії, пропонуючи своє трактування подій, що відбувалися в країні [190, 192, 321].

Учасники та творці шкільної реформи 1956–1964 рр. у таких працях як: І.К. Білодід. На шляху перебудови школи, 1959 [192]; К.Ф. Присяжнюк. Новий етап у розвитку радянської школи в Україні [353], 1966 та ін. уже

висвітлювали не тільки керівну роль комуністичної партії у розвитку освіти, зміст урядового законодавства, а й хід реформи. Водночас вони звертали увагу на реалії школи, апелюючи до громадсько-педагогічної думки. Зазначені праці ми також включаємо до джерельної бази дисертації.

У мемуарах відображаються лише окремі аспекти нашої теми, які мають сильні та слабкі сторони, притаманні цьому виду джерел. Наявність мемуарної літератури дозволяє виявити нові грані, висвітлити з різних боків нові сторінки вітчизняної історії. Водночас наукове використання спогадів є непростою проблемою, оскільки мемуари є лише частиною історичної реальності.

До джерельної бази нашого дослідження також слід віднести матеріали друкованих періодичних видань. Їх оприлюднення допомогло «вжитися» за епоху, зрозуміти, в яких конкретноісторичних умов жило вчительство, як працювала загальноосвітня школа. На шпальтах газет нерідко друкувалися листи, скарги вчителів на негаразди свого життя та побуту. Тут без прикрас, суворо і чітко подано панораму реалій освітянського способу життя, які, як правило, офіційна пропаганда називала «нетиповими». Варто наголосити також, що саме в 1988 р. журнал «Советская педагогика» публікує лист В. Сухомлинського М. Хрущову, датований 1958 р., який не був опублікований за життя педагога, оскільки містив критичну оцінку урядової освітньої політики, прогнозованих змін законом про школу [392]. Наведену публікацію розглядаємо як джерело, спираючись на нього у написанні відповідного розділу дисертації.

Інформацію, яку містять газети й журнали, важливо й необхідно використовувати в дослідженнях культурно-освітніх процесів в Україні у другій половині ХХ ст. При цьому слід враховувати, що у 40–90-х роках ХХ ст. вони видавалися зав умов однопартійної системи існування, а на початку ХХІ ст. – у суспільстві, де утверджується економічна, політична та ідеологічна багатоманітність.

Зважаючи на викладене вище, можна стверджувати, що джерельна база є достатньо ґрунтовною для комплексного розкриття окресленої нами теми

дисертації. Використання зазначених документальних матеріалів з критичною їх оцінкою та узагальнене осмислення досліджень попередників дає авторові змогу вирішити основні завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічна база дослідження

Теоретико-методологічну основу нашого дисертаційного дослідження становлять загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму, що обумовлено сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання. Дотримання цих принципів є важливим у вирішенні не тільки наукових, а й політичних та соціальних проблем.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємопов'язаності. Будь-яке історичне явище потребує вивчення в динаміці: як воно виникло, які етапи пройшло у своєму розвитку, чим зрештою виявилось. Дотримання принципу історизму впливає на реформування освіти в період хрущовської «відлиги» і зміни в становищі педагогічних працівників як процес, у якому всі елементи життя і діяльності вчителів розвивалися в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Принцип історизму використаний нами при висвітленні зміни політики влади у сфері освіти, зміни умов праці та матеріально-побутового життя вчителів як з точки зору неперервного прогресу, так і прорахунків тогочасної влади.

Механізм вироблення освітньої політики та результати її реалізації розглядаються у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією, що склалася в Україні у період хрущовської «відлиги» і була спричинена діями та підходами попереднього державно-політичного керівництва до розв'язання проблем освіти та участі в них учительства.

Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, правдиве відображення всього спектру подій. При цьому дослідник не повинен бути нейтральним. Він має право на обґрунтування позиції як власної, так і тієї соціальної групи, інтереси якої ним представлені. Об'єктивність нашого дослідження виявляється насамперед у відображенні всього спектру життя та діяльності учительства України наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст., незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій та використанні

широкого спектру джерел і попередніх досліджень. Принцип об'єктивності поєднується з принципом системності.

Принцип системності орієнтує на розкриття цілісності об'єкта і вияв багатогранних зв'язків, забезпечує вивчення історичних процесів та їх складових як єдиного цілого, як системи. Це дозволило нам простежити участь у виробленні та реалізації політики в галузі освіти всіх органів державної влади, комплексно розглянути системи підготовки та перепідготовки учительських кадрів, основні аспекти життя та діяльності вчительства.

Застосований принцип розвитку дозволив зрозуміти найхарактерніші кризові явища радянської системи. Цей принцип спрямував історичне пізнання діяльності педагогічних кадрів від початку прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» у 1959 р. та протягом всього періоду хрущовської «відлиги».

Широко використовувався й принцип плюралізму, цінність якого полягає у різнобічності дослідження. Він дав можливість порівняти становище педагогічних кадрів у різні періоди дослідження. Для більш глибокого пізнання процесів і явищ у дисертації перелічені принципи застосовувалися з огляду на методи пізнання, що переводять їх у площину реальності й роблять робочою теорією. Нами використані загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, статистичний, історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний та ретроспективний.

За допомогою історико-порівняльного методу дисертант послідовно розкриває причини, результати й загальні закономірності історичного розвитку протягом десятиріччя. При з'ясуванні динаміки кількісно-якісних характеристик педагогічних кадрів періоду хрущовської «відлиги» застосовувався статистичний метод, який дає можливість зафіксувати не лише динаміку кількісних та якісних змін у середовищі вчительства республіки, а й їх загальні тенденції та закономірності. Особливості зміни світоглядних уявлень освітян та зміни їх побутових умов спостерігались на основі історико-генетичного методу. Історико-типологічний метод ми використали для

підкреслення настроїв, що мали місце у поведінці вчителів у ході реформування навчального процесу, їх участі в партійній пропаганді та покращенні побутових умов.

Синхронний метод дозволяє виділити як загальне, так і відмінне, особливо в подіях, які відбуваються одночасно в політичній, економічній і духовній сферах. У тій частині дисертації, де розкриваються результати політики в галузі освіти, виявились одночасно ідеологічний вплив на освітню сферу і проблеми та деформації в організації освітніх послуг.

Для з'ясування ролі педагогічної інтелігенції у окреслений період ми використали й ретроспективний метод історичного дослідження, завдяки якому простежуємо в будь-якому явищі суспільного життя залишки минулого, основні тенденції поточного й прогнозуємо майбутнє. За допомогою цього методу з великим відсотком вірогідності можна зробити якісну історичну реконструкцію поставленої проблеми.

При вивченні морально-психологічних настроїв учительства нами були використані методи соціальної та історичної психології, які дають змогу визначити й проаналізувати соціально-психологічні явища як чинники, що впливають на культурну та освітню сфери.

Із використанням принципу загального зв'язку і взаємодії було проаналізовано вплив радянського вчительства на освітні процеси окресленого періоду. У цьому принципі виявляється залежність між явищами, відбиття їх взаємозумовленості, існування й розвитку. Застосування принципу загального зв'язку та взаємодії дозволяє пізнати предмет однієї науки у взаємозв'язках і взаємодії із предметами інших наук. Тут слід наголосити на широкому використанні міждисциплінарного підходу, діалогів із науками, що акцентують увагу на окремих аспектах життя і діяльності вчителів: філософії, соціології, етнографії, статистики, демографії, психології, педагогіки та права.

Ми спиралися також на важливі в концептуальному аспекті теоретичні узагальнення та висновки вітчизняних і зарубіжних учених у процесі

використання конкретних завдань наукового пошуку, формування різного роду принципів положень дисертації.

Для характеристики історіографії та джерел у ході розв'язання поставлених завдань дисертаційного дослідження використано історіографічний, хронологічно-історичний та проблемно-хронологічний підходи, методи класифікації, типологізації та герменевтичний метод.

Застосування зазначених принципів і методів, поєднання формаційного і цивілізаційного підходів тлумачення подій і явищ та їх результатів у період хрущовської «відлиги» в Україні, застосування новітніх підходів до вивчення соціальних принципів дозволяють усебічно й об'єктивно проаналізувати становище вчительства в 1958–1964 рр. та визначити головні закономірності й тенденції у моральному стані вчителів у цей період. Зазначені методи у поєднанні стали важливими механізмами розкриття окресленої теми.

Отже, період другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. минулого століття в історіографії вивчений достатньо, але навіть тепер, зі здобуттям Україною незалежності, залишається значна кількість недосліджених аспектів вітчизняної історії цього періоду. Учителі України в реформаційних процесах у період хрущовської «відлиги» є саме такою проблемою. Незважаючи на те, що протягом десятиліть цією проблематикою опікувалися чимало науковців, вона так і не стала предметом ґрунтовного дослідження. За радянських часів ця тема висвітлювалася досить тенденційно, безсистемно й однобічно. Окрім того, радянська історична наука досить часто оминала питання участі вчителів у реформуванні освіти М. Хрущовим, специфіку їх духовно-культурних потреб та матеріально-побутових умов життя. Питання умов праці, соціального становища були забарвлені здебільшого комуністичною ідеологією. За роки незалежності у вивченні проблем вчителів як окремої професійної групи відбулися радикальні зміни. Звільнена від ідеологічних обмежень, українська історична наука на сучасному етапі інтенсивно розвивається в напрямі антропоцентричних дослідницьких пошуків. Дедалі більше з'являється праць, присвячених вивченню умов праці,

соціальному становищу, повсякденності українського вчительства, реальному ставленню влади до вчителів. Більшість сучасних досліджень якісно відрізняються від праць радянської доби широтою охоплення проблеми, глибиною аналізу документів та відсутністю ідеологічних штампів і стереотипів. Але попри значну кількість розвідок, присвячених повсякденному життю вчителів, комплексного відображення становища педагогів у період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.) не існує, тому ця проблема залишається досить актуальною.

У ході дослідження, автор доходить висновку, що в архівних установах України сконцентрований значний за обсягом і ступенем інформативності масив документів, який дозволяє всебічно проаналізувати становище вчителів у період хрущовської «відлиги». На нашу думку, всебічне вивчення становища педагогів на всіх етапах реформування освіти на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» є досить важливим і перспективним напрямом дослідження новітньої історії України. Отже, джерельна база є достатньою для створення дослідження статусу вчителів України в реформаційних процесах у період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.).

Застосування різноманітних методів наукового дослідження дало можливість усебічно проаналізувати опубліковані праці, використати архівні, документальні матеріали, статистичні дані й комплексно висвітлити проблему вчительської інтелігенції окресленого періоду.

РОЗДІЛ 2

РЕФОРМУВАННЯ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ І ВЧИТЕЛІ

2.1. Освітня реформа: історико-правовий аспект

Освіта відіграє важливу роль у житті суспільства будь-якої країни. Рівень розвитку країн і народів оцінюється за різними критеріями, однак найважливішим є показник розвитку освіти. Як обґрунтовують українські вчені Л.В. Губерський, М.І. Михальченко, В.П. Андрущенко, освіта відноситься до таких інституцій, від якості й рівня розвитку яких безпосередньо залежить прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема [230]. Зміни в галузі освіти були притаманні нашому суспільству майже завжди в історичному поступі. Оскільки вдосконалення освіти продовжується і по сьогодні, актуальним є вивчення попереднього досвіду для зменшення кількості прорахунків та перейняття позитивного історичного досвіду. Для дослідження ми обрали період правління М. Хрущова, оскільки саме в цей час відбулися суттєві зрушення в політичному, культурному та соціально-економічному житті (Додаток А).

Закінчення правління Й. Сталіна, з огляду на його смерть 5 березня 1953 р. не було початком змін у всіх сферах суспільства. Реформам М. Хрущова передувала боротьба за владу між соратниками Й. Сталіна: протягом трьох років вона точилась між міністром внутрішніх справ СРСР Л. Берією, головою Ради міністрів СРСР Г. Маленковим та секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим. Спочатку від влади був усунений Л. Берія і зрештою до 1955 р. М. Хрущов зміцнив свої позиції, заручився підтримкою більшості членів партії. Поділ влади завершив XX з'їзд КПРС. Переміг, зрештою, М. Хрущов – енергійний прагматик, чи не найяскравіша індивідуальність серед соратників Й. Сталіна [434, с. 22].

Час перебування при владі М. Хрущова закріпився в історичній та публіцистичній літературі під назвою «відлига». Вислів хрущовська «відлига» пов'язаний із назвою повісті російського письменника [Іллі Еренбурга](#)

«Відлига» [245]. Ми поділяємо точку зору, що назва «відлига» (весна) цілком виправдовує особливості періоду другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст., оскільки змістом «відлиги» є засудження «культу особи» Й. Сталіна; у цей час з'явилася надія на краще майбутнє шляхом проведення економічних та суспільно-політичних реформ з метою здобуття нового життя радянським суспільством.

Зміни, що відбулися після приходу до влади М. Хрущова, були цілком закономірними й необхідними, оскільки за останні роки правління Й. Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Слушною є точка зору В. Даниленка про те, що сталінізм вичерпав себе як система – система неорганічна, штучна, непродуктивна і антигуманна. Завдяки масовим репресіям значно скоротилася кількість населення. Воно настільки було skute терором, що про непослух владі ніхто не міг навіть замислюватися, оскільки у суспільстві панував так званий самоконтроль та самоцензура. Таким чином, реформаторський курс М. Хрущова мав об'єктивні й суб'єктивні підстави, був обумовлений ходом попереднього розвитку країни [235, с. 6].

Після смерті Й. Сталіна в соціально-економічній сфері відчувалася напруга, оскільки вона являла собою сукупність складних і взаємозалежних суперечностей. Гігантська модернізація, розпочата у 30-х і продовжена у 50-ті роки ХХ ст., змінила вигляд величезної країни, але не привела до істотного поліпшення життя людей. Завдали клопоту, звичайно, й катастрофічні результати війни. Не менше значення мали й суперечності, закладені в самій економічній моделі розвитку, що спричиняло проблеми в ході її реалізації. Централізація управління, прив'язка до московських директив породжували й консервували регіональні суперечності призводили до вибудовування часом безглузких господарських зв'язків. Економіка не могла гнучко реагувати на загальносвітові тенденції у розвитку технологій і науково-технічного прогресу. З держпланівських кабінетів було складно досягнути перспективні напрями розвитку, тому прорив відбувався в тих галузях, де вдавалося

зосередити фінансові, технологічні й людські ресурси. Економічний розвиток продовжував залежати від ідеологічних установок [149, с. 49].

За таких умов зміни в економіці були просто необхідними. Крім внутрішніх проблем, розвиток країни гальмувала гонка озброєнь. У другій половині ХХ ст. індустріальні держави вступили в фазу науково-технічної революції. Однак у СРСР особливість цього процесу полягала в тому, що всі інновації запроваджувалися переважно у військово-промисловому комплексі. Така ситуація для Радянського Союзу була неминучою, оскільки йшла «холодна війна» і належне військово-оснащення могло вирішити долю у протистоянні. Таким чином, переважна більшість коштів припадала на мілітаризацію, а цивільні галузі виробництва залишалися на другому плані. Товарів народного вжитку постійно не вистачало, тому засоби зв'язку, комунікації та дорожня мережа фінансувалися за залишковим принципом.

Найсуттєвішим чинником, який обумовив реформаторський курс М. Хрущова, були амбіції, що закріпилися у світовому просторі у статусі наддержави. Підтримуємо точку зору В.М. Даниленка про те, що за повоєнне десятиріччя Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль став справді наддержавою [235, с. 6].

За часів правління Й. Сталіна питання економічного розвитку інших країн не мали занадто важливого значення, натомість вирішальними були внутрішні плани та програми. Інакше до цього питання ставився М. Хрущов. Після проблем з поділом влади нове радянське компартійне керівництво одразу взялося за визначення місця Радянського Союзу за основними напрямками науково-технічної революції серед інших країн світу. Радянські вчені, порівнявши технічні досягнення Радянського Союзу й держав капіталістичного світу, дійшли приголомшливих висновків: майже в усіх напрямках науково-технічної революції країна відстає від інших.

Керівництво держави поставило за мету необхідність надання науково-технічній революції першочергового значення. Влітку 1955 р. це питання винесли на обговорення пленуму Центрального комітету КПРС. У ході

обговорення на пленумі ЦК підсумували: «Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка випереджає промислові революції, пов'язані з появою пари і електрики» [345, с. 73].

Крім зовнішніх та внутрішніх причин реформ М. Хрущова, мали місце й особисті амбіції лідера. Проаналізувавши стан країни, керівництво дійшло висновку, що зміни потрібні в усіх сферах одразу. Оскільки освіту владний режим СРСР розглядав як важливий аспект комуністичної ідеології їй було приділено особливу увагу. Розпочинаючи реформи, влада не залишила поза увагою народну освіту.

Освітня система, сформована ще у 30-ті роки ХХ ст., потребувала оновлення. Вона мала бути максимально наближена до запланованого розвитку науки й техніки, нових технологій та нововведень у соціально-гуманітарній сфері. Як зазначав відомий педагог В. Сухомлинський, середня школа «замість того, щоб бути єдиною і різноманітною, стала єдиною і одноманітною» [284, с. 150]. За весь важкий повоєнний період система управління школою не зазнала особливих змін. З огляду на обставини склалася непроста ситуація, оскільки праця на виробництві втрачала популярність і випускники школи неохоче йшли працювати у цю сферу. Парадоксальним за таких обставин було те, що саме в ці роки радянське господарство відчувало гостру потребу в робочих руках, оскільки внаслідок війни працездатного населення не вистачало.

Тому не дивно, що в ході реформування суспільства М. Хрущовим освітня сфера зазнала істотних перетворень. Відбулися зміни у дитячих садках, середніх загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах країни. Згідно з метою нашого дослідження надалі ми аналізуватимемо зміни в загальноосвітній школі. Головною особливістю реформи школи виявилась політехнізація навчального процесу. Вона викликала серед педагогів найбільшу кількість відгуків та пропозицій. Дисертантка поділяє точку зору О. Лук'яненка, що ця реформа була «основоположною реформою усієї доби» [457, с. 87].

Педагогічні підвалини реформи були започатковані у жовтні 1952 р. на XIX з'їзді КПРС. На з'їзді визначалась необхідність запровадження в загальноосвітній школі трудової політехнічної підготовки учнів. До 1954 р. Міністерство освіти РРФСР разом з Академією педагогічних наук, переглянувши навчальний план, включили до його складу новий предмет під назвою «Трудове навчання». Він розглядався як засіб усебічного розвитку учнів. У початкових класах він називався «Ручна праця»; з V до VII класу практикувалася праця в майстернях і на пришкільних ділянках, а в учнів старших класів проводився експеримент з виробничого навчання на базі промислових підприємств та колгоспів [195, с. 31].

З огляду на посилення виховного значення радянської загальноосвітньої школи й спробами впровадження політехнічного навчання посилилось і наукове вивчення цього питання. Перші розвідки, узагальнюючі результати досліджень з політехнічного навчання вийшли друком за редакцією М.А. Мельникова [350] під назвою «Політехнічне навчання у загальноосвітній школі» та «Питання політехнічного навчання у школі» за редакцією А.Г. Калашнікова [270]. У цих збірниках висвітлювалися зміст і мета політехнічної освіти та питання методики політехнічного навчання. Це були, по суті, провідники для педагогів у питаннях, як знайомити учнів з особливостями виробництва та техніки у процесі вивчення основ наук, як використовувати особливості політехнізації на лабораторних і практичних заняттях з фізики, хімії та біології. Пізніше було опубліковано кілька методичних посібників про викладання окремих предметів відповідно до завдань політехнічного навчання.

Початок перебудові системи народної освіти в країні поклав XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), оскільки на ньому політехнізацію школи виокремили як пріоритетне завдання загальної середньої освіти. Те, що молодь здебільшого була не готова після закінчення школи до роботи в народному господарстві, розглядалось як серйозна проблема. М. Хрущов на з'їзді звернув увагу на те, що «у Директивах XIX з'їзду партії по п'ятій п'ятирічці

передбачалися заходи з політехнізації школи, але ця справа просувалася дуже повільно. Щодо працівників народної освіти та Академії педагогічних наук все ще займаються загальними розмовами про користь політехнічного навчання і нічого не роблять для його практичного здійснення. Треба швидше переходити від слів до справи [404, с. 6]. Учителі активно відгукувалися на такі зауваження і майже одногосно скаржилися на слабку матеріальну базу шкіл, необхідну для запровадження політехнічного навчання. Проблема з відсутністю спеціальних приміщень та засобів наочності була справді актуальною для більшості шкіл.

Саме ХХ з'їзд КПРС став могутнім імпульсом хрущовської «відлиги» і основою для запровадження загального обов'язкового семирічного навчання та створив умови для запровадження 10-річного навчання. У звітній доповіді Центрального Комітету М. Хрущов критикував навчальну і виховну роботу загальноосвітньої школи. Він наголошував на тому, що «... серйозною хвилюючою нашою школи є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, які закінчують школу, до практичної діяльності» [404, с. 89]. Також ним була проголошена мета майбутньої реформи: школа має забезпечувати учнів загальною та політехнічною освітою і водночас готувати до практичної діяльності в народному господарстві. Реальним провідником урядової освітньої політики було Міністерство освіти УРСР, яке протягом 1949–1957 рр. очолював Г. Пінчук, а з 1957 до 1962 р. доктор філологічних наук, професор І. Білодід [186, с. 241].

Згідно з Директивами ХХ з'їзду КПРС було прийнято шостий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. Відповідно до цього плану робота шкіл мала ґрунтовно змінитися для того, аби «... давати учням не тільки загальноосвітні знання, а й певну підготовку до трудової діяльності» [204, с. 7]. Для наближення школи до життя передбачалося, крім «трудового навчання», введення ще й інших предметів, які б давали учням основи знань у сільському господарстві та на виробництві, а також включали практичне застосування знань на дослідних

ділянках, у шкільних майстернях; залучали учнів до роботи на підприємствах, у колгоспах і радгоспах (Додаток Б).

Проект директив XX з'їзду КПРС став предметом дискусії на Республіканській нараді завідувачів обласних відділів народної освіти (3–4 лютого 1956 р.) при Міністерстві освіти УРСР. Учасники наради обговорювали можливі варіанти змін у подальшому розвитку виробничого навчання в загальноосвітніх школах. Обговорювалися питання збільшення терміну навчання з 10 до 11 років, оскільки запровадження політехнічного навчання спричинило перевантаження учнів. Педагоги пропонували переглянути навчальні плани та програми, збільшити кількість годин на вивчення фізики та хімії, розробити новий статус школи.

Досвід політехнічного навчання в школах УРСР був узагальнений на Республіканській науковій конференції (27–28 червня 1956 р.), де також було окреслено суть політехнічного навчання, яке в УРСР здійснювалося «... шляхом засвоєння учнями знань про наукові основи фізики, хімії, біології, математики, креслення, географії й під час навчально-виробничих екскурсій, практичних занять з учнями V–VII класів у майстернях та на навчально-дослідних ділянках» [23, арк. 23].

Для швидшої реалізації рішень з'їзду в загальноосвітній школі все ж таки була врахована думка педагогів про непідготовленість шкіл для нововведень. Ставилося завдання створити та зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл (навчальні кабінети, робочі кімнати та майстерні); забезпечити можливість проведення для учнів виробничих екскурсій і виробничих практикумів на місцевих галузевих підприємствах та встановити запланований зв'язок між загальноосвітньою та спеціальною підготовкою учнів [300, с. 69]. За такої ситуації спостерігаємо пом'якшення з боку влади, оскільки в попередній період точка зору працівників освіти не бралася до уваги взагалі.

Наступним кроком у запровадженні політехнічного навчання в школах була постанова ЦК КПУ від 13 лютого 1956 р. «Про додаткове запровадження виробничого навчання учнів VIII-х класів у школах УРСР», прийнята з метою

кращого та швидшого забезпечення практичним досвідом випускників шкіл, оскільки потреба в робочій силі була досить гострою. За цим документом у загальноосвітніх школах в обов'язковому порядку мали бути створені класи з виробничою спеціалізацією на базі місцевих підприємств. На практиці був явним той факт що, отримавши в середній школі освіту із політехнічним спрямуванням, учні не мали достатніх знань, щоб одразу працювати на виробництві чи у сільському господарстві. З огляду на такі обставини йшлося про професіоналізацію старших класів середньої школи шляхом поєднання політехнічної освіти із професійною (технічні й сільськогосподарські гуртки в позаурочний час) та відпрацювання після закінчення школи двох років у народному господарстві [300, с. 69].

Міністерство освіти УРСР на початку 50-х років ХХ ст. як експеримент в окремих школах запровадило виробниче навчання для учнів 8-10 класів на заводах, фабриках, МТС і колгоспах, радгоспах, до яких були прикріплені школи. Експериментом передбачалось оволодіння учнями спеціальностей кваліфікованих робітників промисловості чи сільського господарства. Найвідомішою була підготовка учнів за різними спеціальностями виробничого навчання в Павлівській середній школі педагога-новатора В. Сухомлинського. За даними педагога, в 1950/51 навчальному році школа підготувала «... 14 трактористів, 5 комбайнерів, 7 токарів, 4 слюсарі, 14 садівників, 12 шовківників». Такий результат був досягнутий з допомогою технічних гуртків та гуртків юних натуралістів у позаурочний час, співпраці за колективами МТС, польовими й тракторними бригадами колгоспу, тваринницькими фермами [164, с. 12].

Незважаючи на те, що така практика була мало поширеною і термін експерименту досить коротким, звітуючи про підсумки 1954/55 навчального року, міністр освіти Української РСР Г. Пінчук стверджував, що експериментальні класи із виробничим навчанням себе виправдали, «... учні експериментальних класів унаслідок правильно організованого педагогічного процесу ґрунтовно засвоїли визначені державними програмами

розділи основ наук, у деяких випадках краще, ніж у паралельних класах, де виробниче навчання не було організоване. Саме така школа готує молодь до життя, школярі яскравіше бачать перспективу своєї майбутньої діяльності» [160, с. 13]. Таку оцінку міністром стану виробничого навчання в загальноосвітніх школах вважаємо дещо завищеною.

Звичайно, після цього звіту міністра освіти в наступному навчальному році в Українській РСР кількість шкіл з експериментальними класами була збільшена і становила 259. У 1955–1956 рр. виробниче навчання було запроваджене в 459 середніх школах із 60 спеціальностей кваліфікованих робітників [23, арк. 49], а у 1957 р. кількість таких шкіл збільшилася до 3074 [164, с. 17]. Після поширення виробничого навчання збільшувалася й кількість скарг. Більшість вчителів звертали увагу на неузгодженість між загальноосвітніми й виробничими навчальними предметами. Виробнича підготовка учнів проводилася здебільшого у відриві від навчально-виховної роботи, часто в позаурочний час і не пов'язувалася із викладанням основних предметів. Така ситуація спричинила значне перевантаження учнів, в окремих школах навантаження становило до 12 год. на добу і призводило до відставання у навчанні [300, с. 71].

У ході експерименту із впровадженням виробничого навчання були виявлені такі суттєві недоліки як: перевантаження школярів; недостатня кваліфікація вчителів з політехнічного навчання; відсутність спеціальних посібників; погане матеріальне забезпечення майстерень. Ці недоліки не були враховані у ході реформування школи в наступні роки [186, с. 242].

Подальші шляхи реформування загальноосвітньої школи на основі поєднання навчання з продуктивною працею, з практикою комуністичного будівництва були визначені у виступі М. Хрущова на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р., де Перший секретар виклав вимоги реформування шкільної освіти. У своїй промові на з'їзді він проголосив основні принципові завдання щодо подальшого розвитку загальноосвітньої школи та всієї системи народної освіти в Радянському Союзі. «Радянська школа, – підкреслював він, –

покликана готувати різнобічно освічених людей, що добре знають основи наук, і водночас здатні до систематичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисними суспільству, брати активну участь у виробленні цінностей, необхідних для суспільства» [405, с. 15].

Визначений на XIII з'їзді ВЛКСМ курс на перебудову шкільної освіти був покликаний вирішити суперечності між суспільно-економічними потребами в технологізації промисловості і сільського господарства та неспроможність чинної системи шкільної освіти забезпечити відповідну підготовку молоді [223, с. 140]. Це було вже не перше за роки радянської влади реформування народної освіти, але водночас, як зазначає італійський історик Д. Боффа, «... перша спроба у світі вирішити проблеми, породжені масовою освітою в усіх розвинутих країнах» [198, с. 248]. Для реалізації освітньої реформи були залучені значні кошти та ресурси.

Після публікації у другій половині 1958 р. цього виступу почався справжній пік обговорення реформи освіти. Подальші орієнтири змін в освіті були викладені в записці М. Хрущова до президії ЦК КПРС і у тезах ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Порівнюючи судження педагогів різних регіонів, не можна з упевненістю стверджувати, що єдності настроїв стосовно змін у шкільному житті не було. За свідченнями періодичних видань Півдня Української РСР, вчителі та директори шкіл пропонували перевести реформу в режим експерименту і «... подивитися спочатку на його результати, а не розпочинати загальну ломку (перебудову) шкіл, коли невідомо, що вийде» [223, с. 140].

На сторінках періодичних видань педагоги дискутували про невідповідну в навчальних закладах матеріально-технічну базу. Хоча справа її зміцнення була розпочата ще на початку 50-х років ХХ ст., ґрунтовних змін не відбулося. Це насамперед було пов'язане з неналежним фінансуванням. Оскільки зміни в освіті вже були невідворотними й відступати було надто пізно, влада знайшла вихід з цієї ситуації у децентралізації управління

освітою, фінансування мало проводитися коштом місцевого бюджету. Ще однією перепоною на шляху вирішення проблеми з матеріально-технічною базою стала недостатня кількість будівельних матеріалів і відповідно невідповідність об'єктів будівництва у планові терміни [223, с. 140].

Важливу роль у розвитку радянської школи відіграв XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, що відбувся в січні 1959 р. На ньому М. Хрущов ще раз підкреслив, що для виховання всебічно освіченої людини потрібний органічний, тісний зв'язок школи з життям, із продуктивною працею, що перебудова школи дасть можливість зміцнити цей зв'язок, піднести на вищий ступінь усю народну освіту в країні.

Керуючись рішеннями XX, XXI з'їздів КПРС, ЦК Комуністичної партії України та Рада Міністрів Української РСР накреслили конкретні шляхи перебудови загальноосвітньої школи в республіці. У грудні 1958 р. було прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», метою якого було досягнення всебічного розвитку учнів – вивчення основних предметів і готовність до фізичної праці. Питання про перебудову школи поставили на розгляд п'ятої сесії Верховної Ради УРСР. За наявності значних недоліків у готовності шкіл до впровадження виробничого навчання в Українській РСР відповідно до загальносоюзного закону про школу сесія прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР».

У законі ставилося завдання насамперед ужити всіх заходів для політехнізації навчання. Також планувалося швидкими темпами перевести середню десятирічну школу на одинадцятирічну і створити умови для отримання учнями в межах школи однієї із робітничих професій [345, с. 74]. За таких обставин фактично змінювалося саме призначення загальноосвітньої школи. Замість підготовки до навчання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах вона мала виконувати два однаково важливі завдання – озброювати учнів знаннями та давати їм професійну підготовку [346, с. 43].

25 липня 1959 р. була прийнята постанова ЦК КП України «Про стан і заходи подальшого розвитку педагогічної науки в Україні». Відповідно до цієї постанови перед Міністерством освіти УРСР та науково-дослідними інститутами педагогіки й психології ставилося завдання розробки та наукового обґрунтування навчальних планів та програм і створення підручників для загальноосвітньої школи. [346, с. 43].

Прийнятий закон складався зі вступу і чотирьох розділів: «Про середню школу», «Про професійну технічну освіту», «Про середню спеціальну освіту», «Про вищу школу». Українському варіанту Закону притаманні свої особливості. Зокрема, у вступі звертається увага й на те, що до революційних подій 1917 р. не було жодної державної школи з українською мовою навчання, а на час написання закону їх налічувалося понад 25 тис., також «... було забезпечено навчання дітей рідною мовою» [252, с. 3].

У вступі до Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» окреслювалися причини необхідності перебудови школи відповідно до нової програми майбутнього розвитку народного господарства. Головним недоліком школи був «... певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школу, до практичної діяльності». Тому й зміст перебудови народної освіти полягав у «... підготовці всебічно освічених людей, які глибоко знають відповідні галузі науки і техніки, спеціалістів для промисловості, сільського господарства і будівництва» [252, с.5].

Відповідно до Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» структура і діяльність загальноосвітньої школи значно перебудовувалися. Загальна обов'язкова семирічна освіта переходила на загальну обов'язкову восьмирічну освіту. Для отримання повної середньої освіти було визначено такі типи навчальних закладів, як середні (денні) загальноосвітні трудові політехнічні школи, середні вечірні (змінні) школи, заочні загальноосвітні школи робітничої і сільської молоді, середні спеціальні навчальні заклади. Пріоритетним

завданням реформованої школи ст. 1 закону визначала «... підготовку учнів до життя, суспільно корисної праці, дальше підвищення рівня загальної та політехнічної освіти, підготовку освічених людей, які б добре знали основи наук, виховання молоді в дусі глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства, в дусі ідей комунізму» [252, с. 7].

Відповідно до реформи школи змінювались і навчальні плани та програми (Додаток В). Зміни у розподілі годин відбувалися на користь предметів природничо-наукової, математичної та трудової системи. Тобто збільшилась кількість годин на вивчення математики, фізики та хімії. Водночас відповідно зменшувалася кількість годин на вивчення філології. Про перевантаження учнів вказує той факт, що станом на 1958/59 навчальний рік у восьмирічній та середній школі кількість годин на вивчення загальноосвітніх та політехнічних предметів становила 924, що було на 608 год. більше, ніж у попередньому навчальному році [346, с.43].

Вирішення проблеми перевантаження учнів знайшло відгуки у науковців, педагогів та батьків. Віце-президент Академії педагогічних наук М. Гончаров у доповіді «Про перспективний план розвитку народної освіти в СРСР» запропонував розпочинати навчання дітей з 6 років і закінчувати у 18. Одночасно він пропонував у IX–XII класах запровадити спеціалізацію класів фізико-математичного циклу, біолого-природничого або гуманітарного [268, с.17]. Це була перша ідея про введення 12-річного навчання і можливість учнів обирати спеціалізацію класу з близькими для себе інтересами. Така ідея в тогочасному суспільстві звичайно дістала хвилю критики і не знайшла практичного застосування. На думку Р. Медведєва, в ідеях М. Гончарова простежується вплив американської системи освіти, наслідком якого може бути зниження загальноосвітнього рівня більшості учнів [318, с. 11].

Освітня реформа наприкінці 50-х років ХХ ст. в УРСР не була лише республіканським явищем, а мала всесоюзний характер і поширювалася з Москви. Русифікація республік СРСР через освіту почалася одразу після того, як у червні 1957 р. М. Хрущов став на чолі Центрального комітету,

усунувши від влади так звану антипартійну групу: В. Молотов, Г. Маленкова та Л. Кагановича. Для поширення русифікації було видано низку пропагандистських статей, з яких найважливіша з'явилася в органі ЦК КПРС, автором якої був таджицький науковець, директор Інституту сходознавства Академії наук СРСР В. Гафуров. У статті робився акцент на невідворотності злиття народів СРСР; російська мова мала бути найдієвішим інструментом для досягнення цієї мети [278, с. 22]. Ідея злиття націй та створення могутньої держави була досить непоганою ідеєю, але пригноблення мови народів вважаємо занадто високою ціною досягнення її мети.

Саме ухвалення Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» дослідники пов'язують із новим етапом примусової русифікації в Україні, де констатувалось: «Раді Міністрів УРСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення... російської мови... а також української мови в школах з російською або іншою мовою навчання, усіма учнями, батьки яких і самі учні брали цю мову для вивчення» [121, с. 517]. На думку професора А. Алексюка, лицемірство й підступність цього формулювання очевидні: російську – обов'язково, а крім неї, ще й іншу мову, – зауважте, уже не рідну, а «іншу», – до того ж лише за умови, якщо її обрали батьки та самі учні» [319, с. 307].

Опубліковані в листопаді 1958 р. тези ЦК КПРС містили положення про те, що батьки мають право на вибір мови навчання для своїх дітей. Це положення трактувалося московським керівництвом як досить демократичне. Таке трактування викликало масове незадоволення інтелігенції республік. В Україні навіть керівництво республіки не підтримало це положення. Проти такого несправедливого ставлення до корінної мови народу виступали секретар ЦК Компартії України з питань культури й освіти С. Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. Гречуха. Вони вважали, що республікам має надаватися більше права для управління освітою на місцях і мова республіки має бути обов'язковою для вивчення в усіх школах, в тому числі й російських [237, с. 133].

Під час обговорення на колегії Міністерства порядку прийому учнів до школи за мовою навчання виступив начальник навчально-методичного відділу управління шкіл Б. Мізерницький, який констатував, що в підсумку навчання в Україні двома мовами значно зросла кількість російських шкіл (Київ – 30% дітей навчається українською мовою, 70% – російською; Одеса – 10% українською мовою, 90% російською; Луганськ – 7% українською, 93% – російською) [186, с. 261].

На таку «демократизацію» особливо болісно реагувала українська інтелігенція, яка завжди була патріотично налаштована і вбачала в партійних тезах загрозу втрати національної самобутності народу. Ми вважаємо, що вчителі відіграли досить важливу роль у збереженні української мови, як основного атрибуту нашого народу. В. Сухомлинський у своєму листі до керівника держави М. Хрущова (13 червня 1958 р.) справедливо вказував на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, на реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти [392, с. 101]. В. Сухомлинський вважав мову «невмирущим джерелом», без якого немає народу.

Наприкінці 1962 р. учитель з Горлівки В. Стус написав до А. Малишка листа, в якому просив допомоги у вирішенні питання вивчення української мови в школах Української РСР. Лист містив такі слова: «... Зараз я читаю рідну мову в Горлівці, в російській, звичайно, школі. В Горлівці є кілька українських шкіл, яким животіти зовсім недовго. У нас немає майбутнього. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків. Як можна далі чекати? Як можна з усім цим миритись? Зовсім не складно знайти факти найгрубішого шовінізму, безсоромного національного приниження, проти чого достатньо зброї у ленінському національному арсеналі. Чому ж ми такі байдужі, звідки у нас стільки покори перед долею як фатумом? Прошу – зрозумійте мене як слід. Я хочу тільки добра, чесного добра...» [112, арк. 1].

Поет А. Малишко виступав проти механізму зросійщення національного шкільництва разом з відомими письменниками М. Рильським, М. Бажаном,

І. Дзюбою, М. Шумилом та О. Гончаром. А.Малишко навіть звертався з колегами до керівництва Верховної Ради УРСР, але всі спроби були марними. Займаючи посаду депутата Верховної Ради УРСР, він разом з письменником О. Гончаром рішуче виступили проти Закону 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», який піддавав дискримінації українську мову в школах [113, арк. 1-2].

Новий шкільний Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Цей закон ставав своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва, тому проти нього рішуче виступили представники творчої інтелігенції. 22 грудня 1958 р. у «Правді» було опубліковано лист М. Рильського і М. Бажана, в якому зазначалося: «...єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення й української, і російської мов у всіх школах УРСР». Проте було обрано інший шлях. Тому в 60-х роках в обласних центрах і у Києві українські школи становили 28 %, російські – 72 %, в інших містах відповідно – 16 і 84 % [239, с. 56].

Історик Р. Медведєв досліджував політичну біографію М. Хрущова та реформи за його правління. Науковець вважає освітню реформу 1958 р. не дуже вдалою. Головні недоліки історик вбачає у тому, що М. Хрущов недооцінив звичні й територіально близькі для населення денні загальноосвітні середні школи, а також у підміні політехнічного навчання і посиленої виробничої праці учнів примусовою професійною освітою з українськими обмеженими можливостями вибору професії. Засуджує Р. Медведєв і подальше скорочення навчання в школі з 11 до 10 років [318, с. 162].

Після зміщення в жовтні 1964 р. М. Хрущова шкільна реформа попередніх років була анульована і лише окремі її фрагменти, як, наприклад,

восьмирічна неповна середня освіта, скасування плати за навчання у старших класах (1956), запровадження шкіл-інтернатів (1956) та шкіл подовженого дня (1960), залишалися чинними. З одинадцятирічного терміну навчання в денній загальноосвітній школі з 1966 р. знову повернулися до десятирічки. Тоді ж розпочався перехід до обов'язкової середньої освіти, яка запроваджувалася не тільки через загальноосвітню школу, а й через середню спеціальну освіту та систему професійно-технічного навчання; оновлювалися навчальні програми й підручники. Усе ширше впроваджувалися факультативні заняття для старшокласників, поглиблене вивчення окремих предметів, кабінетна система навчання, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де учні здобували початкову професійну підготовку. Посилилася політизація навчально-виховного процесу: з середини 60-х років ХХ ст. вводився спеціальний курс суспільствознавства, з 1972 р. – обов'язкова початкова військова підготовка, з 1975 р. – основи радянської держави й права.

Отже, аналіз обставин прийняття Закону про школу вказує на те, що була здійснена масштабна робота щодо перебудови змісту та системи середньої освіти. Перед керівництвом держави постало важливе завдання наближення школи до життя шляхом введення політехнічного навчання. Однак на практиці реформа освіти не тільки не вирішила шкільних проблем, а й призвела до ускладнень. Причинами такого становища вважаємо поспішне запровадження не апробованого політехнічного навчання. Проблемою також було неврахування національних особливостей республік, русифікація, незадовільна матеріально-технічна база шкіл, що викликало значний опір серед батьків та вчителів. Незважаючи на недоліки, прийняття закону про школу мало й позитивні результати. До позитивних тенденцій відносимо введення трудового навчання до центру навчально-виховної діяльності учнів за ініціативи держави. Досить прогресивним було залучення науковців для оптимізації запровадження політехнічного характеру шкільної освіти.

2.2. Участь учителів у здійсненні реформи

У другій половині 50-х років ХХ ст. відбулися суттєві зміни в суспільно-політичному та культурному житті Української РСР. І хоча вони не були доведені до логічного завершення, проте знайшли своє відображення в розвитку змісту загальної середньої освіти. Без всебічного й об'єктивного дослідження діяльності педагогічних працівників не можна відтворити цілісну картину реформи освіти 1958–1964 рр. М. Хрущова. У системі освіти цього періоду саме їм відводиться чільне місце, оскільки вчителі не тільки брали участь в обговоренні реформи, а й утілювали її у життя. Таким чином, дослідження особливостей участі педагогів в освітніх реформаційних процесах другої половини ХХ ст. дасть можливість відтворити суспільно-політичну атмосферу досліджуваного періоду, позбутися ідеологічних упереджень.

У середині 50-х років ХХ ст. з початком науково-технічної революції перебудова економічної сфери вже потребувала не лише кваліфікованих робітників, як за доби індустріалізації, а й підготовлених високоосвічених працівників, а отже, перегляду чинної системи освіти, загалом освітньої політики уряду. Проголошення реформи освітньої галузі М. Хрущовим у контексті демократичних змін відбулися на ХХ з'їзді КПРС і спричинило дискусію українських освітян щодо мети, напрямів і умов перебудови освіти.

ХХ з'їзд КПРС став предметом жвавого обговорення на Республіканській нараді завідувачів обласних відділів народної освіти (3–4 лютого 1956 р.) при Міністерстві освіти УРСР. Такі наради стали можливими лише за умови певного демократичного оновлення суспільства. На відміну від сталінської доби, учасники наради, розглядаючи проблеми шкільної практики, вносили пропозиції щодо перетворень у галузі шкільної освіти. Прозвучали навіть ідеї вирішення проблеми з меншістю кількості українських шкіл порівняно з російськими [184, с. 42].

М. Хрущов прагнув залучити представників різних верств суспільства до участі в реформі. Щоб здійснити це, перед прийняттям безпосереднього Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток

системи народної освіти в СРСР» [252] 24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР пропонувалося публічно обговорити його в пресі. Учительська інтелігенція була найбільшою групою радянської інтелігенції, яка відгукнулася на цей заклик. Дискутували педагоги на сторінках журналу «Радянська школа» протягом кількох років [184, с. 43]. Обговорення стосувалося переважно проблем перебудови школи, русифікації та дискримінації україномовних шкіл.

У педагогічних періодичних виданнях середини 50-х років ХХ ст. виникла дискусія серед учителів щодо обґрунтування змісту освіти, способів та методів переходу до загальної середньої політехнічної освіти, переліку основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння [346, с. 36].

Відомий педагог В. Сухомлинський відстоював свою точку зору про те, що буде більше користі, якщо школа надаватиме можливість учням у процесі навчання отримати спеціальність, буде відповідатиме інтересам школяра та потребам регіону. За такою схемою, на його думку, учні уникнуть перевантаження, навчання спрямоватиметься на виховання поваги та любові до праці, а знання з обраної спеціальності стануть глибшими [46, арк. 41].

Іншу думку поділяли педагоги С. Шаповаленко та С. Шабалов, які вважали за необхідне в питаннях визначення змісту політехнічної освіти виходити з потреб основних галузей народного господарства (сільськогосподарська, механічна, енергетична та хімічна). За їх переконаннями, вивчення цих галузей надасть учням знання про основи енергетики, біології, техніки та організації промислового виробництва [384, с. 37].

В. Сухомлинський натомість стверджував, що введення до планів навчання різноманітних відомостей про основи виробництва дадуть «...поверхове уявлення про все потроху» [46, арк. 41]. А ось педагоги М. Данилов та Б. Йосипов зауважували, що навчальні плани й програми мають забезпечити зв'язок політехнічної освіти із загальною. Шлях забезпечення цієї

мети вони вбачали у введенні до навчального плану основ науково-технічних знань про промислове та сільськогосподарське виробництво і оволодіння учнями навичками поводження з найпоширенішими знаряддями праці [346, с. 57]. Таке різноманіття ідей щодо політехнічного навчання вказує на зацікавленість та небайдужість педагогів до змін в освіті.

Оскільки була потреба в тому, щоб випускники шкіл одразу включалися в трудову діяльність, В. Сухомлинський у своїй школі практикував й пропонував іншим введення до навчального плану середньої загальноосвітньої школи факультативних курсів та гуртків для поглиблення знань учнів з обраної спеціальності. Факультативи мали забезпечити учнів знаннями, достатніми для початкової роботи в народному господарстві [46, с. 41].

На відміну від попередніх років, освітяни дістали можливість розробляти власні навчальні плани та програми, для чого при Міністерстві освіти УРСР було створено відповідні комісії. На нараді голів комісії з удосконалення старих і розробки нових навчальних планів та програм для середніх шкіл (7 вересня 1956 р.) обговорювався зміст удосконалених програм [186, с. 242]. Але реформа в Україні здійснювалася в контексті загальносоюзної, тому Міністерство освіти РРФСР разом з Інститутом методів навчання АПН РРФСР розробили свій проект програм, який і надалі запроваджувався в життя без широкого обговорення їх на нарадах учителів, на наукових сесіях, на сторінках педагогічної преси. До обговорення цих державних документів Міністерство освіти й науково-педагогічні заклади союзних республік фактично не залучалися. Вчителям загальноосвітніх шкіл довелося займатися лише перекладом цих документів на українську мову. [184, с. 43].

Міністерство освіти УРСР всупереч російському центру, порівнюючи із 30-ми – початком 50-х років ХХ ст., проводило освітню політику. Але, як і у попередні роки, воно погоджувало свою діяльність з ЦК КПУ. В освітньому просторі зберігалися загальносоюзні комуністичні ідеологічні канони (русифікація, ленінізація, партизація). Така ситуація для тогочасного

суспільства була цілком прийнятною, оскільки автономність освіти з огляду на історичні обставини була неможливою.

У пункті 19 тез ХХ з'їзду КПРС з'явилися нові положення про навчання в школах рідною мовою. З метою розвантаження (насправді русифікації) учнів у процесі вивчення трьох мов (російської, української, іноземної) пропонувалося надати батькам право обирати школу для навчання за мовною ознакою та обов'язкову для вивчення мову (українську або російську) [278, с. 23]. Тобто влада продовжила русифікацію як один із напрямів національної політики, продовжуючи розширювати мережу російських шкіл шляхом скорочення українських. Дискримінація в мовній політиці викликала дискусію, у ході якої представники освіти, культури та компартії виступали за збереження обов'язковості вивчення української мови.

Негативно на таку мовну політику реагували й учителі загальноосвітніх шкіл. На це вказує обговорення тез на нараді директорів шкіл з питань прищеплення учням трудових навичок (25–27 листопада 1958 р.). Спираючись на думку вчителів та батьків, вони висловлювали свої ідеї: «Ми не можемо погодитися з тим, щоб батьки вибирали для своїх дітей школу, тому що школа з українською мовою навчання не буде укомплектована» (Т. Качан); «Я вважаю, що діти повинні в Україні вивчати російську й українську мови, але більшість шкіл мають бути українськими. Російська школа потрібна одна на район. Якщо батьки будуть вибирати школу для дітей, то в місті буде російська школа, а в селі – українська» (О. Манжинська); «Я не можу погодитися з тим, що батьки можуть самі вибирати школу для своїх дітей, тому що тоді не буде жодної української школи» (В. Рябошапка) [29, арк. 17].

Загалом директори шкіл внесли щодо проекту реформи такі пропозиції: створення 11-річної школи; закріплення 8-річних шкіл за певним виробництвом; виготовлення шкільними майстернями певної продукції; створення 11-річних шкіл із поглибленим вивченням окремих предметів; навчання у 8-річній школі розпочинати з 8 років, інша думка – з 7 років;

створення шкіл з продовженим днем; удосконалення системи підготовки педагогічних кадрів; покращення фінансування школи.

Після широкого обговорення педагогічною громадськістю проголошених урядом освітніх змін сесія Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 р. прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [252]. Перед школою ставилося завдання не лише формувати матеріалістичний світогляд як основу наукового пізнання світу, а й виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинуту й освічену, свідому бути корисною суспільству, працьовиту людину [249, с. 14]. Ми вважаємо, що досягти цих завдань освітянам було досить складно, оскільки не всі мали належний рівень підготовки для викладання за новими програмами.

Аналіз основних положень документа вказує на те, що висловлені українськими освітянами ідеї про мову навчання, про загальноосвітню школу як основний тип шкільної освіти, про недостатнє фінансове і матеріальне забезпечення реформи не знайшли реалізації у законі про школу. Вчителям довелося не тільки перекладати з російської мови на українську, а й на основі загальносоюзного закону працювати над його українським варіантом, зберігаючи стратегічні ідеї. Їх перетворили на частину ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Усіх, навіть не членів партії, зобов'язали виконувати рішення партійних і комсомольських органів [336, с. 71].

Працівники освіти зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки, на думку партійних керівників, це мало допомогти працівникам шкіл і відділів народної освіти піднести рівень ідейно-політичного виховання учнів, поліпшити громадсько-політичну роботу школи серед батьків і населення, активно боротися з будь-якими «... залишками буржуазної ідеології в свідомості радянських людей» [336, с. 13].

Посилення ідеологічного тиску на вчительство, залучення педагогічних працівників до партійної пропаганди й організації «виборів» та різноманітних політичних заходів мало на меті отримати вчителя, який дотримується

ідеологічного спрямування партії. Представники влади прагнули через систему освіти не лише впливати на формування громадської думки, а й утвердити в суспільстві ідеологію комуністичних цінностей [336, с. 73].

Після прийняття законодавчої бази реформи розпочався період її практичного поширення Міністерством освіти УРСР, у ході якого простежуються досягнення і прорахунки реформи. Вчителі, незважаючи на суперечності реформи, активно включалися в реалізацію закону на практиці. Вчительство у повсякденній праці не шкодувало ні сил, ні часу, сумлінно виконуючи свій професійний обов'язок, та брало активну участь у введенні основних цілей закону в життя.

У більшості шкіл республіки в 1958/59 навчальному році навчально-матеріальна база не відповідала вимогам, поставленим у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Педагоги за таких умов організовували учнів на виготовлення саморобних наочних посібників. У Сталінській області (з 1961 р. – Донецька) силами учнів, учителів та громадськості виготовлено 100 тис. наочних посібників, у Житомирській – 40,5 тис., у Луганській – 46,6 тис., Львівській – 80 тис., Сумській – 70 тис., у Запорізькій – 34,7 тис. [39, арк. 7].

Майстерні та навчальні кабінети в багатьох школах розміщувались у непристосованих тісних приміщеннях. Тому учнівські та вчительські колективи з допомогою колгоспів, підприємств та батьків включалися в активну роботу щодо розширення шкільних приміщень для ліквідації другої зміни навчання та будівництва майстерень і теплиць. Таким чином, політехнічне навчання впроваджувалося досить повільно, особливо в селі: майстерні не відповідали програмним вимогам, не були достатньо обладнані, не вистачало професійних майстрів-викладачів [462, с. 79].

У травні 1959 р. на засіданнях колегії у ході обговорення був схвалений план заходів Міністерства освіти УРСР на виконання Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» та систематичного контролю за виконанням поставлених завдань

[34, арк. 32]. З метою реалізації реформи Міністерство освіти УРСР направило розпорядження (9 липня) завідувачам обласних, районних і міських відділів освіти провести серпневі наради вчителів щодо перебудови школи [34, арк. 58]. Репрезентовані факти засвідчують про те, що процесуально реформа здійснювалася «згори» шляхом директивних розпоряджень від вищих керівних органів освіти до конкретної школи.

Реалізація реформи широко дискутувалася на другому з'їзді вчителів (14–16 жовтня 1959 р., Київ), де міністр освіти УРСР І. Білодід у своїй доповіді підсумував педагогічні результати, а саме: введення з 1954 р. і розвиток виробничого навчання в окремих школах України як важливої форми політехнізації та підготовки до трудового життя; розробка навчальних планів для всіх типів шкіл; запровадження обов'язкового 8-річного навчання; створення авторських колективів для написання підручників; навчання дітей обраною батьками мовою [394, с. 172].

Попри висловлені освітянами конкретні вимоги змін освітньої політики влади з'їзд у зверненні до вчительства закликав боротися з «... буржуазною ідеологією, передусім з українським буржуазним націоналізмом» [394, с. 181]. Цей факт, а також закладена в змісті освіти системна русифікація дають підстави дійти висновку, що реформа мала внутрішньо системний характер і загалом ідеологічні канони домінували над педагогічними.

На серйозні недоліки реформи, зокрема на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти звертали увагу вчителі на основі своєї практики. На такій загоді для освіти наголошував і видатний український педагог-новатор, директор Павлиської середньої школи Кіровоградської області В. Сухомлинський [186, с. 10]. Він став відомим завдяки таким своїм педагогічним працям як «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителеві», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом у його доробку – 41 монографія та понад 600 наукових статей, де розкриваються канони

високогуманної й демократичної педагогічної концепції. За це видатного педагога звинувачували у відсутності «класового підходу» до виховання.

Загальною проблемою реформування шкільної освіти в УРСР вважаємо реалізацію положення про вибір батьками мови навчання дитини, що продовжило русифікаторську політику щодо української системи освіти уряду Російської імперії. Спроби українських письменників, викладачів вищих навчальних закладів, учителів після XX з'їзду КПРС завадити цьому процесу не мали успіху. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» демократично, на перший погляд, надавши батькам право вибирати для своїх дітей мову навчання в школі, поставив українську мову в нерівноправне становище з російською, яка всіляко підтримувалася державою і, звичайно, мала вищий соціальний статус. Склалася абсурдна ситуація, коли не можна було відмовитися від вивчення російської мови, однак можна було ігнорувати українську. За умов настійливої пропаганди ідеї «злиття націй» і «утворення єдиної мови для всіх народів» це положення закону про освіту фактично ставало інструментом національного нівелювання і русифікації української школи [252, с. 24].

Однією зі спроб боротьби проти русифікації була проведена в лютому 1963 р. республіканська конференція з питань культури української мови, в якій узяли участь понад 800 учителів, письменників та науковців. По суті, вона перетворилася на публічну форму протесту проти переслідування української мови в СРСР. Наводилися численні факти безпідставного обмеження використання української мови, цькування тих, хто виступав за її всебічний розвиток, одностайно було засуджено теорію «двомовності нації». Учасники конференції звернулися до керівництва держави з вимогою поліпшити стан української мови, зокрема, запровадити її в усіх освітніх закладах республіки, установах торгівлі, на підприємствах і транспорті, забезпечити підтримку україномовних видавництв, кінематографії [278, с. 33].

На жаль, до зауважень учасників конференції партійна номенклатура й не мала намірів прислухатися. З року в рік швидкими темпами звужувалася

сфера вжитку у школі української мови, скорочувалася мережа українських шкіл, а у великих містах на сході та півдні України вони майже зовсім зникли. «Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, – з боєм писав І. Дзюба в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць... Але найгірше те, що «українські» школи... зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не забезпечують мінімального знання рідної історії та рідної культури. У більшості з них панує той самий дух вищості й «предпочтительности» російської культури та другорядності української...» [239, с. 175].

Після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» українська мова й література в школах Кримської області викладалась на досить низькому рівні: в першому, другому та з сьомого до десятого класу були відсутні години на вивчення рідної мови та літератури. Лише з третього до шостого класу по 4–5 год. виділялось на вивчення цих предметів, у той час як російська мова й література вивчалась у всіх класах по 6–8 год. на тиждень [38, арк. 3].

Навчальний план для середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням на 1959/60 навчальний рік взагалі не містив годин української мови і літератури. Однак на російську мову й літературу виділялось від 4 до 12 год. на тиждень [38, арк. 9]. А ось навчальний план для восьмирічної загальноосвітньої трудової політехнічної школи з українською мовою навчання містив однакову кількість годин (5–6) на тиждень для вивчення як російської, так і української мови й літератури [38, арк. 11].

Після запровадження виробничого навчання на основі прийнятого у грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (в Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р.) у вчителів кардинально змінилися обов'язки, оскільки за нових умов їм доводилося не

тільки проводити уроки в шкільних приміщеннях, а й супроводжувати учнів і нести за них відповідальність на промислових підприємствах, будівельних організаціях та сільськогосподарських об'єктах.

За кожним учителем закріплювалося 20–30, а то і 35 учнів, за поведінку і виконання робіт, стан здоров'я, харчування та дозвілля яких він відповідав. Гарантований вчителю 4–6-годинний робочий день за таких умов часто був набагато довшим. Складна ситуація з наочністю, спеціальними для політехнічного навчання кабінетами та майстернями вимушувала педагогічних працівників приділяти увагу школі ще й у вихідні дні. Відтепер учителі біології також були зобов'язані тримати міцні зв'язки з провідними науково-дослідними закладами країни, створювати гуртки юних натуралістів, що проводили сотні дослідів, результати яких використовувались у польових умовах на ланах колгоспу. На пришкільних ділянках учнів зобов'язували вирощувати сільськогосподарські культури, відводячи для цього до 30 га землі. Через таку значну завантаженість учителі не встигали використовувати свою законну відпустку (48 днів) [54, арк. 133].

Таким чином, аналіз матеріалів засвідчує, що за складних умов впровадження закону про школу в життя вчителям не вистачало часу на відпочинок, підготовку до занять та творчого самовдосконалення власної особистості. Такі обставини не сприяли підвищенню загального рівня гуманітарної культури педагогів. Соціальне середовище також не було сприятливим для виникнення бажання випускників вищих навчальних закладів їхати працювати за спеціальністю, особливо в село; багато з них не з'являлися на роботу за місцем призначення. Наприклад, тільки у 1958/59 навчальному році не прибули за призначенням 1 211 випускників (12%), що створювало труднощі в навчально-виховному процесі. Школа швидко поповнювалася шляхом залучення тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Спостерігалася велика плінність учительських кадрів у селі [54, арк. 133].

Отже, система шкільного навчання і виховання УРСР, яка відзначалася такими вадами як догматизм, заорганізованість, нівелювання особистості й підпорядкування її волі колективу, настирливе насаджування відірваної від життя комуністичної ідеології, з кожним роком втрачала свою ефективність. Істотною перешкодою, що заважала забезпеченню належного рівня шкільної підготовки, було недостатнім матеріальне становище освітянської галузі й, відповідно, низька оплата праці педагогів.

На думку російського вченого М. Богуславського, найголовніший урок реформи полягає в тому, що «... професійне навчання і професійна підготовка не є сферою, іманентно притаманною школі». Розвал «хрущовської реформи освіти» відбувся із середини й був спричинений незгодою педагогів, «переконаних у тому, що їхні вихованці повинні вчити логарифми, а не опановувати кладку цегли» [193, с. 190]. Перехід на нову шкільну систему й нові терміни навчання був поспішним, формальним, тому викликав негативну реакцію працівників освіти та батьків [173, с. 188]. Аналізована реформа мала суперечливий і половинчастий характер насамперед через запровадження професійної освіти учнів на виробництві без урахування їх інтересів. Поділяючи міркування російських учених, зазначимо, що загалом реформа не принесла очікуваних результатів з огляду на відсутність комплексного плану фінансового, матеріально-технічного, правового і педагогічного забезпечення.

Отже, партійно-державне керівництво під час реформування шкільної освіти розглядало вчителів як важливий чинник формування суспільної свідомості. Саме з цієї причини керівництво залучало їх до обговорення реформи, створення навчальних планів, участі у семінарах та нарадах. Однак на практиці точка зору педагогів про виробниче навчання, слабку матеріальну базу шкіл, мову викладання не бралась до уваги. Водночас саме завдяки ентузіазму вчительства школа на теренах України в цей період розвивалася як трудова у різних формах (учнівські виробничі бригади, шкільні й міжшкільні майстерні, спеціальні навчально-виробничі цехи).

2.3. Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів

Середина 50-х років ХХ ст. ознаменувалася початком науково-технічної революції, що потребувала висококваліфікованих і високоосвічених працівників. Задля цього уряд країни переглянув чинну систему шкільної освіти, зміст та структура якої були відносно стабільними близько 20 років. У лютому 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС проголошено про зміни в системі освіти з метою забезпечення загальної й політехнічної освіти та водночас підготовки молоді до практичної діяльності в різних галузях виробництва. Поєднання теоретичного навчання в школі з практичною роботою мало позитивно вплинути на поглиблення знань учнів з основ наук, розширити їх політехнічний світогляд і, насамперед, виховувати в учнів любов до праці, сприяти зміцненню свідомої дисципліни та організованості учнів і допомогти їм набути трудові й виробничі навички, необхідні для роботи в народному господарстві після закінчення середньої школи.

На досягнення зазначених цілей насамперед спрямовувався навчально-виховний процес загальноосвітньої школи. У 1954/55 навчальному році трудове навчання було введено в початкових класах під назвою «Ручна праця», а в 1956/57 – у всіх класах загальноосвітньої школи. З 1958 р. у навчальних планах шкіл розпочалось виробниче навчання, а з 1957/58 навчального року введено факультативний курс «Домоводство» для дівчат, який у 1959/60 навчальному році став загальнообов'язковим навчальним предметом [358, с. 73].

Починаючи з 1957/58 навчального року школи в Українській РСР перейшли на нові навчальні плани (Додаток Д), після освоєння яких випускники школи мали бути готові до роботи на підприємствах та у колгоспах. Однак через відсутність чіткої системи введення політехнічного навчання, зміни навчальних планів стосувалися лише зменшення кількості годин на вивчення гуманітарних предметів і внаслідок цього відбулося розширення змісту предметів виробничого навчання. У нових навчальних

планах для старшокласників збільшилась кількість годин на виробниче навчання, оскільки їх готували до роботи в колгоспах та на підприємствах.

Такі зміни призвели до збільшення навчальних годин і перевантаження учнів. Крім цього, у школах і на виробництві не було відповідної навчально-матеріальної бази й кваліфікованих кадрів для здійснення виробничого навчання. Незважаючи на ці недоліки, виробниче навчання швидко поширювалось у школах України. У 1958 р. Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і по подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» та тотожним законом УРСР воно було введене в усіх школах країни. Почалися процеси політехнізації, що вплинули не лише на структуру, а й на зміст загальної середньої освіти.

Центральною фігурою у втіленні Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» в шкільні будні став учитель. Саме педагогам доводилося перевіряти на практиці експериментальні програми та звітувати про їх успіхи. Природно, що без достатньої політехнічної підготовки, без конкретних знань у галузі організації та технології основних видів виробництва, без ознайомлення з найновішими досягненнями науки й техніки вчителі та керівні педагогічні кадри не могли успішно виконувати завдання, що випливають з вимоги зміцнення зв'язку школи з життям, поєднання навчання з продуктивною працею [186, с. 51].

Для підвищення компетентності вчителів організовувались короткотермінові курси, проводились семінари-практикуми на політехнічній основі; для педагогів проводились лекції, екскурсії на підприємства, створювались гуртки з вивчення машин, слюсарної, столярної справи, плодоовочівництва, рослинництва [186, с. 51]. Незважаючи на проведені заходи, педагоги не могли правильно зорієнтуватись при виборі знань для навчальних предметів, які трудові та політехнічні навички формувати в процесі навчання, як пов'язувати навчання з продуктивною працею [346, с. 45]. Для вирішення цього питання з учителями проводилась відповідна методична робота.

Для професійної підготовки старшокласників Міністерство освіти УРСР затверджувало програми навчання, але на практиці школам доводилось вносити до них зміни. Причиною таких змін стала відмінність у підприємствах та колгоспах, на базі яких проходила практика. Надалі школи разом з підприємствами розробляли навчальні плани, враховуючи особливості регіону та підприємств чи установ, де проходило навчання, і погоджували з Міністерством освіти УРСР. Зміст і характер виробничого навчання, співвідношення теорії і практики, чергування періодів навчання і праці залежали від профілю професійної підготовки старшокласників і від особливостей місцевого виробництва та спрямованості господарств [248, с. 55].

З допомогою науковців та вчителів все-таки було досягнуто основних принципів політехнічного навчання, і вже із 60-х років ХХ ст. на уроках хімії, фізики, астрономії та математики учнів знайомили з найновішими досягненнями науки й техніки, космонавтики. В урочній системі обов'язково наголошувалось на зв'язку навчання із досягненнями техніки, застосовувалась інтеграція різних предметів [248, с. 55].

Міністерство освіти УРСР у 1959/60 навчальному році для шкіл з виробничим навчанням опрацювало спеціальний навчальний план, за яким на виробниче навчання припадало 6 год. на тиждень. На вивчення загальноосвітніх предметів відводилось п'ять днів з шести, що дозволяло повністю виконати програму середньої школи. Крім цього, для проходження виробничої практики (на виробництві) після закінчення 8 і 9 класів відводилося 25 днів, або 150 год. на рік [248, с. 31].

Для учнів організовувалась навчальна та виробнича практика, яка відбувалася на основі групового та бригадно-індивідуального методу. Учні 7–9-х класів організовувались у бригади, ділячись на ланки відповідно до спеціальностей, якими оволодівали у школах. Для керівництва бригадою створювалася рада, до складу якої входив бригадир (учень), директор школи, агроном колгоспу та ланковий. Кожному працівнику видавалася трудова

книжка. Норма виробітку становила 65–70 % від норми дорослого колгоспника при рівній оплаті всіх учасників ланки та бригади. Кожен за весняно-літній період мав відпрацювати 25 днів, протягом яких учень здійснював агрономічний догляд за рослинами, вирощував тварин, працював на виробництві. Учні за свою роботу отримували матеріальне заохочення, яке використовувалось на потреби школи та екскурсійні поїздки цікавими місцями рідного краю [248, с. 55].

Уже на початку 60-х років ХХ ст. учителі були стурбовані практичними наслідками політехнізації змісту освіти. На практиці учнів перевантажували навчальним матеріалом, через що вони не засвоювали всіх потрібних знань, падав рівень успішності. Вирішенням цих проблем мали займатись педагоги. Від них вимагалось подати необхідний матеріал таким чином, щоб учні могли його засвоїти. Наприклад, нова програма з арифметики вимагала від учителя не лише розв'язувати задачі з підручника, а й розробляти їх самостійно на основі чисел з навколишнього середовища учнів [346, с. 52]. Це завдання виявилось досить складним для вчителів, оскільки потрібно було провести передусім роботу щодо вдосконалення власних знань. Більшість учителів настільки звикли до старої системи освіти, що часто не могли змінити методику викладання своїх дисциплін. Цей чинник гальмував навчальний процес.

Для ефективнішого результату політехнізації навчальних закладів навчально-матеріальною базою шкіл ставали виробничі цехи підприємств, навчально-дослідні господарства колгоспів та радгоспів, навчально-виробничі майстерні, дослідні лабораторії, медичні, торговельні установи, установи сфери обслуговування [248, с. 55]. У більшості шкіл заняття зі спеціальних виробничих предметів проводились безпосередньо у виробничих цехах та лабораторіях базових підприємств, на тваринницьких фермах, у тракторних бригадах [346, с. 52]. Вчителі шкіл пов'язували викладання дисциплін з конкретними виробничими процесами та професійною підготовкою учнів. Набули поширення і такі методи викладання як організація виробничих

екскурсій, залучення учнів до виготовлення знарядь праці [193, с. 22]. Звичайно такі заходи викликали зацікавленість учнів процесами виробництва і справді готували до майбутньої трудової діяльності.

Вчителі постійно були присутніми на виробництвах, де здобували практичні навички їх учні, допомагали їм у підвищенні фахової кваліфікації. Їм постійно доводилось урізноманітнювати форми та методи проведення уроків, пов'язувати вивчення навчальних дисциплін із практикою виробництва, життєвим досвідом учнів. Так, учитель фізики Конотопської школи А. Власенко урок із вивчення електромоторів провів безпосередньо у цеху заводу, де вони виготовлялися. У поясненні цього матеріалу брали участь інженери заводу. Завдяки такому оновленню навчального процесу учні разом із вивченням основ наук отримали можливість практичної підготовки до життя [192, с. 22].

Для поліпшення ефективності політехнічної освіти здійснювались також такі заходи: вчителі всіх природничих дисциплін знайомилися із технологічними процесами на місцевих підприємствах, а потім використовували цей матеріал на уроках; організовувалися екскурсії для учнів на промислові підприємства, будівельні об'єкти, музеї підприємств; з метою покращення наочності освітнього процесу на уроках широко використовувались різноманітні прилади; школи обладнувались кінопроекторами, за допомогою яких демонструвалися навчальні фільми; на уроках фізики, хімії, електротехніки проводились досліди та практичні роботи; учнів залучали до виготовлення різних приладів, наочних матеріалів [83, с. 316].

Керуючись рішеннями XXII з'їзду КПРС та Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», органи народної освіти країни провели певну роботу щодо впровадження кіно в навчальний процес, по створенню для цього необхідної матеріальної бази в школах.

Колегія Міністерства освіти УРСР у 1959 р. затвердила план кінофікації шкіл республіки на 1959–1965 рр. Відповідно до цього плану в 1965 р. завершитись кінофікація всіх восьмирічних та середніх шкіл. Цей план виконувався досить успішно. Якщо в 1959 р. з 17 218 восьмирічних і середніх шкіл було кінофіковано лише 3 300 шкіл, то в 1963 р. 18 тис. восьмирічних і середніх шкіл мали кіноапарати. Було поставлене завдання в найближчих два роки забезпечити кожен школу двома кінопроекційними апаратами. Всього з 1959 до 1963 р. з РРФСР одержано 202 навчальних кінофільмів і в Україні виготовлено п'ять. У 1959 р. школи України одержували по 259 примірників кожного фільму, в 1963 р. – по 700 назв [43, арк. 20].

Однак ця кількість кінофільмів виявилась недостатньою, оскільки один примірник припадав на 25 кінофікованих шкіл. Не було навчальних кінофільмів з історії, географії та літератури Української РСР. До того ж в українських школах використовувалися фільми з російським дикторським текстом. Унаслідок недостатньої кількості навчальних кінофільмів вчителі здебільшого не могли їх використовувати безпосередньо на уроках під час вивчення відповідного навчального матеріалу [43, арк. 20].

Значна увага приділялася методичному озброєнню педагогічних працівників технікою та методикою використання навчального кіно. У педагогічних інститутах з 1954 р. викладається курс навчального кіно, в процесі вивчення якого студенти оволодівають методикою навчальної та виховної роботи з використання кінофільмів. Водночас проводилася планова робота з підвищення кваліфікації вчителів шкіл шляхом постійно діючих семінарів і курсів [43, арк. 21].

Нововведенням наприкінці 50-х років ХХ ст. стало створення при школах навчально-дослідних господарств, у ході роботи яких учні організовувались у виробничі бригади для кращої трудової підготовки. Учні створювали знаряддя праці, вирощували рослини, відвідували колгоспи та заводи. Такі нововведення справді наближали учнів до практичного життя і були необхідними тогочасному суспільству, але знову ж таки чітких

рекомендацій щодо часу, проведеного в таких господарствах, і поєднання практичних занять з уроками в класах у нових програмах не було прописано [346, с. 55].

Оскільки орієнтиром школи 50-х років. ХХ ст. стала політехнізація навчально-виховного процесу, велику роль у позакласній роботі відігравали технічні й натуралістичні гуртки. З технічних гуртків насамперед потрібно назвати гуртки із вивчення електротехніки, машинобудування, радіотехніки, автомобільний, тракторний, хіміко-технічний, сільськогосподарський. На Вінниччині, враховуючи незадовільну організацію побутового обслуговування населення по районах, обласний відділ народної освіти запропонував організувати починаючи з 1956–1957 рр., у середніх школах гуртків для учнів VIII–IX-х класів, які бажали вивчати швейну справу. Тут діти знайомилися з новими досягненнями науки, розвивали практичні уміння й самостійну дитячу творчість [462, с. 96].

Для підвищення якості виховної роботи в школах продовжувала діяти гурткова робота із краєзнавства, історії, літератури, художньої самодіяльності. Значна робота проводилась на пришкільних навчально-дослідних ділянках, урожай яких йшов на харчування школярів, і водночас на науковій основі проводились спостереження за рослинами. Робота на таких ділянках була можлива лише в сільських школах центральної України, міські школи спостерігали за розвитком рослин переважно без наочного і практичного підкріплення.

Далеко не в усіх школах гурткова робота досягала належного рівня, заняття окремих гуртків проводились у відриві від практики. Наприклад, один із керівників такого гуртка як кролівництво та голубоводство, цілорічно проводив теоретичні заняття, хоч жодного живого об'єкта вивчення не було. Досить часто на дослідних ділянках учні влітку не працювали. Ділянки заростали бур'янами або їх обробляли технічні працівники школи. До того ж спостерігалось перевантаження учнів позашкільною роботою, адже різноманітні збори, засідання, конференції, гуртки, тематичні вечори,

олімпіади затягувалися до пізньої ночі. Враховуючи той факт, що не в усіх школах були організовані гарячі сніданки й наявні їдальні, що негативно відбивалось як на здоров'ї та успішності учнів, так і взагалі на загальношкільному процесі й особистому житті педагогів [462, с. 97]. Така школа неспроможна була розвивати індивідуальні особливості всіх дітей.

Через слабку виробничу базу будівельних організацій спорудження та реорганізація шкіл відбувалася повільними темпами. Поповнення їх обладнанням, машинами, механізмами й матеріалами, необхідними для ефективного політехнічного навчання та трудового виховання учнів, ще не було поставлене на міцну державну основу, тому здійснювалося в межах не завжди керівництва. Не припинилось використання непристосованих приміщень. У багатьох школах республіки у 1958/59 навчальному році навчально-матеріальна база не відповідала вимогам, поставленим у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР».

Для вирішення проблеми з будівництвом шкіл Міністерство освіти УРСР прийняло рішення передати обов'язки з будівництва шкіл колгоспам та місцевим організаціям. За їх кошт у 1958 р. було побудовано 554 школи на 65 900 учнівських місць, а у наступному 907 шкіл на 140 700 місць. Найбільше таке будівництво було поширене в Дніпропетровській, Волинській, Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській, Хмельницькій і Тернопільській областях. Усього за 1959 р. школи республіки отримали шкільних приміщень на 543 000 навчальних місць (Додаток Е). За рахунок будівництва нових шкільних приміщень значно скоротилось двозмінне навчання в школах. У 1958/59 навчальному році із 29 977 шкіл заняття в одну зміну проводились у 19 543 школах, що становить 65,2 % [39, с. 47].

Необхідно було в кожній середній і неповній середній школі обладнати навчальні кабінети та лабораторії пристроями, які б відповідали тогочасній науці й техніці, у шкільних майстернях забезпечити відповідні умови для здійснення трудового виховання та політехнічного навчання учнів,

надати школам, учнівським бригадам земельні ділянки, необхідний сільськогосподарський інвентар і машини [462, с. 80].

Тобто, здійснення восьмирічного всеобучу, перехід до загальної середньої освіти, а також постійне вдосконалення роботи загальноосвітньої школи поставили по-новому питання про навчально-матеріальну базу як про один з органічних елементів для забезпечення високого рівня знань учнів з основ наук, зв'язок школи з життям та практикою. Без необхідної матеріально-технічної бази школа не могла належним чином функціонувати. Вчителям доводилось розгортати народний рух за будівництво нових шкіл, навчально-виробничих майстерень, прибудов до існуючих шкіл, навчальних кабінетів, спортивних залів. Тільки по Вінницькій області за 1959 р. було проведено 668 недільників з підготовки шкіл до навчального року, в яких брали участь 25 тис. осіб [248, с. 96].

Для обладнання навчальних кабінетів і майстерень у 1959 р. школи Української РСР отримали навчальних приладів на суму 66 млрд. крб. Зокрема, вони отримали 900 різних верстатів по металу, 295 верстатів по дереву, 10 800 столярних верстатів, 19 000 лещат, 310 вузькоплівкових кіноапаратів, 180 електроосвітлювачів тощо. На місцях продовжувалась робота з виготовлення саморобних наочних посібників. Водночас із 6 287 середніх шкіл у республіці не мали майстерень по металу 3 767 шкіл, по дереву – 2 927, навчальних кабінетів фізики – 635, хімії – 2 832, біології – 3 354 [36, арк. 31].

Недостатнє фінансування шкіл призводило до того, що майстерні та навчальні кабінети розміщувались у пристосованих тісних приміщеннях, у багатьох майстернях були відсутні необхідні верстати та інструменти, навчальні кабінети недостатньо забезпечувались лабораторним обладнанням та наочними посібниками. З 33 816 шкіл республіки 2 074 школи не мали пришкільних земельних ділянок, зокрема в Кримській області таких шкіл нараховувалось 311, Сталінській (з 1961 р. – Донецька) – 301, Дніпропетровській – 190, Одеській – 185, Луганській – 166 [81, арк. 236].

Значну допомогу в облаштуванні навчальних кабінетів та майстерень школи отримали від промислових підприємств, колгоспів і вищих навчальних закладів. Наприклад, у Луганській області школи отримали від підприємств 150 верстатів, 40 тракторів та автомашин і понад 400 комплектів різних інструментів. У Тернопільській області школам надано 17 легкових і 82 вантажні машини і різну сільськогосподарську техніку на суму 407 тис. руб. Промислові підприємства Львівської області надали школам різноманітного обладнання на 2 млн. крб. Колгоспи Миргородського району Полтавської області для обладнання шкільних майстерень і кабінетів виділили 200 тис. руб., колгоспи Старокозацького району Одеської області – 80 тис., колгоспи Талалаївського району Чернігівської області – 90 тис. руб. [39, арк.7].

Тому колгоспи, організації та підприємства, а також учнівські й вчительські колективи, батьківська громадськість включались в активну роботу щодо розширення шкільних приміщень для ліквідації другої зміни, у будівництво майстерень, теплиць, крільчатників і голуб'ятників. На допомогу школі стали учні-старшокласники, які у цьому ж навчальному році зуміли організувати під керівництвом учителів 3 535 будівельних бригад. 77 100 старшокласників у літній період брали участь у заготівлі будівельного матеріалу, виготовленні та ремонті меблів. Тільки учні шкіл м. Луцька на цегельних заводах виробили понад 600 тис. одиниць цегли-сирцю. 1850 учнів шкіл Рівненської області, які брали участь у роботі будівельних бригад, виконали різних робіт на 141,8 тис крб. [36, арк. 31].

Проте, як зазначено у джерелах, політехнічне навчання впроваджувалося повільно, особливо в селі: майстерні не відповідали програмним вимогам, розташовувались у непристосованих тісних приміщеннях, не були достатньо обладнані, не вистачало професійних майстрів-викладачів. Незважаючи на кількісне зростання навчальних кабінетів, більшість із них не відповідали своєму призначенню внаслідок невідповідності їх площі та часто були лише місцем схову та збереження навчальних посібників. Незважаючи на показове кількісне зростання, по регіонах України лише незначна частина шкіл мала

обладнані кабінети та майстерні. Так, у 1957/58 навчальному році у західних областях УРСР кабінети хімії мали лише 42% шкіл, біології – 44%, майстерні з обробки металу – 31% [378, с. 108].

Незважаючи на певне поліпшення організації будівництва шкіл, значна частина навчальних закладів республіки продовжувала працювати в дві зміни. У 1957/58 навчальному році з 5 264 тис. учнів шкіл республіки навчалися у другу зміну 1 552 тис., 242 тис. – у третю [32, арк. 3]. Тільки у західних областях УРСР у 1958/59 навчальному році в дві зміни працювали 47% шкіл Волинської області, 51,9% – Рівненської, 34,6% – Львівської [378, с. 109]. Наприкінці 50-х років ХХ ст. у республіці значна частина шкільного фонду продовжувала знаходитись у дуже непривабливому стані; майже не вирішувалося питання заміни аварійних і непридатних шкільних приміщень. Зокрема, понад 50% сільських шкіл працювали у пристосованих приміщеннях; не всі семирічні школи мали буфети, а середні – їдальні та спортивні зали. Здебільшого заняття фізкультурою проводились на подвір'ї, а тому залежали від погодних умов. Спортивний інвентар теж був на низькому рівні.

Згідно з планом на 1958/59 навчальний рік, на території Української РСР було потрібно побудувати та пристосувати 16 747 класних кімнат, фактично побудували й пристосували 13 759; виготовити парт до нового навчального року 148 960 – виготовили 114 157; створити навчальні кабінети і лабораторії 25 233 – створили 23 842; організувати 19 319 майстерень – організували 18 209; кількість шкіл, у яких мали працювати буфети та їдальні, сягала 12 290 – створили умови для їх відкриття 11 232; мали бути при школах інтернатах 3 735 – підготували до прийняття учнів 3 662 [36, арк. 35].

Таким чином, наприкінці 50-х років ХХ ст. відбулась масштабна перебудова системи та змісту середньої освіти, яка перенесла школу на якісно новий рівень. До навчального процесу введено нові форми та методи навчання, яких потребувала школа. Було проведено багато досліджень з активізації пізнавальної діяльності учнів, розвивального навчання, пошуку шляхів політехнізації змісту освіти. Ознайомлення учнів теоретично і

практично з науково-технічними новинками, процесом виробництва, сільським господарством розширювало світогляд учнів і готувало їх до практичного життя, але оновлення навчання відбувалось у школах нерівномірно, проблемою виявилась слабка матеріально-технічна база шкіл. Запровадження нового змісту освіти вимагало використання активних методів та нових форм навчання, урізноманітнення структури уроку. Водночас змінювалась і роль учителя: він мав перетворитися на активного учасника процесу навчання, здатного проявити ініціативу та самостійність.

Отже, дослідження ролі школи в житті суспільства періоду десталінізації, суті та завдань Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», особливостей його обговорення представниками інтелігенції, питань виробничого та політехнічного навчання, матеріальної бази шкіл дало підстави дійти висновку щодо реформування середньої освіти в середині ХХ ст., яка зазнала значних змін у контексті суспільно-політичних і соціальних перетворень.

Зміна вимог до діяльності загальноосвітньої школи протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. в Українській РСР відбувалась на основі досягнень науково-технічної революції, яка потребувала висококваліфікованих і високоосвічених працівників. Відставання Радянського союзу за економічними показниками від капіталістичних країн призвело до трансформації суспільних цінностей і перегляду чинної системи освіти.

У сфері середньої загальноосвітньої школи радянський уряд особливу увагу звертав на трудове виховання, одним з елементів якого стало виробниче навчання. За період перебування М. Хрущова при владі можна виділити два етапи трудової підготовки школярів. Перший – це початок 50-х – 1958 р., який характеризувався запровадженням трудової підготовки в навчально-виховний процес шкіл (на рівні експерименту). Другий етап починається з 1959 р. і закінчується 1964 р., особливостями якого є поширення трудової підготовки, активізація виробничого навчання та його згортання.

Реформування школи, спрямоване на її політехнізацію, було пріоритетним завданням і традиційно проявилось у партійних документах. Реформування школи на ідеях забезпечення учнів не тільки загальною, а й політехнічною освітою і водночас підготовка до практичної діяльності в народному господарстві було започатковане ще в 1952 р. на XIX з'їзді КПРС. Але початком перебудови системи освіти став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), оскільки на ньому політехнізацію школи виокремили як пріоритетне завдання загальної середньої освіти.

через демократизацію суспільства стало можливим обговорення змісту і цілей майбутньої школи широким колом громадськості. Педагоги стали найактивнішими учасниками обговорення особливостей політехнізації школи. На сторінках періодичної преси середини XX ст. можна зустріти як позитивне ставлення до виробничого навчання, так і його критику. Переважно педагоги висловлювали свої думки щодо змісту освіти, способів та методів переходу до загальної середньої політехнічної освіти, переліку основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння. Звичайно, мала місце критика перебудови школи з боку вчителів та інтелігенції, адже будь-які зміни приводять до ламання стереотипів та підривають звичне життя.

Хоча на практиці під час експерименту з виробничим навчанням були виявлені суттєві недоліки: перевантаження школярів; недостатня кваліфікація вчителів з політехнічного навчання; відсутність спеціальних посібників; погане матеріальне забезпечення майстерень, ці недоліки не були враховані в ході реформування школи у наступні роки. В Українській РСР відповідно до загальносоюзного закону про школу на сесії Верховної Ради УРСР у 1959 р. був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР».

Метою закону було досягнення всебічного розвитку учнів – вивчення основних предметів і готовність до фізичної праці. Перед суспільством постало важливе завдання: наближення школи до життя шляхом введення

політехнічного навчання. Однак на практиці реформа недостатньо вирішила поставлені завдання. Причинами такого становища вважаємо поспішне запровадження теоретично не обґрунтованого й не апробованого політехнічного навчання. Проблемою також було неврахування національних особливостей республік, русифікації, незадовільна матеріально-технічна база шкіл, що викликало значний опір серед батьків та вчителів. Незважаючи на недоліки, прийняття закону про школу мало й позитивні результати, до яких відносимо введення трудового навчання в центр навчально-виховної діяльності учнів за ініціативи держави. Досить прогресивним стало залучення науковців до оптимізації запровадження політехнічного характеру шкільної освіти. Також запровадження різних форм трудового навчання є надбанням саме цієї реформи.

Важливе місце у реформуванні загальної середньої освіти М. Хрущовим слід відвести саме вчителям, оскільки їм доводилося пройти через всі етапи реформи. Педагоги активно обговорювали реформу на сторінках періодичних видань, нарадах вчителів та інших заходах; розробляли навчальні плани та програми, змінювали методику викладання навчальних предметів; мали справу з нововведеннями, специфіку яких самі не розуміли. Незважаючи на недоліки реформи та недостатню компетентність, учителі робили все можливе для досягнення цілей політехнізації освіти та введення виробничого навчання. Завдяки ініціативності, ентузіазму та відданості професії педагоги зуміли досягти позитивних результатів у навчально-виховному процесі.

РОЗДІЛ 3

КІЛЬКІСНО-ЯКІСНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ

3.1. Забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями

Педагоги протягом усього періоду існування Радянського Союзу були наймасовішою групою інтелігенції, яка рівномірно концентрувалася як у містах, так і у селах. Саме ця група інтелігенції завжди була в центрі уваги громадськості, тому влада приділяла їй особливу увагу. У період хрущовської «відлиги» в підсумку суттєвих змін у роботі загальноосвітніх шкіл збільшувалась увага й до вчителів. Важливим аспектом роботи з учителями у цей період було забезпечення їх кількісно-якісного складу в загальноосвітніх школах Української РСР.

Протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. стан з кількісно-якісним складом учителів значно різнився. Така ситуація пояснюється наслідками значних історичних подій, які вплинули й на педагогів. Значний надлишок педагогічних кадрів у 1955 р. був спричинений наслідками Другої світової війни. У повоєнне десятиріччя гостро відчувалась потреба у забезпеченні загальноосвітніх шкіл педагогічними кадрами, оскільки в період Великої Вітчизняної війни в Українській РСР було втрачено близько третини довоєнної кількості вчителів [393, с. 81]. За даними статистичного відділу Міністерства освіти УРСР, у 1940/41 навчальному році у школах республіки працювало 238 тис. учителів, а у 1945/46 навчальному році – лише 177 тис. [268, с. 75].

У повоєнний період для швидкого укомплектування шкіл педагогічними кадрами було організовано короткотермінові курси підготовки вчителів; розширено мережу педагогічних училищ для забезпечення шкіл учителями та вдвічі збільшився прийом студентів до педагогічних вищих навчальних закладів. До середини 50-х років ХХ ст. випуск молодих спеціалістів сягав близько 15 тис. осіб на рік [305, с. 206]. Завдяки цим заходам вдалося

відновити довоєнну комплектацію шкіл учителями і станом на 1953/54 навчальний рік у загальноосвітніх школах республіки працювало понад 292 тис. учителів [268, с.75].

Таким чином, на середину 50-х років кількісний склад учителів було унормовано, чого не можна сказати про якісний. Якісний склад педагогів характеризується наявністю компетентності з огляду на отримання відповідної освіти. Серед наявної на 1953/54 навчальний рік кількості вчителів лише 19 % мали повну середню освіту, тобто диплом університету чи педагогічного інституту та 29 % – неповну вищу – за вчительський інститут. Найбільше вчителів (41 %) мали середню педагогічну освіту, яку отримали в педагогічних училищах унаслідок значного збільшення їх кількості після Другої світової війни [268, с. 75]. Більшість учителів отримали освіту в педагогічних училищах, оскільки за умов гострого дефіциту вчителів освіта не мала принципового значення й здобуття спеціальності в педагогічних училищах потребувало менше часу та зусиль.

При стабілізації кількості вчительських кадрів у 1953/54 навчальному році не було унормовано прийом студентів до педагогічних вищих навчальних закладів, що призвело до надлишку педагогічних кадрів. За такої ситуації вже в наступному навчальному році надлишок учителів становив 20 тис. осіб [305, с. 206]. Крім значних випусків з педагогічних навчальних закладів і університетів, відбулася ще й зміна навчальних планів семирічних і середніх шкіл. За новими навчальними планами зменшувалась кількість годин на викладання гуманітарних дисциплін і збільшувалась на природничі та точні дисципліни. З огляду на це значна кількість учителів мови, літератури, історії та географії мали неповне тижневе навантаження.

За звітами шкіл і перевіркою центрального комітету профспілки працівників освіти, у 236 районах 13 областей республіки в 1955/56 навчальному році від 40 до 60% учителів V-X класів мали педагогічне навантаження менше норми на тарифну ставку (тобто менш як 18 тижневих годин). В окремих областях, наприклад, у Харківській та Сумській, до 10%

учителів цих класів мали тижневе навантаження менш як дев'ять тижневих годин (тобто менше 0,5 норми на тарифну ставку) [48, арк. 2]. Недостатнє педагогічне навантаження мали вчителі української та російської мови й літератури, іноземної мови, географії, історії та природознавства, оскільки кількість годин на викладання цих предметів зменшилась [43, арк. 129].

За такої ситуації Міністерству освіти УРСР знову потрібно було швидко вирішувати проблему з кадровим забезпеченням загальноосвітніх шкіл. За результатами досліджень виявилось, що навіть при збільшенні контингенту учнів до 1960 р. буде надлишок педагогічних кадрів, що насамперед стосується вчителів природничих та точних дисциплін. Для вирішення цієї проблеми Міністерство освіти УРСР з 1955 р. почало реорганізацію мережі вищих педагогічних навчальних закладів. Протягом 1955/56 навчального року було закрито 31 з 79 педагогічних училищ, що мали слабку матеріальну базу [73, арк. 36]. Крім цього, зменшився прийом студентів до педагогічних інститутів. За 1955/56 навчальний рік він скоротився – з 10 до 7 тис. осіб і до 5 тис. у наступному році, а у педагогічних училищах з 7,5 до 1,8 тис. осіб [268, с. 76].

За даними Міністерства освіти УРСР, у 1956/57 навчальному році у школах республіки працювало в V-X класах 217 913 вчителів, основна маса яких не була достатньо забезпечена роботою. Так, у середньому в республіці вчителі української мови й літератури мали навантаження 14 тижневих годин, учителі російської мови й літератури – 14,8, учителі природознавства й географії – 17,7, учителі історії – 11,2 навчальні години на тиждень. Лише вчителі математики й фізики мали в середньому 19 тижневих годин [47, арк. 2]. Становище із забезпеченням роботою вчителів V-X класів у наступному 1958/59 навчальному році майже не змінилась, хоча деяка частина вчителів залишали роботу у зв'язку із виходом на пенсію.

Ситуація з нормуванням кількості вчителів була напруженою, з областей надходила значна кількість листів від учителів про незадовільне забезпечення тижневими годинами. Республіканський комітет профспілки протягом жовтня

1958 р. провів перевірку справжнього стану з педагогічними кадрами в районах Полтавської, Сумської, Чернігівської, Одеської, Кримської, Запорізької, Кіровоградської, Вінницької, Волинської областей та у м. Києві. Дані перевірки підтверджують, що особливо в Полтавській, Сумській, Одеській, Чернігівській областях та м. Києві значна частина вчителів не мали достатнього педагогічного навантаження і працювали на неповних ставках, на півставках або ж мали 5–6 тижневих годин з 18 [48, арк. 3].

Наприклад, із 2 093 учителів V-X класів 138 перевірених шкіл Полтавської області мали навчальне навантаження нижче норми 1 484 особи, або 70,9 % усього складу вчителів цих класів. Таким чином, основна маса вчителів одержували заробітну плату менше тарифної ставки. Частина з них проводили в школах додаткову роботу (класне керівництво, завідування кабінетами, завідування пришкольними дослідними ділянками) й одержували за це додаткову заробітну плату, але навіть за цієї умови все-таки 1 206 (57,6%) учителів V-X класів одержували заробітну плату нижче тарифної ставки. Таке становище характерне не лише для міст, де природно концентрувалась значна кількість учителів. У сільських школах Полтавської області становище не було кращим: із 20 учителів V-X класів Луценківської середньої школи Лохвицького району Полтавської області 14 осіб одержували заробітну плату нижче тарифної ставки [48, арк. 3].

Не кращий стан з педагогічним навантаженням учителів було виявлено у 81 перевірених школі Сумської області. З 1 095 вчителів V-X класів 783 (71,5%), не мали повного навантаження годинами. Місячний заробіток нижче тарифної ставки (від 300 до 650 крб. на місяць) в цих школах мали 576 вчителів (52,6%). Можна навести чимало прикладів незадовільного забезпечення педагогічним навантаженням учителів V-X класів Чернігівської області, де в 31 з перевірених шкіл (Ріпкинський район і м. Чернігів) більше половини одержували заробітну плату нижче тарифної ставки [48, арк. 4] Такий стан характерний як для міст, так і для сіл.

Пом'якшити недостатній рівень педагогічного навантаження вчителів у більшості шкіл намагались шляхом довантаження до їх основного фаху уроками з інших дисциплін. Наприклад, учителів географії, особливо сільської школи, довантажували уроками з природознавства, історії; вчителів природознавства – уроками географії, хімії, праці, практикумів. Особливо часто довантажували вчителів з основних предметів уроками співів, малювання, креслення, праці, попри те, що вони були не підготовлені викладати ці дисципліни. Така практика не тільки не вирішила проблему, а й значною мірою знизила рівень викладання цих дисциплін у школі [45, арк. 3].

У м. Києві стан із навантаженням учителів педагогічною роботою у 1958 р. порівняно з попередніми роками покращало за рахунок довантаження годинами інших дисциплін, проте залишалося також незадовільним. У 37 перевірених школах працювало 1 011 учителів V-X класів, з яких 620 (61,7%), не мали повного навантаження, а 529 (52%) одержували заробітну плату нижче тарифної ставки [48, арк. 5].

Недостатній рівень педагогічного навантаження стосувався вчителів майже всіх фахів. Так, з-поміж перевірених учителів української мови в школах Полтавської області 74,4% мали навантаження до 17 год. на тиждень, з них 9,9% – не більше 9 год.; вчителі російської мови мали навантаження менше 18 год. (83,9%), з них 18,1% мали навантаження до 9 год.; вчителі природознавства – 80% без повного навантаження. Лише вчителі математики й фізики були краще забезпечені роботою за фахом – 18 і більше тижневих годин мали 46,4% вчителів, оскільки в навчальних планах було збільшено кількість годин на викладання цих предметів [47, арк. 2]. Лише у західних областях (Станіславській і Волинській) становище з педагогічним навантаженням учителів було більш-менш задовільне. У школах Волинської області 25,6% і у Станіславській 17,5% вчителів V-X класів мали заробіток нижче тарифної ставки. Така ситуація порівняно з іншими регіонами була некритичною.

Для виправлення ситуації, почали скорочувати вчителів, які не мали відповідної освіти, безробітним пропонувалася перекваліфікація на викладачів виробничого навчання, домоводства, яких з огляду на програмні зміни не вистачало. Вчителям пенсійного віку, які не справлялися з роботою, але й не залишали її, пропонувалось перейти на пенсію. Заборонялося призначати на роботу в школу випускників середніх шкіл, а також сумісників, які працювали на основній роботі в інших навчальних закладах, установах та організаціях [77, арк. 51]. Крім того, практикувалось переміщення вчителів з однієї школи в іншу, інколи без їх згоди, що було порушенням трудового законодавства й створювало нездорову атмосферу в педагогічних колективах.

Для роботи в школах республіки в 1958 р. було направлено 4 700 випускників педагогічних інститутів. Призначення на роботу отримали 3 934 спеціалісти, а 238 через відсутність роботи направлені в Узбекистан, Туркменистан, Казахстан; 745 – самостійно працевлаштувались за сімейними обставинами та станом здоров'я. Частина випускників, які не одержали призначення на роботу, сконцентрувались в обласних центрах та великих промислових містах. З огляду на відсутність роботи за набутим в інституті фахом по можливості влаштувались на посади вихователів дитячих садків, дитячих будинків, груп продовженого дня, старших піонервожатих [77, арк. 68].

Зменшення набору на певні факультети педагогічних інститутів і університетів, впорядкування мережі педагогічних вищих навчальних закладів мало поступово пом'якшити те напружене становище, яке складалося протягом кількох попередніх років. Проте, за розрахунками Міністерства освіти УРСР в республіці аж до 1960/61 навчального року включно мали бути наявності зайві вчителі V-X класів кількістю понад 20–23 тис. осіб. Лише починаючи з 1961/62 навчального року, потреба в учителях V-X класів мала зростати.

Розрахунки Міністерства освіти УРСР щодо подальшого забезпечення шкіл педагогічними кадрами переважно враховували тільки динаміку

коливання кількості учнів і не враховували тих змін, що відбувалися в сфері освіти. Однак наприкінці 50-х років ХХ ст. активно розпочалися зміни в освіті відповідно до Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР». Було розширено шкільну мережу, здійснено перехід до 8-річного та однозмінного навчання. У підсумку цих змін на початку 60-х років ХХ ст. кількість учнів перевищувала заплановану на 7 млн. осіб. Для цієї кількості потрібно було 366 тис. учителів, а налічувалось лише 356 тис. осіб. Таким чином, на 1960/61 навчальний рік не вистачало 10 тис. вчителів [268, с. 76]. Переважно відчувалася потреба у вчителях початкових класів, фізики, математики, іноземної мови, трудового навчання, креслення та співів. Дефіцит учителів цих предметів був пов'язаний з введенням виробничого навчання із незначними випусками вчителів іноземної мови та співів з університетів.

Міністерству освіти УРСР потрібно було терміново вжити заходів щодо укомплектування шкіл педагогічними кадрами, оскільки реформі школи приділялася значна увага і на введення політехнічного навчання відводилось мало часу. За такої ситуації 28 листопада 1961 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про заходи з забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами». У ній зазначалося, що підготовка потрібної кількості освічених вчителів стане запорукою розвитку народної освіти [330, с. 227]. Згідно з цією постановою було збільшено набір студентів на денні відділення педагогічних інститутів на 1962/63 навчальний рік до 10 тис. осіб, а до педагогічних училищ – до 7,5 тис. осіб.

Але, крім цього, для швидкого поповнення шкіл потрібними педагогічними кадрами з 1 грудня 1961 р. при педагогічних училищах і середніх загальноосвітніх школах діяли педагогічні класи з одно і дворічним навчанням для підготовки вчителів початкових класів. Кількість учителів таких класів сягала 1 тис. осіб, а наприкінці 1962 р. збільшилась удвічі, оскільки випускники цих класів отримували заробітну плату, рівноцінну випускникам педагогічних училищ, і мали привілеї вступу на заочні

відділення педагогічних інститутів. Також за цією постановою право вступу на IV курс педагогічних інститутів мали спеціалісти з вищою непедagogічною освітою для здобуття педагогічної освіти за близькою до своєї спеціальності [10, арк. 159].

Для повного забезпечення загальноосвітніх шкіл педагогічними працівниками згідно з постановою Міністерства освіти УРСР не тільки збільшилась кількість студентів у вищих педагогічних навчальних закладах республіки, а й відкрито нові факультети. У десяти педагогічних інститутах запрацювали музично-педагогічні факультети і факультети іноземних мов для забезпечення шкіл учителями цих предметів. Щоб сприяти політехнізації шкіл на належному рівні, у республіці почали функціонувати курси підготовки педагогів трудового і виробничого навчання при політехнічних та сільськогосподарських вищих навчальних закладах і педагогічних училищах. Також, починаючи з 1961 р., з огляду на зміни навчальних планів вищих педагогічних навчальних закладів, було організовано шестимісячну педагогічну практику для студентів V курсів, а з 1962 р., крім цього, ще й річну педагогічну практику для студентів IV курсів педагогічних інститутів.

Наприклад, у 1962/63 навчальному році у Житомирській області не вистачало 300 вчителів, особливо в північних районах. Ця нестача поповнилася шляхом залучення до роботи студентів старших курсів Житомирського педінституту [53, арк. 47]. У цьому самому навчальному році Дрогобицький педінститут направив до Закарпатської області 30 практикантів фізики і математики [54, арк. 54]. У школах Запорізької області працювало понад 50 студентів [54, арк. 64] і у Полтавській – 34 [54, арк. 131].

Міністерство освіти УРСР направило до шкіл Київської області 213, а Луганської області – 285 студентів-практикантів IV курсів на річну практику [54, арк. 70]. У цьому навчальному році Кримським обласним відділом народної освіти до шкіл області було направлено 200 студентів IV курсів на рік і 80 студентів 5-х курсів на півроку [54, арк. 82]. У школах Тернопільської області працювало 120 студентів-практикантів IV–V курсів. Це дало

можливість у 1961/62 навчальному році забезпечити 1845, а у 1962/63 – 5700 вакантних місць учителів різних спеціальностей [10, арк. 159].

Через ці заходи не вдалося повністю вирішити проблему із забезпеченням шкіл педагогічними кадрами. На недостатню кількість учителів вказували доповідні записки обласних комітетів профспілок Республіканському комітету профспілки працівників освіти вищої школи і наукових установ у 1962 р. Наголошувалось, що Міністерство освіти УРСР задовольнило потребу в педагогічних кадрах республіки лише на 30–60 % залежно від області [54, арк. 2].

У Закарпатській області у зв'язку із зростанням кількості учнів на 1962/63 навчальний рік потребувалось 403 педагогічних працівники. На 29 серпня 1962 р. в область був направлений 391 педагог. Крім цього, Дрогобицький педінститут направив в область 30 практикантів фізики і математики. Проблема з педагогічними кадрами не була вирішена повністю, оскільки не вистачало 25 вчителів іноземної мови [54, арк. 54]. У 1962 р. подано заявку на потребу 953 вчителів у Рівненській області. У відповідь на неї в область прибуло лише 211 спеціалістів з вищою освітою та 206 – із середньою. Оскільки значно розширилась мережа шкіл, кількість педагогів була недостатньою. Своїми силами підготовлено та перепідготовлено 736 освітян [54, арк. 138]. У Станіславській області (з 1962 р. – Івано-Франківська) не вистачало вчителів іноземної мови, особливо англійської, німецької та французької, що позначилося на низькому рівні якості знань учнів з цих предметів [54, арк. 157].

З огляду на те, що кількість учнів щороку збільшувалася в інших західних областях наявна кількість педагогічних кадрів також не забезпечувала нормальної роботи шкіл. У Тернопільській області на робочих місцях працювало 120 студентів-практикантів IV–V курсів, які обіймали посаду вчителів математики, іноземної мови, російської мови та літератури, біології та фізичного виховання [54, арк. 162]. Через недостатню кількість учителів іноземної мови в окремих школах Хмельницької області в 1961/62

навчальному році не вивчали іноземну мову [54, арк. 191]. У попередньому навчальному році не вистачало вчителів математики, іноземної мови, викладачів виробничого навчання та праці і в інших західних областях.

Частина вчителів мала навантаження більше ставки. Наприклад, вчителька фізики Путильської середньої школи Чернівецької області Г. Баран мала 32 год., вчителька математики О. Писаренко – 33 год., вчитель біології Селятинської середньої школи Путильського району В. Ліфар – 36 год. Окремі предмети в деяких школах викладалися неспеціалістами. Для вирішення цієї проблеми, до шкіл на педагогічну роботу відбирались випускники десятих класів. На базі педагогічного училища організовано річні курси вчителів на 30 осіб. На 1962/63 навчальний рік збільшено набір студентів до Чернівецького держуніверситету на 225 осіб, до педучилища на 50 осіб та на річні курси вчителів на 60 осіб [54, арк. 212].

З огляду на введення обов'язкового восьмирічного навчання, організацією шкіл-інтернатів, шкіл і груп продовженого дня, розширенням мережі вечірніх шкіл робочої та сільської молоді потреба в кадрах вчителів і вихователів значно зросла в південних областях. Н це вказують хоча б такі дані: у 1961/62 навчальному році 2 586 учителів Запорізької області працювали з навантаженням від 19 до 27 тижневих годин, 105 – з навантаженням від 28 до 30 год. і 27 осіб – понад 30 год. 119 директорів і завучів мали навантаження більше 12 год. на тиждень [54, арк. 64]. В окремих школах області такі предмети як англійська і французька мови, викладались не повний рік з огляду на відсутність вчителів. Через недостатню кількість педагогічних кадрів в області проведені 2,5-місячні курси підготовки вчителів іноземної мови кількістю 90 осіб. Враховуючи потребу в педагогічних кадрах у цьому навчальному році, дещо збільшений прийом студентів до Кримського педагогічного інституту. В 1961/62 навчальному році було прийнято 300, а в 1962/63 – 510 осіб, а також відкриті нові факультети й відділення заочного навчання. У цьому навчальному році обласним відділом народної освіти направлено в школи області 200 студентів IV курсів на рік і 80 студентів

V курсів на півроку. Але в області не вистачало 42 учителів з різних предметів [54, арк. 82]. Станом на 1 вересня 1962 р. в школах Одеської області не вистачало 197 вчителів з усіх предметів [54, арк. 126].

Протягом 1961/62 навчального року тільки на курсах організованих Сумським інститутом удосконалення вчителів було перепідготовлено 1 500 осіб, у тому числі 134 вчителі початкових класів, 307 старших піонервожатих, 87 директорів восьмирічних шкіл, 58 учителів історії через відсутність вчителів з вищою освітою [54, арк. 147]. Основним недоліком у цьому самому навчальному році у школах Київської області нестача становила 322 вчителів різних предметів [54, арк. 70]. Бракувало вчителів і в інших областях північної України, однак у Чернігівській області всі школи були укомплектовані відповідними педагогічними кадрами. Це стало можливим з огляду на те, що за останніх три роки до шкіл області прибуло 680 [54, арк. 187].

Потреба в педагогічних кадрах зумовлена відкриттям шкіл-інтернатів, груп і шкіл продовженого дня мала місце і в східній Україні. Наприклад, на 1962/63 навчальний рік у Луганській області додатково була потреба в 1 587 учителях [54, арк. 96], а школи Донецької області гострої потреби в учителях не відчували. У цьому самому навчальному році школи центральної України в основному були забезпечені педагогічними і керівними кадрами. Лише в 17 школах Полтавської області не вистачало вчителів математики і фізики, в чотирьох школах – викладачів іноземної мови. В інших областях також не було критичної потреби у педагогічних кадрах. Не вистачало переважно вчителів математики, фізики, іноземної мови, фізичного виховання і спорту. Вказані вакантні місця заміщувалися студентами-практикантами IV-V курсів педінститутів [54, арк.131]. За цей період через неповне забезпечення педагогічними кадрами шкіл, особливо таких предметів як фізика, математика, природознавство, іноземна мова, вчителі Вінницької області були перевантажені на 6–9 год. від встановленої норми [56, арк. 3].

Повністю забезпечити школи вчителями не вдалося і в наступні роки, хоча у 1963/64 навчальному році кількість учителів збільшилася і становила понад 400 тис. осіб по всій республіці [44, арк. 1].

За вимогами рішень XXII з'їзду КПРС і нової програми комуністичної партії Радянського Союзу та Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в УРСР» районні органи народної освіти і профспілкові організації областей за підтримки партійних органів провели роботу щодо укомплектування шкіл вчителями з вищою освітою.

У 1958 р. у загальноосвітніх школах УРСР працювало 328 250 учителів, з них вищу освіту мали 96 700, незакінчену вищу – 88 000, середню спеціальну – 126 000, середню загальну – 13 200, незакінчену середню – 4 712 учителів. Таким чином, за освітнім рівнем 95% усієї кількості вчителів, які працювали в загальноосвітніх школах, мали закінчену педагогічну освіту, з них 56,3% – вищу і незакінчену вищу, 39,3% – середню педагогічну та 5,4% – середню закінчену і незакінчену середню. Порівняно з 1956/57 навчальним роком кількість учителів у поточному навчальному році збільшилася на 9 000 осіб. Однак ще значна кількість учителів загальноосвітніх шкіл працювала в школах, не маючи відповідної освіти [77, арк. 51]. У 1959/60 навчальному році покращився якісний склад педагогічних кадрів (Додаток Ж)

Надалі в Українській РСР з року в рік поліпшується якісний склад педагогічних кадрів. Лише за наступних п'ять років після шкільної реформи 1959 р. у школи республіки на роботу направлено 35 тис. випускників педагогічних інститутів та державних університетів і 15 тис. випускників педагогічних училищ. З огляду на це, у першій половині 60-х років ХХ ст. якісний рівень педагогічних працівників зріс у 2,5 раза. У 1963/64 навчальному році 49,9 % учителів, які працювали в школах, мали вищу освіту, а в 1957/58 навчальному році [43, арк. 55].

Наприклад, у 1960/61 навчальному році у Львівській області значно збільшилася кількість учителів, які мали вищу освіту шляхом залучення до роботи випускників вищих навчальних закладів. Якщо в 1960/61

навчальному році їх було 6 618 осіб, то в 1961/62 навчальному році – 7 397 осіб. Спостерігається значне зростання і в 1962/63 навчальному році [54, арк. 1]. Станом на 1962 р. навчалось заочно в інститутах і університетах 2 898 учителів і в педагогічних училищах – 65 осіб. У 1961 р. Міністерство освіти УРСР для педагогічної роботи виділило 518 молодих спеціалістів з вищою освітою і 143 із середньою педагогічною. Кількість учителів, які не мали спеціальної освіти, з часом зменшувалась, але станом на 1961 р. їх було ще 378 осіб [54, арк. 2]. За цей період педагогічні колективи Вінницької області поповнилися на 1 608 осіб (на 1 026 учителів у 1960/61 навчальному році й на 582 учителі 1961/62 навчального року), в тому числі з вищою освітою – 1 165 учителів. Зменшилася кількість учителів із незакінченою вищою освітою на 668 осіб. З одного боку, внаслідок навчання вчителів на заочних відділеннях вищих педагогічних навчальних закладів, а з іншого боку, шляхом залучення до роботи молодих спеціалістів [54, арк. 17].

Багато вчителів за ці роки здобули вищу освіту, навчаючись на заочних відділеннях вищих педагогічних навчальних закладів, що сприяло збільшенню кількості педагогів з повною вищою освітою. Набір студентів на заочні відділення педагогічних вищих навчальних закладів на початок 60-х років ХХ ст. перевищував стаціонар [305, с 206]. Наприклад, у 1961 р. тільки Житомирський педагогічний інститут закінчили 378 осіб, у 1962 році – 324 особи, а всього в інших вищих педагогічних навчальних закладах навчалось заочно 2 493 вчителі області [54, арк. 47].

Також збільшенню якісних показників педагогів сприяло цільове направлення молодих спеціалістів після закінчення вищих педагогічних навчальних закладів. Обласні відділи народної освіти кожного року подавали Міністерству освіти УРСР заявки на потребу в педагогічних кадрах, за якими відбувалося цільове призначення молодих спеціалістів. Однак не всі випускники прибували в направлені школи, оскільки хотіли залишитися жити й працювати в своїх областях. Наприклад, у 1961/62 навчальному році в школи Київської області Міністерство освіти направило 320 випускників вищих

навчальних закладів, 50% яких з різних причин не прибули за призначенням [54, арк. 70]. Подібна ситуація була і в Луганській області, з 1 066 випускників за призначенням прибули лише 520 [268, с. 76].

Крім цього, молоді спеціалісти не бажали працювати за призначенням, незважаючи на те, що за неявку за місцем призначення передбачався штраф або притягнення до кримінальної відповідальності. У 1961 р. близько тисячі випускників Київського, Львівського та Одеського державних університетів не прибули за призначенням, а у 1962 р. в школах республіки 50% випускників не почали трудову діяльність [10, арк. 158]. Не прибували за призначенням молоді спеціалісти в сільські школи, оскільки умови праці та проживання в сільській місцевості були нижчими порівняно з містом. Часто у сільській місцевості не тільки не мали можливості забезпечити прибулого за направленням молодого спеціаліста житлом, а й можливості в організації нормального харчування виявились обмеженими. Клуби й будинки культури в селі рідко були осередками культури, частіше за все вони слугували місцем проведення зборів та лекцій з популяризації партійної ідеології серед населення [214, с. 25]. З огляду на це в сільських школах не вистачало спеціалістів для викладання всіх предметів, а у містах їх виявився надлишок. Водночас, молоді спеціалісти швидше погоджувалися працювати на половину ставки в міській школі, ніж на повну ставку в сільській.

Нерівномірність у забезпеченні шкіл педагогічними кадрами була не тільки серед міських та сільських шкіл; значний дисбаланс відчувався і між областями внаслідок невідповідності кількості направлених студентів з заявками областей. У підсумку таких обставин в одних областях були наявні зайві педагоги, а у деяких їх не вистачало. Наприклад, на основі заяв районних відділів освіти станом на січень 1963 р. в Миколаївській області не вистачало 547 вчителів різних спеціальностей, а направлено лише 214 молодих спеціалістів. Таким чином, проблема з педагогічними кадрами в області залишилась не вирішеною [54, арк. 117]. Протилежною виявилась ситуація, коли область не могла працевлаштувати всіх направлених

спеціалістів, наприклад, до Вінницької області в 1956 р. було направлено 458 молодих спеціалістів з вищою освітою, з яких працевлаштовані були лише 339 [90, арк. 34]. За такої суперечливої ситуації Міністерство освіти УРСР дозволяло при нестачі вчителів довантажувати працюючих суміжними предметами, а при надлишку перевагу надавати спеціалістам з вищою освітою.

Отже, стан із забезпеченням загальноосвітніх шкіл учителями в досліджуваний період був нерівномірним. Унаслідок заходів із забезпечення шкіл учительськими кадрами в повоєнний період до середини 50-х років ХХ ст. не тільки відбулось укомплектування шкіл кадрами, а й внаслідок недалекоглядної політики органів влади відчувався їх надлишок. Для вирішення складної ситуації Міністерство освіти УРСР вжило радикальних заходів щодо закриття та реорганізації значної кількості вищих педагогічних навчальних закладів, що стабілізувало кількість випускників і у подальшому вирішило проблему. Однак унаслідок реформи освіти в 1958 р. розширилась мережа шкіл, збільшився контингент учнів та термін навчання з 7 до 8 років та з 10 до 11 років відповідно. З огляду на це, у республіці знову бракувало кваліфікованих педагогічних кадрів, і Міністерству освіти УРСР потрібно було в короткий термін вирішити цю проблему, тому в цей час у школах республіки працювало багато вчителів-заочників та студентів-практикантів.

Крім кількісних показників педагогічних кадрів, проблеми виникали також і з якісним укомплектуванням. Поспішно підготовлені вчителі в середині 50-х років ХХ ст. мали недостатній рівень освіти і з огляду на це, при переході на виробниче навчання не вистачало вчителів з вищою освітою. За таких обставин поширення набула заочна підготовка працюючих учителів та їх перепідготовка на короткотермінових курсах. Іншим шляхом поповнення шкіл педагогічними кадрами стало направлення в школи республіки молодих спеціалістів. Однак не всі випускники прибували на призначене місце роботи, особливо в сільські школи. Таким чином, розподіл учителів по областях республіки був нерівномірним (Додаток 3).

3.2. Система підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів

У другій половині 50-х років ХХ ст. відбулися суттєві зміни у соціально-економічному та культурному житті країни, які визначили принципово нові пріоритети розвитку системи освіти і вимоги до рівня підготовки кадрів. Вони позначилися на системі вищої педагогічної освіти та підготовці майбутніх фахівців. Від навчальних закладів педагогічного профілю вимагалось реалізувати принципи зв'язку навчання з життям, посилювати практичну складову у формуванні особистості вчителя.

На фізико-математичних та природничих факультетах для майбутніх педагогів почали вводити нові дисципліни для посилення політехнічної освіти. Оскільки в навчальні програми шкіл було введено трудове навчання, з 1954 р. розпочалась підготовка вчителів фізики і основ виробництва, а з 1956 р. впроваджено додаткову спеціальність «Вчитель основ виробництва» [215, с. 12].

У серпні 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи підвищення підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл», за якою у навчальних планах спеціальності «Вчитель основ виробництва» посилена увага приділялась знайомству з машинобудуванням, хімічною промисловістю, металургією, а сільське господарство викладалось лише для ознайомлення. Вчителі виробництва мали не тільки забезпечувати політехнічну освіту, а й орієнтувати учнівську молодь працювати на індустріальних підприємствах. Поширеною також ставала багатoproфільна підготовка вчителів на фізико-математичних та природничих факультетах з п'ятирічним терміном навчання. З огляду на збільшення кількості студентів у педагогічних вищих навчальних закладах було введено такі нові спеціальності: «Фізика і праця», «Електротехніка, машинознавство і фізика», «Біологія і основи сільськогосподарського виробництва», «Загальнотехнічні дисципліни і праця» [215, с. 12].

Подальшому вдосконаленню практичної підготовки вчителів мав сприяти Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», прийнятий у квітні 1959 р. відповідно до закону СРСР від 24 грудня 1958 р. У цих документах

акцентувалась увага на «необхідності забезпечення кращої практичної й теоретичної підготовки спеціалістів, значному посиленні комуністичного виховання молоді, активній участі всіх викладачів у вихованні студентства» [252, с. 12]. Передбачалося «... поліпшити підготовку вчителів у педагогічних інститутах і університетах; організувати підготовку вчителів з агрономії, тваринництва, техніки та інших спеціальних дисциплін; підвищити науково-теоретичний рівень викладання в педагогічних інститутах» [252, с. 12].

Для запровадження політехнічного навчання на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» потрібні були фахівці з виробничого навчання, оскільки особлива увага приділялася ролі політехнічної освіти в середніх загальноосвітніх школах, зв'язку навчання з виробництвом, впровадженню досягнень науково-технічного прогресу та передових методів виробництва в навчальний процес, зміцненню науково-технічної бази шкіл [286, с. 310].

Важливе значення у підготовці вчителів мала постанова Ради Міністрів Української РСР «Про стан підготовки вчительських кадрів у педагогічних інститутах і педагогічних училищах Міністерства освіти УРСР» (квітень 1959 р.). Міністерство освіти зобов'язувалось усунути наявні недоліки в підготовці вчительських кадрів, досягнути поліпшення їх професійно-педагогічної і політехнічної майстерності [327, с. 120].

Перші кроки в реалізації Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» зробили Київський та Львівський педагогічні інститути. Вони першими у 1959/60 навчальному році відкрили індустриально-педагогічний та інженерно-педагогічний факультети для підготовки вчителів технічних дисциплін і трудового навчання. За навчальними планами в цих інститутах була можливість теоретичної підготовки вчителів фізико-математичного, інженерного, педагогічного напрямку та практична підготовка студентів – проходження практикумів у різнопрофільних навчальних майстернях; виробнича і педагогічна практика. З часом такі факультети було відкрито по всій території Української РСР [286, с.159].

Вищі навчальні заклади почали здійснювати професійну підготовку майбутніх учителів трудового навчання. Пріоритетним напрямом навчання студентів була їх орієнтація щодо реалізації навчально-виховного процесу в школах: на засадах домінування в навчанні принципу політехнізму, через запровадження конструкторсько-технологічної системи трудового навчання, через ознайомлення учнів із сучасними досягненнями науки і техніки, через здійснення профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю та її орієнтацію на робітничі професії, через залучення школярів до суспільнокорисної та продуктивної праці [286, с. 159].

Реформування школи в період хрущовської «відлиги» передбачало розширення мережі шкіл та перехід до політехнічної спрямованості середньої школи. За таких обставин, звичайно, постала гостра проблема нестачі педагогічних працівників і недостатнього рівня підготовки до політехнічного навчання вже досвідчених спеціалістів. Щоб вирішити це питання, потрібно було реформувати педагогічну освіту за такими напрямками: намагання дати всім викладачам середньої школи вищу освіту; перехід на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання; політехнізація навчання студентів педагогічних вищих навчальних закладів.

Постала потреба в перебудові системи підготовки й перепідготовки вчительських і керівних педагогічних кадрів. Центральним виявилось питання про політехнічну підготовку вчителів, директорів і завучів шкіл, розширення їх політехнічного світогляду. Практично завдання зводилося до масової перепідготовки педагогічних кадрів на політехнічній основі через систему короткотермінових курсів, організації різних семінарів-практикумів, проведення лекцій, екскурсій на підприємства та створення технічних гуртків.

У процесі втілення Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» в життя нові ідеї висувалися викладачами педагогічних вищих навчальних закладів. Зокрема, члени кафедр літератури та фізики Луганського педагогічного інституту пропонували, щоб майбутні вчителі набували в інституті певних умінь і навичок у галузі мистецтва, зокрема вміли співати, танцювати, малювати, декламувати, виразно читати, грати на одному з музичних інструментів,

організовувати учнівську самодіяльність, а також вивчати роботу кіномеханіка, водія автомобіля, фотосправу, знати агромінімум і домоводство (для дівчат) [155, с. 87]. Такі ідеї в історії педагогіки не були цілком новими. Вони тотожні поглядам К. Ушинського щодо підготовки вчителів у вчительських семінаріях.

Для забезпечення шкіл вчителями потрібних спеціальностей було розширено підготовку молодих спеціалістів в педінститутах, які були зміцнені шляхом ліквідації до 1958 р. досить стабільних учительських інститутів та деяких педучилищ. У другій половині 50-х років ХХ ст. кількість педінститутів стабілізувалася і не перевищувала 33 закладів (порівняно з кількістю 58 у 1950 р.), одночасно з якими підготовку педагогічних кадрів проводили й педучилища. Відійшли в минуле і педагогічні класи та вчительські інститути.

Зміни, внесені до програми педагогічних інститутів і педагогічних училищ, сприяли наближенню навчання до життя, до виробництва. Були переглянуті навчальні плани для студентів педагогічних спеціальностей університетів у бік збільшення кількості годин на викладання педагогічних, психологічних і методичних дисциплін. Значною мірою зміцнилася практика підготовки студентів до роботи в середній школі. З часом педагогічна практика збільшилася більш як утричі. Остаточо визначилися три види педпрактики: раз на тиждень здійснювалася практика без відриву від навчальних занять у школі та позашкільних установах з виховної роботи, що закінчувалася місячною практикою у літніх піонерських таборах; практика з відривом від занять, що проводилася переважно у міських школах, і стажування протягом місяця, переважно в сільських школах [320, с. 119].

Починаючи з 1959/60 навчального року, до підготовки вчителів виробничого навчання залучалися політехнічні та сільськогосподарські інститути, а вчителів музики, співів, малювання – консерваторії та художні інститути [323, с. 94]. Розширюється також підготовка вчителів в університетах шляхом об'єднання факультетів педінститутів з відповідними факультетами університетів та інших педінститутів, що сприяло зміцненню не тільки навчально-матеріальної, а й кадрової бази. Однак уже у 1961 р. визнана

поспішність цих заходів і почалося складне відновлення факультетів. Прикладом може слугувати об'єднання з університетом ім. Т.Г. Шевченка, а потім відновлення історичного факультету Київського педінституту.

Головним недоліком вищої педагогічної освіти в другій половині ХХ ст. стало її надмірне перевантаження теоретичним матеріалом. Реформування педагогічних вищих навчальних закладів відбулося переважно шляхом додання нових курсів і спеціальностей. У Київському, Одеському, Львівському та Станіславському педінститутах на останніх курсах історичного, фізико-математичного і природознавчого факультетів було додано другі спеціальності – викладача психології та логіки для середньої школи [334, с. 92].

Запровадження політехнічного і виробничого навчання в загальноосвітній школі ще більше перевантажувало студентів, тому термін навчання в педагогічних вищих навчальних закладах збільшили з чотирьох до п'яти років. Запровадження трудового навчання привело до створення Міністерством освіти УРСР на базі фізико-математичних факультетів трьох педінститутів фізико-технічних факультетів, а на базі природничих факультетів – агробіологічних факультетів. З 1959 р. для майбутніх учителів всіх спеціальностей запровадили факультативи «Домоводство» (300 годин) та «Музика і співи» (250 годин). З огляду на такі зміни до роботи в педінститутах залучались інженери, агрономи, зоотехніки, механізатори для викладання технічних дисциплін, а також мистецтвознавці, диригенти та інші спеціалісти різних галузей народного господарства і культури [186, с. 153].

Педагогічні вищі навчальні заклади не забезпечували школи достатньою кількістю педагогічних працівників, тому поширення в цей період набуло заочне навчання. Починаючи з другої половини 50-х років ХХ ст., після відмови від учительських інститутів і заочного навчання в педучилищах та у педінститутах була зосереджена заочна підготовка вчителів шкіл. Набір і випуск їх заочних відділів удвічі перевищували стаціонар. Якщо від 1950/51 навчального року до 1960/61 навчального року кількість студентів загалом зросла більш як удвічі, то на заочних відділеннях – у 3,5 рази, а на вечірніх – більш ніж в 11 разів. У 1960 р. на денних відділеннях вищих навчальних

закладів навчалось майже 199 тис. студентів, на заочних – 174 тис, а на вечірніх – 44 тис. Кількість студентів-заочників на початку 60-х років ХХ ст. зросла у 5,5 раза [353, с. 92]. У наступному році кількість учителів, які отримали освіту заочно, становила 31% випускників педагогічних вищих навчальних закладів [332, с. 16]. Наприклад, у Волинській області на заочних відділеннях педінститутів і університетів у 1962 р. навчалось 1 320 вчителів та інших працівників народної освіти. Всім їм надавалися пільги, передбачені чинним законодавством для заочників [54, арк. 29].

Заочне навчання в педінститутах у досліджуваний період мало певні недоліки, переважно якісні. У педагогічних вищих навчальних закладах були занижені вимоги до студентів-заочників, що відповідно негативно впливало на якість підготовки вчителів. Недостатнім був зв'язок заочних відділень зі стаціонарами. Студенти-заочники отримували знання великим обсягом лише під час навчально-екзаменаційних сесій. Відсутнє було планомірне й ефективне керівництво самостійною роботою студентів викладачами педагогічних вищих навчальних закладів у міжсесійний період. Не відповідало потребам студентів-заочників матеріально-технічне забезпечення кабінетів та читальних залів бібліотек. Слабким виявився зв'язок заочних відділень з органами управління народною освітою, що створювало труднощі з присутністю вчителів-заочників на сесіях. На місцях не виконувалося положення про надання пільг студентам, які навчалися без відриву від виробництва [332, с. 16]. Суттєве зниження рівня знань студентів зумовлювалось ще й необхідністю для кожного абітурієнта при вступі на денне відділення мати обов'язковий дворічний стаж роботи на виробництві.

Таким чином, якість підготовки випускників вищих педагогічних навчальних закладів значно відставала від кількісного їх зростання. Для покращення якості заочної освіти її намагалися наблизити до стаціонару шляхом додання ще одного року навчання, вдосконалення навчальних планів і програм, створення груп з трирічним терміном навчання для осіб з дипломом учительського інституту. Однак зміни у покращенні якості заочного навчання відбувалися повільно і на місцях їм приділялось мало уваги. Студенти були

незадоволені рівнем викладання виділених для заочників викладачів, тому до 15% їх залишалося на повторний курс [353, с. 123].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. продовжує вдосконалюватись післядипломна освіта вчителів. Значного поширення в цей період набули очно-заочні курси, на які раз на п'ять років викликали вчителів з відповідною освітою і педагогічним стажем до 15 років. Діяли курси на базі інститутів удосконалення кваліфікації вчителів та мали характер короткотермінової сесії. Однак курси з часом було ліквідовано через неефективність. Одночасно з очно-заочними курсами запроваджувались й інші форми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів: літні і річні курси, короткотермінові семінари, практикуми, лекції-консультації та науково-практичні конференції. Таке різноманіття форм зробило процес підвищення кваліфікації більш ефективним та корисним для самовдосконалення педагогічної майстерності [289, с. 158].

Основу перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів виконували обласні інститути вдосконалення кваліфікації вчителів. На території Української РСР у цей час діяло 26 обласних і два міських інститути вдосконалення кваліфікації вчителів. Станом на 1959 р. у них навчалось 11 737 педагогів, а лише через рік їх кількість зросла до 32 056 [289, с. 158].

Зміни в шкільній освіті приводили до зміни й ускладнення змісту і форм роботи методичних установ. При інститутах удосконалення кваліфікації вчителів створювались нові навчально-методичні кабінети, лабораторії, майстерні. Особливо активно ця робота проводилась у Закарпатській, Донецькій, Луганській, Харківській, Львівській, Кіровоградській, Полтавській та Черкаській областях [289, с. 158]. До роботи з учителями залучалися науково-дослідні інститути АН УРСР та вищі навчальні заклади. З 1959 р. Київський педагогічний інститут імені О.М. Горького закріпив свої кафедри за школами, а викладачі повинні були не лише читати лекції і проводити бесіди з учителями, а й давати майстер-класи проведення уроків. Такий досвід інституту був схвалений обкомом КПУ і рекомендований для інших вищих навчальних закладів [141, с. 76].

Інститути вдосконалення кваліфікації опікувались переважно проведенням різної тривалості курсів та семінарів. Після реформування освіти з 1959 р. ними практикувалися довготривалі курси (до чотирьох місяців) для перепідготовки вчителів-предметників до політехнічного і виробничого навчання учнів. Також проводились шестимісячні курси для агрономів та інженерів, які не мали педагогічної освіти. Такі курси існували при педінститутах та училищах. За 1959–1965 рр. через них підготовлено 12,5 тис. учителів. Загалом курсовою і семінарською формою підготовки за цей час були охоплені всі вчителі Української РСР. Зміст лекцій включав переважно політехнізацію і виробниче навчання, а також ідеологічну обробку вчителів на засадах політики нового керівництва країни [140, с. 48].

Найбільше місце в роботі обласних інститутів удосконалення вчителів посідали обласні, міські, міжрайонні й районні семінари, методичні об'єднання, семінари-практикуми, які проводилися для різних категорій працівників шкіл і відділів народної освіти. У Закарпатській області протягом 1959/60 навчального року проведено 165 таких семінарів із залученням до них 4 500 учителів, у Херсонській області – 153 охопили близько 3 500 учителів, у Станіславській – 164, якими охоплено понад 6 000 учителів. У м. Кіровоград протягом року працювали постійно діючі семінари директорів, завучів середніх і восьмирічних шкіл і шкіл робітничої молоді, а також вчителів математики, фізики, хімії, біології, якими було охоплено 190 осіб [39, арк. 14].

Наприклад, обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів Станіславської області (з 1962 р. – Івано-Франківська) у 1959/60 навчальному році перепідготовлено 2 825 осіб (10 965 вчителів усього). На курсах та семінарах були майже всі завідувачі початкових шкіл, директори восьмирічних шкіл і піонервожаті. Інститут провів курси підвищення кваліфікації вчителів домоводства, керівників занять у шкільних майстернях, керівників виробничого навчання із сільського господарства [54, арк. 185]. У 1960 р. у Львівському інституті вдосконалення кваліфікації вчителів 1 382 педагогічні працівники пройшли підготовку. При інституті діяло близько 20 постійно діючих семінари. На них обов'язково розглядалися питання поліпшення ефективності уроку, зв'язку навчання з життям, а також питання

перебудови виховної роботи згідно з рішеннями XXII з'їзду КПРС, нової програми партії і Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» [54, арк. 10].

Починаючи з 1959 р., перепідготовка певних категорій учителів була організована при фізико-математичних і біологічних факультетах педагогічних інститутів і при педагогічних училищах. Протягом попереднього року довгостроковими курсами (від 1,5 до 4 місяців) при педагогічних навчальних закладах було охоплено 750 учителів фізики, 750 учителів біології, 540 керівників практичних занять у навчальних майстернях і 600 учителів співів. У 1959 році довгострокові курси при Центральному інституті закінчили 150 директорів нових шкіл-інтернатів. Понад 300 інших працівників шкіл-інтернатів і більше як 500 працівників районних відділів освіти охоплено одномісячними курсами, а всього курси при Центральному інституті закінчили 1 500 працівників обласних інститутів удосконалення вчителів, обласних і районних відділів народної освіти і шкіл. У 1960 р. одномісячними курсами при інституті охоплено понад 1 500 працівників [39, арк. 13].

Перепідготовка вчителів здійснювалася на одно двомісячних курсах при обласних інститутах удосконалення вчителів. У 1959 р. такими курсами було охоплено 10 тис. педагогічних працівників [39, арк. 14]. При Вінницькому обласному інституті вдосконалення кваліфікації вчителів у 1962 р. навчалось на курсах і семінарах близько 1 900 педагогів різних фахів [54, арк. 21]. У справі підвищення фахового рівня вчителів, удосконалення їх педагогічної майстерності велику роль відігравали педагогічні читання та науково-практичні конференції, що проводились щорічно у школах, районах і області. У проведених обласних педагогічних читаннях взяло участь понад 9 850 педпрацівників. Науково-практичними конференціями було охоплено близько 800 осіб. В області були створені школи передового педагогічного досвіду [54, арк. 22].

Навчальні плани та програми курсів складались відповідно до завдань нової школи. У них бралися до уваги помилки в курсовій перепідготовці, на які вказувалось у Тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в

країні. Майже всі проведені на курсах заходи мали характер практикумів із широким спостереженням і аналізом сучасного педагогічного досвіду. Значна увага приділялась підготовці вчителів до виконання трудового виховання і професійної підготовки учнів, проведенню екскурсій, лабораторно-практичних робіт. Наприклад, слухачі курсів при Херсонському інституті вдосконалення кваліфікації вчителів ознайомилися з роботою кращих шкіл і позашкільних закладів, найкращих промислових підприємств, колгоспів і виконували практичні роботи. Учителі біології проводили практичну роботу на виноградниках, на пришкольніх ділянках, самостійно створювали наочні посібники. Для вчителів Харківської області обласний відділ народної освіти й інститут удосконалення вчителів організували понад 150 екскурсій, у тому числі на виставку інноваційного досвіду в народному господарстві СРСР до Москви, Запоріжжя, на Донбас, ХТЗ, верстатобудівний завод, в університет, де вчителі хімії і фізики виконували лабораторні та практичні роботи [39, арк. 14].

З метою підвищення методичної й фахової майстерності педагогічних працівників, наприклад, на курсах інституту вдосконалення кваліфікації вчителів Запорізької області перепідготовлено 2 018 осіб, з них директорів шкіл – 119, завучів – 109 та 120 учителів виробничого навчання і праці. У всіх містах і районах працювали постійні семінари, на постійній основі діяли також семінари директорів шкіл міст Запоріжжя і Мелітополя. На цих дворічних постійно діючих семінарах керівники шкіл у навчальних майстернях та на промислових підприємствах оволодівали знаннями та вміннями, передбаченими програмами для учнів з таких дисциплін як праця в майстернях, електротехніка, машинознавство, а також і методика викладання цих предметів [82, арк. 92].

Влітку 1959 р., у період підготовки до нового навчального року шкіл Рівненської області на двомісячних курсах при інституті вдосконалення кваліфікації вчителів, якими було охоплено 399 осіб. Особлива увага спрямовувалась на перебудову методів навчання як важливої ланки в перебудові школи. У цьому році проведено 52 обласних і міжрайонних семінари, якими охоплено 3 420 учителів, керівників шкіл, районних

предметних комісій і методичних об'єднань. Обласні й районні семінари з питань перебудови методів викладання мали практичний характер. Працівники інституту вдосконалення разом з учителями шкіл готували до цих семінарів відкриті уроки, на яких учасники семінарів практично знайомилися з перебудовою методів викладання [82, арк. 104].

Крім того, з огляду на запровадження політехнічного навчання в школах, інститутами вдосконалення кваліфікації вчителів було додатково викликано на курси вчителів математики, фізики, домоводств та ручної праці. По Кримській області на місячних курсах перепідготовлено 2 854 вчителі, крім того, семінарами охоплено 2 691 учитель [31, арк. 3].

З початком реформування освіти на межі 50–60-х років ХХ ст. виникають і набувають досвіду такі форми роботи з учителями як опорні школи, школи передового педагогічного досвіду, народні університети та університети педагогічних і наукових знань, на базі яких проводили семінари-практикуми вчителів усіх спеціальностей. Різні університетські утворення були покликані дати певну систему знань у галузях культури та науки, зокрема педагогіки. Вони «стали масово стабільною формою пропаганди» [186, с. 150].

Робота педагогічних навчальних закладів знаходилася під постійним контролем і проводилася за допомогою райкомів, міськкомів та обкомів партії. Виступаючи на Всеросійському з'їзді учителів у липні 1960 р., М. Хрущов наголошував: «Нам потрібне не просто засвоєння знань, а перетворення їх на глибокі ідейні переконання, такі переконання, які породжують сильні почуття, виявляються у справах, у вчинках на благо народу» [278, с. 22]. Це стосувалося ідейних переконань учнів, але, оскільки їм партійну ідеологію прищеплювали вчителі, це означало посилення контролю за ідейними переконаннями вчителів через лекції, семінари та наради.

На основі аналізу навчальних планів педагогічних вищих навчальних закладів Української РСР можна дійти висновку про те, що спеціалістів готували з досить незначним рівнем загальної культури, підконтрольного ідеології партії, до того ж відірваного від національних коренів. З навчальних планів було вилучено вивчення мови й літератури, історії та культурної спадщини України [336, с. 55]. Курс історії та культури України не викладався

навіть на історичних факультетах, проте історія партії читалась досить ґрунтовно. Це вказує на подальшу комунізацію України [186, с. 269].

Партійні організації завжди дбали про те, щоб професорсько-викладацькому складові, який підтримує комуністичну ідеологію, забезпечити можливість підвищення наукової кваліфікації. Тільки в педінститутах з 1959 до 1961 р. було захищено 118 кандидатських та 11 докторських дисертацій [186, с. 304]. Така потреба у викладачах зумовлювалась відсутністю у вищих навчальних закладах кваліфікованих викладачів для підготовки значної армії вчителів, з огляду на зростання потреби школи після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР». Обмеженість у часових межах та нагальна потреба у викладачах ставить під сумнів відповідність кількісних показників якісним.

Недоліком педагогічної освіти було ще й те, що завідувачі відділів освіти призначалися на посади не за належною освітою, а за партійною приналежністю та відданістю партії. На початок 60-х років ХХ ст. 95 директорів восьмирічних шкіл мали середню педагогічну освіту і шість – загальну середню. 89 директорів середніх шкіл не мали вищої освіти [140, с. 36]. Перевірки виявили незнання багатьма директорами шкіл трудового законодавства та інших необхідних у роботі державно-правових документів. За таких обставин кадрова політика, яка будувалася на принципах ідеологічної та особистої відданості, призводила до зниження рівня освіти більшості шкіл.

Згідно з постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР про заходи по дальшому розвитку педагогічної науки (1959 р.), кафедри педагогіки, психології та спеціальних методик педінститутів стали активніше розробляти проблему поєднання навчання з продуктивною працею та комуністичним вихованням учнів. Партійні організації педагогічних навчальних закладів особливу увагу звертали на формування у студентської молоді марксистсько-ленінського світогляду та відповідного виховання. Оскільки «народний учитель – це головна опора партії», то КПРС та КПУ побудувала систему ідейно-політичного виховання майбутніх учителів, яка давала можливість постійно тримати їх під своїм контролем. Таким чином, питання ідейно-

виховної роботи були центральними в діяльності партійних організацій педагогічних навчальних закладів. КПРС вдалося сформувати з вчителів загалом підконтрольний собі багатотисячний загін інтелігенції.

У листопаді 1961 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову «Про заходи з забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами», в якій зазначалось, що підготовка великої кількості висококваліфікованих учителів є запорукою успішного розвитку народної освіти, тому планувалося збільшити, відповідно до потреб народного господарства, набір в педагогічні навчальні заклади, зміцнити їх матеріальну базу, створити всі необхідні умови для підвищення теоретичної і методичної кваліфікації майбутніх учителів [330, с. 227].

У радянський період зазвичай проблеми формування готовності до майбутньої діяльності вирішувалися через повніше використання настанов керівної партії, зокрема рішень її з'їздів та пленумів, на яких визначалися орієнтири розвитку всіх галузей освіти і науки. У 1962/63 навчальному році в Кременецькому педагогічному інституті для подолання розриву між теоретичною підготовкою студентів та їх практичною роботою викладачі кафедр «переглянули й доповнили тексти лекцій і плани семінарських та лабораторних робіт у світлі листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку біологічної науки та зміцнення її зв'язку з виробництвом» [433, с. 21].

Виконуючи настанови партії й уряду, педагогічні вищі навчальні заклади республіки прагнули забезпечити ґрунтовну політехнічну підготовку майбутніх учителів. З цією метою вони почали випускати вчителів широкого профілю. Навчальним планом передбачалось вивчення науки спеціальних предметів політехнічного змісту. Збільшувалася кількість годин на викладання креслення, електротехніки та радіотехніки, проведення практикумів у майстернях. Значно розширилися майстерні вищих педагогічних навчальних закладів; їх забезпечили необхідним устаткуванням. Збільшилися площі агробіологічних ділянок, матеріальна база збагатилась різними сільськогосподарськими машинами. Зросла кількість годин на польову

практику. Запроваджувався курс «Основи сільського господарства» [330, с. 278]. Щоб поліпшити виробничу практику студентів, кожен інститут було прикріплено до певного підприємства, колгоспу чи радгоспу.

Однак здійснені заходи повністю не вирішували завдань підготовки педагогічних кадрів. Крім того, досвід вказує на те, що підготовки вчителів широкого профілю на філологічних факультетах недоцільна. Тому, починаючи з 1963/64 навчального року, інститути відновили однопрофільну (з чотирирічним терміном навчання) підготовку вчителів з переважною більшістю спеціальностей [330, с. 278].

Таким чином, у межах реформування школи відбулися суттєві зміни й у підготовці вчителів, а саме: розширення мережі та вдосконалення системи вищих педагогічних навчальних закладів та курсів перепідготовки педагогічної інтелігенції; прагнення партії через систему вищої освіти, зокрема педагогічної, впливати на перетворення суспільства у політично вигідних цілях, мотивація альтернативності варіантів і форм вищих навчальних закладів (педагогічні університети, педінститути, педучилища, інститути вдосконалення кваліфікації вчителів, курси, семінари, опорні школи, школи передового педагогічного досвіду, народні університети та університети педагогічних і наукових знань).

Підвищення кваліфікації вчителів здійснювалося на республіканському, обласному та шкільному рівнях. Чільне місце посідали обласні курси перепідготовки вчителів, але в остаточному підсумку ефективність усіх перерахованих вище заходів була низькою. У досить короткий період освітянам було складно засвоїти на належному рівні всі потрібні їм знання та ще й значна кількість часу відводилася на вивчення теорії марксизму-ленінізму.

3.3. Соціально-матеріальне становище вчителів наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.

Інтелекція відіграє вагомую роль у суспільстві, оскільки є творцем інтелектуальних і духовних цінностей народу. Учителі є досить важливим прошарком інтелекції, оскільки саме вони відіграють вирішальну роль у формуванні майбутнього своєї країни. Розгляд місця вчителів у тогочасному суспільстві дає змогу висвітлити ставлення влади до свого майбутнього і зацікавленість в інтелектуальному потенціалі своєї країни.

Суспільний стан вчителів загальноосвітніх шкіл Української РСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. переважно залежало від політики влади держави. У 1958 р. Верховною Радою СРСР було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» і в наступному році відповідний закон в УРСР, згідно з якими середня освіта мала ґрунтуватися не лише на тісному зв'язку навчання з виробництвом, а й на засвоєнні учнями принципів комуністичної ідеології. Відповідальна роль за комуністичне виховання учнів належала вчителям, які за підтримки комсомольської та піонерської організацій мали забезпечити виховання молодого покоління в дусі комуністичної свідомості та моралі. Таким чином, у цей період ідеологічний вплив на вчителів помітно збільшувався.

Наявна в суспільстві політико-ідеологічна система значну увагу приділяла вчителям, яким довелося жити та працювати за умов постійного ідеологічного тиску. Хоча з приходом періоду «відлиги» відбулося певне послаблення ідеологізації у суспільстві, керівництво КПРС продовжувало тримати під контролем педагогів. Незважаючи на критику культу особи Й. Сталіна і його політики, нова влада, навпаки, посилила ідеологічний тиск на педагогічну інтелекцію. Фактично започаткована ще з середини 40-х років ХХ ст. робота щодо спрямування ідейно-політичної думки вчителів працювала й у 1960 р. [265, с. 113].

Оскільки від ідеологічної спрямованості освітян залежало не лише виховання підростаючого покоління, а й формування думки суспільства, вони перебували під особливо пильним контролем комуністичної партії. При школах були сформовані відділи ЦК КПУ, які підпорядковувались обласним, міським та районним партійним відділам. Контроль з боку партії здійснювався за навчально-виховним процесом у школах, комуністичним вихованням педагогів, підвищенням їх рівня відданості партії, збільшенням партійних організацій при школах.

Усе починалося з підготовки молодих спеціалістів у педагогічних вищих навчальних закладах. Аналіз навчальних планів вказує на спроби підготувати в них спеціалістів з досить незначним рівнем загальної культури, до того ж відірваного від національних коренів. З навчальних планів було вилучено вивчення мови й літератури, історії та культурної спадщини України.

Для успішного вирішення питання перебудови системи народної освіти наприкінці 50-х років ХХ ст. важливе значення мала ідейна озброєність учительських кадрів. За таких обставин партійним керівництвом на районному, міському й обласному рівнях було організовано тимчасові та постійно діючі заклади політичної освіти. Освітняни підвищували свою професійну кваліфікацію переважно в університетах марксизму-ленінізму, які були основною формою вищої ланки системи просвіти комуністичної партії Радянського Союзу. Крім них, у школах із незначною періодичністю проводилися лекції та семінари на політичну тематику й працювали гуртки в будинках учителя та сільських клубах для забезпечення освітян політичною освітою [265, с. 113].

Учителям через семінари та лекції роз'яснювали детально історію та рішення з'їздів комуністичної партії, її програму. Крім цього, педагогам викладали філософію, політекономію та основи комуністичного виховання. Наприклад, у 1960/61 навчальному році під керівництвом партійних організацій в усіх учительських колективах Вінницької області вивчалася марксистсько-ленінська теорія і, зокрема, матеріали ХХІІ з'їзду КПРС та

пленумів партії. Підвищення ідейно-політичного рівня вчителів проводилося через теоретичні семінари, конференції, бесіди й політінформації, яких нараховувалося більше тисячі [54, арк. 21].

По всіх регіонах Української РСР проводилася робота з учителями. У середньому при кожній школі діяло від двох до п'яти політичних гуртків, семінарів чи лекторіїв [265, с. 113]. Наприклад, у 1959/60 навчальному році понад 7 тис. учителів (а це 90% їх загальної кількості) Волинської області були охоплені різними формами партійної й комсомольської освіти. У школах працювало 192 теоретичних семінари з питань комуністичного виховання та 341 гурток з вивчення історії КПРС, філософії та політекономії [54, арк. 177]. Усі вчителі Дніпропетровської області також підвищували свій ідейно-політичний рівень, вивчаючи матеріали XXII з'їзду ЦК КПРС. За матеріалами цього з'їзду для вчителів організовувались цикли лекцій та теоретичні конференції. Так, у Томаківському районі для вчителів за матеріалами з'їзду прочитано 47 доповідей і лекцій [54, арк. 34]. Обласний, районний і місцевий комітети профспілки Львівської області проводили значну роботу із освоєння вчителями марксистсько-ленінської теорії, піднімали загальну культуру й педагогічної майстерності. У 1960/61 навчальному році в усіх школах області було організовано вивчення матеріалів XXII з'їзду КПРС. З цього питання проводилися конференції у районному масштабі й по школах [54, арк. 5].

З особистих причин та регіональних особливостей не всі вчителі забезпечувались політичною освітою через семінари, лекції та гуртки. Кількість їх відвідувачів по республіці була різною. Наприклад, у Полтавській, Кримській, Житомирській та Запорізькій областях кількість відвідувачів гуртків, семінарів та лекцій у середньому становила 50%. З цих причин значного поширення набуває політична самоосвіта вчителів. По республіці понад 50% учителів самостійно вивчали ідеологію партії та підвищували свій ідейно-політичний рівень. Займатися самоосвітою вчителям доводилося у вільний від роботи час. Педагоги були змушені знаходити час для вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, програми КПРС, матеріалів з'їздів

КПРС та КПУ, рішень партії та уряду та конспектування їх основних положень [265, с. 114].

Самоосвіта вчителів постійно контролювалася. Адміністрація школи, партійні та профспілкові організації для перевірки політичних знань педагогів регулярно влаштовували для них бесіди, вечори політінформації, перевіряли конспекти й доповідали в райкоми комуністичної партії [265, с. 114]. Самоосвіта й ідеологізація вчителів через лекції та семінари була примусовим явищем і не викликала у більшості вчителів особливого ентузіазму. З цих причин учителі намагалися уникнути перевірок, відвідування гуртків та лекцій. За такими вчителями відразу посилювався контроль.

Райкоми партії для всіх педагогів, у тому числі й тих, що займалися самоосвітою, організовували лекції, на яких пояснювали незрозумілі для них положення та дискусійні питання. Наприклад, для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію у Донецькій області, організовувалися консультації, проводилися теоретичні співбесіди. По області у 1961/62 навчальному році близько 30 тис. вчителів (всього у школах області працювало 31 664 вчителі) були охоплені партійною пропагандою [39, арк. 41].

Різними формами політичного навчання в другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. було охоплено приблизно 80–90% учителів загальноосвітніх шкіл Української РСР. За підрахунками Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ, близько 400 тис. учителів загальноосвітніх шкіл у 1962 р. займалися політичною освітою [53, арк. 262].

Система політичної освіти вчителів в Українській РСР станом на початок 60-х років ХХ ст. мала регіональні особливості. У центральних, східних та південних областях в університетах марксизму-ленінізму, партійних школах, гуртках та семінарах брали участь більше 80% учителів. У західних областях цей показник був нижчим і становив у середньому 50%. Така ситуація пояснюється історичними особливостями цього регіону,

оскільки його входження до складу Української РСР розпочалося лише після завершення Другої світової війни. За досить короткий період комуністична ідеологія не встигла закріпитися серед населення, тим більше, що населення не піддавалося примусовій комунізації. Особливий супротив політиці радянського керівництва був з боку західної інтелігенції, до якої входили й учителі. Опір місцеве вчительство чинило не тільки примусовій політичній освіті, а й політехнізації навчального процесу [265, с. 114].

Те, що в гуртках та семінарах з політичної освіти брали участь до 90% учителів більшості областей, не пояснює їх значний інтерес до політичного навчання. Оскільки відвідування лекцій, семінарів та гуртків фіксувалося й у вчителів при стабільній неявці могли виникнути неприємності, відвідування цих заходів учителями було формальним. Таким чином, освітяни відвідували ці заходи тільки за вимогою партійного керівництва [265, с. 114].

Цикли лекцій, тематичні вечори, вечори обміну досвідом систематично проводилися в будинках учителя, які набули значного розповсюдження в цей період. Крім цього, при будинках учителя для підвищення їх ідейно-політичного рівня постійно діяли виставки партійних з'їздів та їх рішень. Наприклад, у Харківському будинку вчителя на середину 50-х років ХХ ст. було прочитано понад 150 лекцій на громадсько-політичну та партійну тематику [63, арк. 15]. Для політичного спрямування вчителів організовувались вечори зустрічей з відомими громадсько-політичними діячами й обов'язковий перегляд документальних та науково-популярних фільмів. Серед популярних на той час фільмів значне місце посідали «Країни народної демократії на шляху до соціалізму», «300-річчя об'єднання України з Росією» та «По рідній країні» [62, арк. 19].

Політичний вплив на вчителів відбувався й у святкові дні. Навіть у День учителя педагоги були вимушені слухати лекції та доповіді про партійні досягнення й місце Радянського Союзу у світовому економічному просторі. Для посилення ідеологічних переконань учителів профспілкові організації на рік організовували не один, а до десяти Днів вчителя, на яких перед

педагогами виступали віддані партії громадські діячі. Питанням методичного та організаційного змісту приділялося на таких заходах значно менше уваги, ніж партійній пропаганді. Закінчувалися Дні вчителя традиційно концертами художньої самодіяльності за участю вчителів. Наприклад, Криворізький міський комітет профспілки Дніпропетровської області протягом 1960–1961 рр. організував шість Днів учителя, які були присвячені 90-річчю з дня народження В. Леніна, 100-річчю з дня смерті Т.Г. Шевченка, 44-й річниці Жовтневої революції. У попередньому 1959 р. Джанкойський районний комітет Кримської області провів чотири Дні учителя, на яких прочитано лекції на політичну тематику. Багаторазове й одноманітне проведення Днів учителя не викликало у педагогів бажання брати в них участь, хоча їх присутність була обов'язковою і контролювалася партією [265, с. 114].

Радянське керівництво для масової ідеологізації населення використовувало засоби масової інформації, яким належало лідерство у сфері ідеологічного впливу на суспільство і особистість [269, с. 213]. Для постійного зміцнення ідейних переконань педагогів зобов'язували передплачувати газети та наукові журнали. Найбільш поширеними для педагогів були такі періодичні видання як «Радянська школа», «Учительська газета», «Комуніст», «Наука і релігія», «Радянська освіта» [265, с. 114], завданнями яких було насаджування стереотипів поведінки для вчителів, підсилення їх віри у турботу партії про них та постійне покращення їх життя. У виданнях такого типу публікувалися популярні на той час статті комуністичної та науково-атеїстичної пропаганди. Здебільшого порушувався принцип добровільності передплати, що призводило до штучної популярності цих видань серед педагогічних працівників. Окрім того, педагогам потрібно було створювати особисті бібліотеки, наповнюваність яких перевірялася профспілковими та партійними організаціями [269, с. 114].

Постійний партійний контроль і прищеплення вчителям комуністичних ідеалів мало на меті отримати багатотисячний загін інтелігенції, який слухняно виконуватиме всі вказівки партійного керівництва і

розповсюджуватиме комуністичну ідеологію серед широких мас населення. Звичайно не всі, але досить значна кількість учителів ставали фанатами ідеології та політики партії. Саме таких педагогів влада використовувала для популяризації політичних знань серед населення через лекції та пропаганду. Особливо ефективно такі заходи проводилися в сільській місцевості, де в населення не було доступу до інформації. З цих причин серед сільського населення лекції користувалися особливою популярністю.

Для проведення масово-політичної роботи вчителі проходили відповідну підготовку. На спеціально організованих заняттях для педагогів, їх навчали спілкуванню з аудиторією, порушували актуальні міжнародні питання, забезпечували вчителів необхідними матеріалами. Заняття з учителями проводили регулярно й організовано, на деяких демонструвалася робота досвідчених агітаторів та використовувалися технічні засоби. Детальне вивчення матеріалів дозволяло вчителям ефективно популяризувати політичні знання серед населення та проводити уроки на високому ідейно-політичному рівні. У дні революційних свят та ювілейних дат проводилися вечори для працівників народної освіти. На святкових вечорах вчителі слухали переважно політичні доповіді.

Виконуючи рішення ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» і постанову Пленуму ЦК КП України «Про стан ідеологічної роботи в Україні й заходи по її поліпшенню», учителі республіки брали активну участь в агітаційно-пропагандистській і культурно-масовій роботі серед широких мас населення.

Тільки в системі партійної освіти Української РСР пропагандистами, консультантами та лекторами працювало близько 25 тис. педагогів. У складі Об'єднання з розповсюдження політичних і наукових знань працювало 110 тис. учителів і працівників народної освіти (близько 50 % усього складу учасників Об'єднання) [39, арк. 12].

Значну роботу вчителі проводили щодо пропаганди комуністичної ідеології серед населення. Вони брали активну участь у роботі 150

батьківських університетів, 13 000 лекторіях, якими було охоплено 1млн. 330 тис. батьків, у 1 800 школах матері, де навчалися 80 тис. осіб [39, арк. 13]. Тільки протягом 1960/61 навчального року вчителями Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області було прочитано для населення 936 лекцій, з яких 466 – для батьків. Крім цього, з учителями за цей рік було проведено понад 2 100 бесід [265, с. 116].

Тематика лекцій, підготовлених педагогами, була різноманітною. Вона стосувалася переважно політики комуністичної партії, марксистсько-ленінської теорії, важливих історичних подій, досягнень науки, техніки й культури. Також під час лекцій обговорювалась наявна політична ситуація, до слухачів доносилися нові рішення керівництва комуністичної партії. Рішення останніх з'їздів партії висвітлювалися передусім та подавалися у вигідному світлі для органів влади [265, с. 115].

У Київській області вчителями-членами Об'єднання з розповсюдження політичних і наукових знань протягом 1959/60 навчального року для населення прочитано 35 тис. лекцій на науково-популярні теми. У с. Гоголів Броварського району Київської області лекторська група вчителів протягом 1960 р. прочитала понад 400 лекцій; 15 вчителів цієї школи працювали й агітаторами. Тільки з пропаганди матеріалів V сесії Верховної Ради СРСР вони провели близько 150 лекцій і бесід [39, арк. 12].

Обласні, районні й місцеві комітети профспілки проводили значну роботу з освоєння вчителями марксистсько-ленінської теорії, піднесення загальної культури й педагогічної майстерності. Наприклад, у 1960/61 навчальному році в усіх школах Львівської області було організовано вивчення матеріалів XXII з'їзду КПРС. З цього питання проводилися конференції у районному масштабі та по школах [54, арк. 5]. Учителі проводили пропагандистську роботу: понад 1 400 у цьому році працювали пропагандистами. Членами спілки з розповсюдження політичних і наукових знань було 6 537 вчителів. Тільки за перше півріччя 1962 р. ними прочитано 40 тис. лекцій, в тому числі 3 тис. на педагогічну тематику [54, арк. 6].

Пріоритетною для партії стала лекційна робота вчителів серед сільського населення. При сільських клубах у вечірній період учителі за графіком читали лекції на партійну, історичну, культурну та соціальну тематику; проводили бесіди; організовували вечори запитань-відповідей. Крім лекційної роботи, педагоги проводили ще й агітаційну, яка полягала у роз'ясненні населенню основних рішень пленумів ЦК КППС та КПУ, Верховної Ради СРСР та УРСР, Ради Міністрів СРСР та УРСР, подій міжнародної та внутрішньої політики [265, с. 115]. Так, протягом 1954 р. педагогічними працівниками Херсонської області в сільській місцевості прочитано більше 900 лекцій та близько 2 500 бесід з населенням [62, арк. 187]. Станом на початок 60-х років ХХ ст. загалом в Українській РСР агітаційною роботою опікувались більше 250 тис. вчителів, що становило близько 60% загальної кількості вчителів республіки [296, с. 45].

Більшість учителів були агітаторами на заводах, фабриках та у колгоспах. Вони організовували виступи безпосередньо на робочих місцях колгоспників. Наприклад, педагоги Кисличуватської школи Томаківського району Дніпропетровської області М. Колосай та О. Яременко проводили теоретичні конференції на фермах колгоспу «Перемога» на теми: «Про духовний обмін будівників комунізму», «Про зародження нового комунізму в нашому суспільстві» [39, арк. 35]. За кожним учителем закріплювався колектив певної бригади чи ферми, для якого вчитель згідно з планом у середньому раз або два на тиждень мав прочитати доповідь під час роботи в полі. У середньому один учитель на рік проводив від 20 до 30 лекцій [265, с. 115].

Також партійне керівництво залучало вчителів до роботи на виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, виборах в обласні, міські, районні й сільські ради депутатів трудящих; виборах народних суддів і народних засідателів; у посівній, збиральній, хлібозаготівельній кампаніях – усі ці заходи проходили за активної участі педагогів [462, с. 129]. Учителі на визначених для них територіях проводили політичну агітацію у вигляді лекцій та бесід. Тільки в Ново-Водолазькому районі Харківської області за 1955 р.

вчителями-агітаторами було проведено 1 800 бесід з населенням та прочитано близько 500 лекцій [63, арк. 17]. Крім проведення передвиборчої агітації вчителі брали участь в організації виборчого процесу. Значна кількість педагогів займалась оформленням агітаційних пунктів, виборчих дільниць, перевіркою виборчих списків та працювали членами виборчих комісій.

Крім читання лекцій та проведення агітаційної роботи вчителів залучали й до антирелігійної пропаганди. З приходом до влади М. Хрущова було проголошено гасло швидкої побудови комуністичного суспільства, однією з ознак якого мав стати його безрелігійний характер. У 1959 р. було прийнято чергову постанову «Про недоліки в науково-атеїстичній роботі і заходи щодо її поліпшення». Особливе місце серед методів, які застосовувалися у боротьбі з релігійними переконаннями, належало атеїстичній пропаганді та атеїстичному вихованню населення [425, с. 81]. Саме вчителів активно залучали до атеїстичного виховання не лише учнів, а й населення.

Для педагогів організовувались атеїстичні гуртки та семінари, а для прискореної підготовки до атеїстичної роботи – короткотермінові курси. Слухачам читався цикл лекцій на природничо-наукові й атеїстичні теми: «Ставлення комуністичної партії до релігії», «Біблія і Євангеліє», «Релігійне сектознавство і його ідеологія», «Боротьба матеріалізму з релігією і ідеалізмом в астрономії», «Християнство: його походження і ідеологія» [259, с. 264]. Діяльність таких гуртків стала досить поширеною, тільки в Житомирській області наприкінці 50-х років ХХ ст. їх діяло близько сотні, по інших областях ситуація була аналогічною. Займаючись в атеїстичних гуртках, педагоги готували реферати та доповіді антирелігійного змісту, з якими згодом виступали перед працівниками колгоспів, радгоспів та підприємств. Для регіонів, де діяли церкви та релігійні організації, практикувалась діяльність шкіл атеїстів. У Львівській області на 1964 р. таких шкіл нараховувалось 456 і навчалося в них 3 500 учителів [265, с. 116].

Антирелігійна робота з дітьми розпочиналася вже у початкових класах. У 1963/64 навчальному році Міністерство освіти Української РСР підготувало

спеціальний підручник під назвою «Науково-атеїстичне виховання учнів молодших класів». Існували й інші посібники: «Атеїстичне виховання у курсі фізики», «Атеїстичне виховання у процесі викладання літератури» та ін. Тобто перед учителями ставилося завдання проводити атеїстичну роботу з учнями не лише під час спеціальних занять, а й під час вивчення окремих предметів. Педагоги не були задоволені такими вимогами й здебільшого не виявляли бажання обговорювати з учнями питання наукового атеїзму [425, с. 84]. Американський дослідник Девід Пауель таке ставлення вчителів пояснює так: «...деякі вважають цей предмет недоречним, деякі не мають знань, необхідних для цього, або просто намагаються не торкатися такого особистого питання, ще інші – просто самі є віруючими людьми [234, с. 54].

Крім антирелігійної роботи з учнями, вчителі проводили антирелігійну пропаганду й серед населення. Для цього створювали спеціальні лекторії та школи атеїстів, куди запрошували робітників різних ланок. Читання лекцій на атеїстичні теми стало найбільш поширеним методом боротьби з релігійними пережитками. Інституцією, яка мала проводити лекційну пропаганду, було товариство «Знання», до 1963 р. відоме як Всесоюзне товариство для поширення політичних та наукових знань. Товариство утворилось у 1947 р. й прийшло на зміну Спілці войовничих безбожників, що до війни виконувала завдання антирелігійної боротьби. Активність товариства «Знання» в Україні була досить високою, оскільки лише за першу половину 1959 р. лекторами на території Української РСР прочитано 33 834 лекції на антирелігійні теми [425, с. 84].

До роботи товариства залучалися вчені, інженери, викладачі, працівники державного та партійного апарату. Також у діяльності товариства брали участь й учителі. Лише в 1959 р. освітян у ньому нараховувалось близько 98 тис., що становило близько половини всіх його членів. Це пов'язувалось із тим, що вчителів до діяльності товариства залучали в обов'язковому порядку, на відміну від викладачів вищих навчальних закладів вони не мали можливості відмовитись. Під час проведення лекцій, педагоги намагались пояснити

різноманітні явища та процеси з наукової точки зору і підкреслити абсурдність релігійних поглядів. Тільки в Івано-Франківській області завдяки вчителям у межах наукового товариства було прочитано більше 8 тис. лекцій з наукового атеїзму [265, с. 116].

Крім масових заходів, особливо в сільській місцевості, була поширеною індивідуальна робота з віруючими. Оскільки сільська місцевість нараховувала досить значну їх кількість, за кожним релігійним жителем закріплювався агітатор. Найчастіше індивідуальні бесіди з віруючими проводили партійні працівники та вчителі. Вони в індивідуальному порядку та уникаючи радикальних методів намагались пояснити природні та суспільні явища з наукової точки зору і переконували селян не відвідувати релігійні обряди та таїнства, доводили, що інформація з Біблії має суперечливий характер. Така робота серед населення була досить поширеною і партійним керівництвом вважалась найефективнішою.

Крім агітаційно-пропагандистської роботи, ставлення органів влади до вчителів та їх місця в суспільстві проявлялося ще й у незаконному звільненні педагогів з роботи. Наприклад, у Львівській області мали місце факти, коли адміністрація без згоди працівника переводила його на інше місце або звільняла з роботи. Бобровський районний відділ народної освіти перевів С. Качарабу з посади учительки I–IV класів Гринівської СШ в іншу школу без її згоди. Лише після втручання обкому профспілки С. Качарабу поновили на роботі й районний відділ народної освіти оплатив їй вимушений прогул [56, арк. 15].

Випадки незаконного звільнення з роботи вчителів практикувалися і у Миколаївській області. Наприклад, у Баштанському районі директор середньої школи В. Середа звільнив молоду вчительку М. Хоружну з роботи, а інспектор районного відділу освіти Л. Кошик замість видачі трудової книжки видав М. Хоружній довідку про працевлаштування. Обком розглянув скаргу М. Хоружної, наказав завідувачу районного відділу освіти К. Тимошенко

покарати винних, а вчительку М. Хоружну працевлаштувати в одну зі шкіл Баштанського району [56, арк. 19].

Таким чином, аналіз матеріалів засвідчує, що чинна система аж ніяк не забезпечувала професійну підготовленість учителя до цілісного виховання учнів та творчого самовдосконалення власної особистості. Учитель не мав вільного часу. Його «зайнятість» не стала чинником, який сприяв підвищенню загального рівня його гуманітарної культури. Також соціальне середовище не було сприятливим для виникнення бажання випускників вищих навчальних закладів їхати працювати за спеціальністю, особливо в село; багато з них не з'являлися на роботу за місцем призначення. Наприклад, тільки у 1958/59 навчальному році не прибули за призначенням 1 211 випускників (10% загальної кількості направлених випускників), що створювало труднощі у навчально-виховному процесі. Тільки в 1962 р. за планом у Вінницьку область мало прибути 367 випускників вищих педагогічних навчальних закладів та училищ, а фактично прибуло 345, не прибуло сім з невідомих причин [48, арк. 21]. За таких обставин школа швидко поповнювалась шляхом тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Спостерігалась велика плінність учительських кадрів у селі. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що вчителі більше, ніж представники інших спеціальностей, мігрували або в інші професії, або випускники вищих навчальних закладів і педучилищ просто не з'являлися за призначенням. Сільські вчителі переїжджали, мігрували в міста. Усе це призводило до хронічної нестачі вчителів у сільських школах [214, с. 23].

За таких складних умов органи влади вдавалися до морального стимулювання педагогів, що проявлялося в нагородженні вчителів почесними званнями. За результатами таких нагород визначався «професійний статус учителя», тобто місце, яке посідали вчителі в суспільстві. Звання були результатом професійної діяльності, рівнем компетентності вчителя, що формувало авторитет, повагу, престиж у соціумі, колективі, громаді [208, с.

75]. Саме тому одним з показників професійного статусу вчителя вважаємо присвоєння почесних звань та винагород освітянам.

З метою заохочення педагогів у 1959/60 навчальному році 1 569 вчителям було надано почесне звання заслуженого вчителя УРСР, 403 вчителі нагороджені почесними грамотами Президії Верховної Ради Української РСР, 23 232 вчителі знаком «Відмінник народної освіти», 27 536 вчителів – грамотами Міністерства освіти УРСР. Загальна кількість учителів у цей навчальний рік становила близько 330 тис. осіб [39, арк.10].

У Миколаївській області з 10 тис. вчителів 38 отримали звання заслужений вчитель Української РСР, 552 нагороджені орденами й медалями, знак «Відмінник народної освіти» отримали 370 осіб, грамотами Міністерства освіти УРСР нагороджені 450 вчителів, і 40 були занесені на Дошку пошани [54, арк. 115]. За багаторічну і віддану працю 18 750 вчителів нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, у тому числі: орденом Леніна – 1 676 осіб, орденом Трудового Червоного Прапора – 1 669 осіб, орденом Пошани – 2 755 осіб і медалями 12 650 осіб [39, арк. 10]. Ці нагороди педагогам були вручені на 3'їзді вчителів Української РСР згідно з Наказом Президії Верховної Ради СРСР. Але такими нагородами переважно були удостоєні директори шкіл, завідувачі обласними та районними відділами освіти, а от вчителі у списках траплялися не так часто.

За невтомну творчу працю 18 вчителів Волинської області у 1962 р. були нагороджені орденами і медалями, 14 вчителям надано почесне звання «Заслужений учитель УРСР», 241 учитель, директор, завуч і працівник районних відділів народної освіти нагороджені знаком «Відмінник народної освіти», почесними грамотами Міністерства освіти УРСР. Це незначна кількість учителів, оскільки всього в області працювало близько 9,5 тис. педагогів [35, арк. 1].

З боку профспілкових організацій областей систематично проводилася робота щодо організації відпочинку для вчителів: проведення Днів учителя, лекцій, доповідей, вечорів зустрічей, культпоходів у кінотеатри. Особливо

масштабною вона стала в період літніх і зимових канікул, коли багато вчителів виїжджали за направленнями до будинків відпочинку, санаторіїв і у туристичні походи. У 1960/61 навчальному році цими видами відпочинку було охоплено близько 700 учителів Волинської області. Крім того, майже 400 учителів області за допомогою профспілкових організацій побували на екскурсіях у Москві, Ленінграді та Києві [54, арк. 27].

З огляду на природні обставини та рішення керівництва областей, відпочинок учителів мав регіональні особливості. Обком і місцеві комітети профспілки Вінницької області, здійснюючи масові заходи з організації й проведення культурного відпочинку вчителів направляли їх до санаторіїв, будинків відпочинку та на екскурсії. Влітку 1962 р. 2 404 члени профспілки мали можливість оздоровитись у літній період. З них лікувалися за санаторними путівками с 557 учителів, за курсівками – понад 180, відпочивали в будинках відпочинку понад 1290 учителів. Екскурсії були організовані до Москви, Ленінграда, Одеси, Києва, подорожі – по Кавказу, Волзі, Дніпру, побережжю Чорного моря. В екскурсіях взяли участь понад 950 учителів (близько 10%) [54, арк. 23].

Обком і райкоми профспілки Львівської області також вживали заходів щодо організації відпочинку вчителів. У санаторіях і будинках відпочинку побувало 358 учителів. Педагогам надавалися путівки в студентські спортивно-оздоровчі табори львівських вищих навчальних закладів, до Криму, Одеси, Закарпаття, Трускавеця. Крім того, на базі середньої школи у Трускавці почав функціонувати пансіонат на 150 осіб. Стрийський міськком відкрив пансіонат в Моршині на 30 осіб. Більшість райкомів організували туристичні поїздки до Закарпаття та у Прибалтику. Всього в туристичних поїздках побували 1 500 учителів [54, арк. 9].

У 1962 р. в Дніпропетровській області на оздоровлення членів профспілки було виділено 108,9 тис. крб. Отримали путівки в санаторії й будинки відпочинку 1 883 працівники освіти. Крім того, Дніпропетровський міськком профспілки на березі Чорного моря (у Феодосії) самостійно

організував пансіонат для сімей працівників освіти на 100 осіб у дві зміни. Таким чином, додатково отримали оздоровлення ще 200 осіб [54, арк. 34].

У цьому самому році дещо покращилась організація відпочинку вчителів Донецької області. Залучено більше вчителів до самостворених форм відпочинку, особливо туризму. За туристичними путівками відпочивало близько 3 000 учителів. Обком профспілки організував дві туристичні бази в Жданові і Слов'янську, де побували 800 учителів. Багато вчителів улітку побували на екскурсіях у Москві, Ленінграді та Києві [54, арк. 40].

Учителі Житомирської області мали можливість оздоровитися в санаторіях (у 1961 р. – 388 осіб, у 1962 р. – 370 осіб), на базах відпочинку (у 1961 р. – 916 осіб, у 1962 р. – 966 осіб), за туристичними путівками (1961 р. – 14 осіб, 1962 р. – 17 осіб). Крім того, проведено понад 25 самостійних екскурсій до Москви, Ленінграда та Севастополя, якими охоплено 328 осіб [54, арк. 50].

Протягом 1962 р. в санаторіях Запорізької області оздоровлено 552 вчителі, у будинках відпочинку – 1 113 осіб, на оздоровчій базі обкому профспілки у Бердянську – понад 600 учителів і 150 їх дітей. Провели свій відпочинок по туристичних путівках у різних куточках країни 101 особа, у країнах народної демократії (насамперед у центральній та Східній Європі) – 10 осіб, брали участь в екскурсіях на самостворених базах близько 400 учителів. Таким чином, в цьому році оздоровилися 2 776 працівників освіти [54, арк. 66].

У 1962 р. оздоровлено близько 900 учителів Київської області у санаторіях, понад 1800 – у будинках відпочинку, на екскурсійних базах – 1 980 членів профспілки. Обком профспілки організував свої екскурсійні бази в Одесі та Києві. Вони працювали під час канікул. 98 учителів оздоровлено на лікувальній базі в Трускавці, яку організував обком профспілки [54, арк. 80].

Обком, райком і міськком профспілки Полтавської області розробили заходи з організації оздоровлення і відпочинку у літній період 1962 р. Майже в кожному районі проведені екскурсії вчителів на Кременчуцьку ГЕС, до

Ленінграда, Москви та Києва; 220 вчителів побували на Чорноморському узбережжі Криму та Кавказу; до 500 учителів оздоровилися в санаторіях; понад 900 – у будинках відпочинку [54, арк. 134].

Таким чином, оздоровлення в літній період для вчителів було організовано по всіх областях, однак не всі педагоги мали можливість отримати путівки. У середньому лише 20 % освітян обком, райком і міськком профспілки забезпечували туристичними путівками до будинків відпочинку, санаторіїв і у туристичні походи. Переважно оздоровленням у літній період забезпечувались директори, завучі і працівники районних відділів народної освіти, а вчителі не завжди отримували путівки навіть до столиці.

Отже, суспільний стан вчителів другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. залежало від політики влади держави. Саме вчителів керівництво використовувало для розповсюдження ідей комунізму серед населення, вони разом з представниками партійних організацій мали формувати суспільну свідомість. Обов'язковою для освітян у цей період стала масово-політична робота серед населення, основу якої становила лекційно-агітаційна діяльність. Завданням педагогів було не лише донести до широких мас суспільства рішення влади, а й роз'яснити їм основні принципи комуністичної ідеології. Незважаючи на те, що партійне керівництво розуміло важливе значення педагогів у спрямуванні ідеологічних переконань населення, влада вдавалась лише до морального стимулювання освітян, яке проявлялося в присвоєнні звання заслуженого вчителя школи УРСР, врученні грамот Президії Верховної Ради Української РСР, знаків «Відмінник народної освіти» та грамот Міністерства освіти УРСР. Крім цього, для незначної кількості вчителів профспілковими органами було організовано оздоровлення в літній період та туристичні путівки до найбільших міст УРСР та СРСР. Таким чином, можна констатувати той факт, що життя педагогів проходило в повсякденній інтелектуальній роботі. Крім викладання в школі, вчителі в позаурочний час проводили лекції та пропагандистську роботу серед населення для підтримання популярності ідеології партії.

Отже, дослідження визначених аспектів кількісно-якісних змін у складі учительських кадрів у період реформування сфери освіти М. Хрущовим в другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. дозволяє зробити висновки узагальненого характеру:

Забезпеченість загальноосвітніх шкіл учителями наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. мала суперечливий характер. Вжиті заходи щодо подолання нестачі педагогічних кадрів у навчальних закладах після Другої світової війни спричинили їх надлишок у середині 50-х років ХХ ст. Водночас, прорахунки у подальшому плануванні потреби педагогічних працівників спричинило їх нестачу на початку 60-х років ХХ ст. Такий дисбаланс у забезпеченні шкіл педагогічними кадрами пояснюється досить радикальними заходами для стабілізації їх кількості, швидким зростанням кількості дітей шкільного віку та нерегульованим механізмом набору студентів до вищих навчальних закладів. Крім цього, забезпечення шкіл педагогічними кадрами ускладнювалося через не прораховане направлення вчителів по різних регіонах УРСР: в одних областях через невідповідну кількість направлених випускників запитам шкіл відчувалася гостра потреба в учителях з вищою освітою, у той час як у інших школах не було місць для працевлаштування випускників вищих педагогічних навчальних закладів.

Крім суперечностей із кількісним забезпеченням загальноосвітніх шкіл вчителями, спостерігалися і проблеми з їх якісним складом. У школах республіки станом на початок реформи майже половина вчителів не мали вищої освіти. Це питання вирішувалося переважно шляхом підвищення кваліфікації працюючих вчителів на короткотермінових курсах підвищення кваліфікації та здобуття вищої освіти на заочних відділеннях педагогічних інститутів. Однак такий шлях вирішення питання браку вчителів з вищою освітою не став якісним і мав переважно формальний характер. Ситуація з кількісно-якісним складом учителів поступово поліпшувалась, але так і не була вирішена. Особливо напружена ситуація з кількісно-якісним складом учителів складалася в сільській місцевості, оскільки випускники вищих

педагогічних навчальних закладів здебільшого не мали бажання працювати у сільських школах інших областей.

Незважаючи на певне послаблення ідеологізації у суспільстві з приходом «відлиги», керівництво КПРС продовжувало тримати під контролем педагогів, оскільки вони відігравали важливе значення в ідеологічному спрямуванні населення. Оскільки вчителі не мали досвіду в розповсюдженні ідей партії, для них були організовані постійно діючі семінари, гуртки та лекції. Вчителям не тільки досить детально пояснювали догми комуністичної моралі, а й зобов'язували самостійно знайомитися з партійною ідеологією. На відміну від курсів підвищення кваліфікації, які мали більш формальний характер, засвоєний учителями матеріал з партійної політики і навички роботи серед населення контролювалися на постійній основі. Масово-політична робота серед населення стала для вчителів обов'язковою; вони проводили лекції, бесіди з населенням у позаурочний час. Звичайно, для більшості вчителів така робота виявилась неприйнятною, оскільки вона не оплачувалась й призводила до перевантаження, однак, вибору в педагогів не було

Проте, незважаючи на всі труднощі та суперечності політики влади у сфері освіти та використанні вчителів для поширення ідей партії, вчителі продовжували виконувати свої професійні обов'язки, швидко пристосовуючись до змін та непростих обставин.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕАЛІЇ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІВ

4.1. Зміни в умовах праці та соціальне забезпечення освітян

Роль учителя в суспільстві є беззаперечно високою, оскільки саме завдяки педагогам здійснюються дві основні функції освіти – навчальна та виховна. Умови, за яких доводиться працювати вчителю, вказують на рівень розвитку держави, допомагають краще зрозуміти досягнення і прорахунки політики влади та перспективи розвитку суспільства. Дослідження умов праці та матеріального становища педагогів вважаємо основоположним при висвітленні освітніх реформаційних процесів періоду хрущовської «відлиги».

Для успішного здійснення професійного обов'язку вчителю постійно потрібне самовдосконалення, підвищення рівня своїх знань, що потребує додаткового часу та зусиль у позаурочний час. З прийняттям у квітні 1959 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» відповідно до аналогічного закону СРСР та введенням відповідного навчання в учителів значно розширилося коло обов'язків та урізноманітнівся звичний навчально-виховний процес.

У цьому законі на державному рівні вперше була чітко зазначена загальна мета освіти – виховання нової людини, в якій мали гармонійно поєднуватись духовне багатство, моральна чистота й фізична досконалість. Однак основна роль у розвитку навчально-виховного процесу відводилася змісту освіти. Від учителя вимагалось забезпечення учнів знаннями, підготовка їх до розумової та фізичної праці, сприяння всебічному розвитку молодого покоління, виховання його в дусі ідей комунізму та формування в молоді матеріалістичного світогляду. Тобто конкретна мета навчання й виховання визначалася безпосередньо педагогами.

Вчителі, крім громадсько-політичного та культурно-господарського життя країни, були значно перевантажені навчально-виховною роботою, особливо після впровадження політехнічного навчання їм доводилось

створювати наочність, готувати пристосовані приміщення, працювати на пришкольних ділянках, проводити обладнання майстерень. У формі наказів та розпоряджень учителів разом з учнями в обов'язковому порядку відправляли на практику на промислові підприємства, будівельні й сільськогосподарські об'єкти. У більшості шкіл щомісяця проводились засідання й наради, в яких брали участь всі вчителі школи: засідання педрад, наради класних керівників, засідання предметних комісій, виробничі наради, профспілкові збори та семінарські заняття.

У туристичні походи з учнями вчителі їхали добровільно, оскільки вони організовувались у робочий час, а у заміські табори – за рахунок своєї відпустки. У червні 1959 р. в кількох районах Київської області проходила поетапна туристично-краєзнавча естафета, присвячена 40-річчю ВЛКСМ. З туристами в похід по рідному краю їздили вчителі-географи та історики. Крім цього, учні здійснювали екскурсії на могилу Т.Г. Шевченка у м. Канів, у Трипілля, до м. Києва [50, арк. 23]. Такі заходи проводилися під керівництвом учителів, які призначались за наказом дирекції школи.

Під час літніх канікул вчителі працювали з учнями на промислових підприємствах, будівництві та у сільському господарстві. Крім того, ходили у туристичні походи, відпочивали у міських і заміських піонерських таборах. На практику вчителі направлялися в обов'язковому порядку в усіх школах. Такі направлення оформлялись у письмовій формі наказів і розпоряджень, або усно.

Робота вчителів під час літніх канікул в Ржищівському районі Київської області проводилася після завершення екзаменів у двотижневий термін. Учні VIII-IX класів Ржищівської середньої школи ім. Олега Кошового, де були класи з виробничим навчанням, а також учні Київської середньої школи проходили чотиритижневу практику на заводі «Радіатор». Практика проходила під керівництвом учителів спеціальних предметів (біологів, вчителів практикуму, машинознавства та електротехніки), а також класних керівників [50, арк. 23].

На сільськогосподарській та виробничій практиці за кожним учителем закріплювалось 20–30, а то і 35 учнів, за поведінку і виконання робіт, стан здоров'я, харчування та дозвілля яких він ніс відповідальність [50, арк. 2]. Наприклад, на заводі ім. Малишева у Харкові улітку 1958 р. практику проходили учні середньої школи №12. Всього нараховувалось дві групи VIII класів і три групи XI класів по 30 осіб. На одного вчителя припадало 30 учнів. Практика тривала 24 дні. В Онуфріївському районі Кіровоградської області на час літньої виробничої практики в сільському господарстві на одного вчителя припадало 35 учнів [50, арк. 21]. У Сумській області літня виробнича практика на промислових підприємствах проводилася на основі домовленості між адміністрацією школи й підприємства. Контролювали практику класні керівники. На одного педагога в середньому припадало 15–20 учнів. Крім класних керівників, від заводу виділялися керівники теорії та виробничої практики. Робочий день тривав 4–6 год. [50, арк. 7].

Учителі більшості шкіл м. Ялти з учнями допомагали колгоспам в очищенні виноградників від шкідливих рослин, проводили зрошування ґрунту і допомагали в зборі урожаю фруктів. При школі № 6 учні з класними керівниками будували новий корпус з шести класних кімнат [50, арк.27].

Учителеві гарантувався 4–6-годинний робочий день, вихідні дні та перебування на практиці не більше 15–18 днів. Але насправді педагоги разом з дітьми працювали на різних сільськогосподарських роботах по 6–8 год. на день, у нічний час та у вихідні дні теж залишалися зі школярами, не отримуючи жодних компенсацій за перепрацьовані години. Таким чином, учителі не в повному обсязі використовували відпустку [50, арк. 2]. Наприклад, педагоги разом із закріпленими учнями в Чернівецькій області працювали на різних сільськогосподарських роботах (боротьба з рослинами-шкідниками, сушіння сіна) по 6–8 год. на день. Після роботи, а також у нічний час учителі перебували разом з дітьми. Вихідні дні педагоги, як і учні, використовували для організованого відпочинку і розваг (екскурсії та походи в ліс і гори) [50, арк. 45].

Спостерігалися факти порушення встановленого для учителів у період літніх канікул режиму робочого часу і у Харківській області: в організованих при школах дитячих таборах педагоги, працюючи по 9 год. на день (ті, хто посідали керівні посади в таборі по 10-12 год.), не тільки не отримували за це компенсації, а й ті з них, хто не мав повного тижневого навантаження, навіть не забезпечувалися тарифною ставкою [50, арк. 44].

Праця вчителів на виробничій або сільськогосподарській практиці оплачувалася за середнім заробітком. Педагогам, які їхали на практику в колгоспи, кошти не виплачувалися; вони забезпечувалися лише безкоштовним харчуванням і транспортом [50, арк. 2]. На сільськогосподарській практиці зарплату вчителі одержували таку, яку одержували за роботу в школі, нічим не компенсувалися і їх вихідні [50, арк. 45].

Основним і вирішальним чинником матеріального становища вчителів була заробітна плата, адже саме вона була основним джерелом прибутку цієї категорії населення. Єдині ставки заробітної плати для вчителів і вихователів всіх типів загальноосвітніх шкіл встановила спільна постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) № 245 від 10 лютого 1948 р., її положення не переглядалися аж до 1964 р., а тому в період реформування освіти наприкінці 50-х років ХХ ст. не зазнала жодних змін [451, с. 87]. Для зручності обчислення відповідних посадових окладів Рада Міністрів СРСР 18 червня 1949 р. затвердила також і спеціальну Інструкцію, якою визначались ставки заробітної плати освітян [48, арк. 22].

За цими документами тарифна ставка встановлювалася за 24-годинне тижневе навантаження – для вчителів I–IV класів та 18-годинне – для вчителів V–X класів. При визначенні тарифної ставки враховувалися не лише рівень освіти та стаж роботи педагогів, а й їх категорія та предметна спеціалізація.

Вирішальними показниками для визначення категорії вчителів були класи, в яких вони викладали та спеціалізація предметів. Усі педагоги загальноосвітніх шкіл поділялися на три категорії – вчителі I–IV, V–VII та VIII–X

класів. Приналежність до тієї чи іншої категорії визначала розмір заробітної плати вчителів залежно від рівня їх освіти, педагогічного навантаження та стажу роботи. Наприклад, ставка міського вчителя основних дисциплін V–VII класів з вищою освітою та 10-річним стажем роботи дорівнювала 735 крб.; натомість ставка його колеги, який мав такі самі кваліфікаційні характеристики, проте викладав у VIII–X класах, становила 765 крб. Розрив у заробітній платі був більш відчутним між учителями I–IV та V–VII класів. Маючи загальну середню освіту та п’ятирічний стаж роботи, вони отримували 520 крб. та 660 крб. відповідно. Так ставка міського вчителя математики V–VII класів із середньою освітою та п’ятирічним стажем роботи становила 660 крб., а вчителя креслення тих самих класів і з такими самими кваліфікаційними характеристиками – 575 крб. [451, с. 87]. Важливим критерієм при визначенні ставки заробітної плати слугували і розряди, на які поділялися вчителі (Таблиця 4.1). Основою при визначенні розряду був рівень освіти педагогів. У зазначений період педагоги належали до п’яти освітньо-кваліфікаційних рівнів – із початковою, загальною середньою, середньою педагогічною, неповною вищою та повною вищою освітою. Учителям, які не мали середньої спеціальної освіти, встановлювалась ставка на 20% нижче ставки III розряду. А от заслужений учитель за звання отримував доплату 100 крб. щомісячно [451, с. 87].

Таблиця 4.1

Ставки заробітної плати учителів у другій половині ХХ ст.

Розряди вчителів	Стаж учителів та ставки заробітної плати				
	Зі стажем педагогічної роботи				
	До 5 років	від 5 до 10 років	від 10 до 15 років	від 15 до 20 років	20 років і більше
I розряд – з вищою освітою	900 крб.	1000 крб.	1100 крб.	1200 крб.	1300 крб.

II розряд – які закінчили учительський інститут	800 крб.	880 крб.	970 крб.	1060 крб.	1150 крб.
III розряд – з середньою спеціальною освітою	700 крб.	770 крб.	850 крб.	935 крб.	1000 крб.

Не останнє місце за важливістю відігравав стаж педагогічної роботи вчителів. Мінімальним вважався стаж від одного до п'яти років. За кожний наступний проміжок часу, а це від п'яти до десяти років, 10-25 років та більше заробітна плата вчителя збільшувалась на 10% [451, с. 88]. Крім цього, на розмір заробітної плати вчителя впливало місце розташування навчального закладу. Сільські вчителі отримували менше коштів, ніж міські, оскільки у сільській місцевості в більшості педагогів був додатковий дохід та продукти харчування із власного господарства та присадибної ділянки. Наприклад, ставка вчителів початкових класів сільської школи становила 441–635 крб., а їх колеги у містах – 468–690 крб. [451, с. 89]. Як бачимо, різниця була значною і становила в середньому 50 крб. (хліб коштував на той час у середньому 1 крб.). Це ще одна, досить вагома, причина небажання молодих педагогів їхати працювати в сільську місцевість. Часто вчителі погоджувалися працювати на неповну ставку в місті, у той час як за браком педагогів учителі сільських шкіл були перевантажені. Наприклад, у 1961/62 навчальному році вчителі математики та фізики більшості сільських шкіл Донецької області мали навантаження по 30–40 годин на тиждень [48, арк. 2].

Крім усіх перерахованих вище критеріїв, учителі отримували кошти за класне керівництво: у V–XI класах – 150 крб. на місяць. Оплата за перевірку письмових робіт учнів у цих класах при 15-годинному тижневому навантаженні для вчителів іноземної мови становила 100 крб., для вчителів математики, російської й рідної мови та літератури – 180 крб. на місяць.

Оплата за завідування шкільним кабінетом надавалася в розмірі 100 крб. на місяць у восьмирічних школах, 150 крб. – в 11-річних школах.

Бюджет Сталінської області за 1960 р. демонструє середній рівень заробітної плати вчителів загальноосвітніх шкіл. Таким чином, середньомісячна зарплата педагогів з усіма можливими доплатами становила в сільській місцевості 699 крб. на місяць, а у міських школах – 710 крб. відповідно [451, с. 91].

При нарахуванні заробітної плати до уваги також бралось тижневе навантаження вчителів. Навантаження педагогів сільських шкіл переважно було повним, але навантаження вчителів міських шкіл, особливо мовників та істориків, у багатьох випадках менше ставки. Така ситуація пояснюється тим, що в містах концентрація населення виявилась більшою, ніж у сільській місцевості. Наприклад, це стосувалося вчителів міських шкіл Львівської області, зокрема таких міст як Львів, Дрогобич, Стрий, Трускавець де навантаження вчителів мови й історії здебільшого було нижче норми. Тарифікація та виплата зарплати вчителям проводилось своєчасно. Через відсутність грошей в банку в Червонограді та Новояричівському районі виплата зарплати один раз була затримана на 5 днів. Фактів незаконних відрахувань із зарплати не спостерігалось [56, арк. 15].

Навантаження вчителів годинами в школах Тернопільської області було в межах 18–20 год. на тиждень, але в деяких сільських школах воно сягало 18–27 год. і більше, натомість у міських школах окремі вчителі мали лише по 12–16 год. (Копичинці). Тарифікація проходила своєчасно і правильно. Фактів затримки зарплати або незаконних відрахувань не виявлено [56, арк. 24]. У Херсонській області 264 вчителі отримали навантаження до 27 тижневих годин, 236 – понад 27 год., 258 – до 12 год., 3 031 учитель мали ставку, яка становила 18 год. [56, арк. 29]. До 1963 р. всі педагоги Житомирської області були забезпечені годинами до ставки. Вчителі математики по всіх школах перевантажені до 28–30 навчальних годин на тиждень. Тарифікація проведена по всіх школах до 5–7 вересня. Зарплата

виплачувалася вчасно – сільським школам кожного 20 числа, міським – двічі на місяць [56, арк. 8].

Заробітна плата вчителям у більшості областей виплачувалася своєчасно. Заробітна плата та пенсії у містах та районах Закарпатської області протягом 1958–1960 рр. виплачувалася регулярно. Заробітна плата у деяких районах Дніпропетровської області також виплачувалася своєчасно, однак траплялися випадки затримки зарплати й відпускних (Щорський, Магдалинівський та інші райони). На Полтавщині зарплата вчителям виплачувалася вчасно 18–20 числа кожного місяця. У Полтаві заробітна плата вчителям виплачувалася двічі на місяць – 1 і 16 числа. Тарифікація вчителів Миколаївської області проводилась щорічно вчасно, заробітна плата виплачувалася регулярно, фактів незаконних відрахувань із неї не виявлено [56, арк. 19].

У Рівненській області зарплата вчителям шкіл області виплачувалася без затримки, але у таких районах як Гошанський, Острожецький, Висоцький, Дубнівський затримувалася на 10 і більше днів. Майже по всіх районах області була велика затримка відпускних улітку. У школах Херсонської області допускалися випадки порушення трудового законодавства. Наприклад, директор школи № 1 Херсона в 1961/62 навчальному році в середині року відібрав години у вчительки Н. Чапкіс і передав іншій вчительці; було незаконно звільнено бібліотекаря Заградівської школи Високопільського району В. Чуніхіну. Згодом ці питання вирішилися на користь учителів [56, арк. 30].

Зарплата вчителям Вінницької області виплачувалася відповідно до встановлених урядом строків. Траплялись окремі випадки затримки у виплаті з вини районних фінансових відділів та відділень держбанку, але вчасно вживалися заходи щодо виправлення ситуації. Не надходили також скарги на будь-які незаконні відрахування із зарплати вчителів. Тарифікацію вчителів на 1962/63 навчальний рік проведено вчасно. Переважно всі вчителі мали достатнє навантаження тижневими годинами [56, арк. 3].

Наведені факти вказують, що розмір заробітної плати вчителів був різним. Хоча особливих проблем зі своєчасною виплатою зарплати не спостерігалось, але чи вистачало вчителям їх місячного заробітку для повноцінного життя? Спробуємо проаналізувати, як гроші часів хрущовської «відлиги» дозволяли виживати педагогам у період побудови розгорнутого комунізму.

Найвищу заробітну плату отримували, звичайно, директори міських або селищних середніх шкіл за наявності понад 880 учнів (у середньому 22 класи) і які мали вищу освіту – 1 150 крб. Найнижчу зарплату отримували вчителі I–IV класів із загальною середньою освітою, стажем педагогічної роботи до 5 років і які працювали в сільській місцевості. Рівень їх заробітної плати становив 490 крб. на місяць [48, арк. 22].

Рівень заробітної плати вчителів, порівняно з іншими верствами суспільства був конкурентоспроможним. Для працівників промисловості середня місячна зарплата становила 708 крб., транспорту – 707 крб., будівництва – 656 крб. Заробітна плата вчителя I розряду з вищою освітою, який мав стаж у середньому 10 років, становила 1 100 крб. Але ж не всі педагоги мали вищу освіту, I розряд і повне тижневе навантаження, тому середньомісячна заробітна плата вчителів у середині 50-х років ХХ ст. становила 668 крб. Наприклад, учитель Ротмістрівської школи Черкаської області П. Сторчевий пропрацював викладачем фізвиховання 20 років, але внаслідок скорочення годин він мав навантаження лише 8 год. і одержував зарплату 296 крб. На його утриманні були дружина і дочка [48, арк. 85].

Однак на початку 1960 р. з розвитком промисловості і сільського господарства відбувся значний розрив у розмірі заробітної плати працівників освіти та виробничих галузей господарства. Місячна заробітна плата вчителів у середньому була на 20% нижчою, ніж у працівників промисловості. Надалі з переглядом заробітної плати промислових працівників рівень заробітної плати освітян був нижчим на 24% [451, с. 91].

Оскільки зміни відбулися і у сфері народної освіти, то 15 липня 1964 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок видали спільну постанову «Про підвищення заробітної плати працівникам освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування та інших галузей народного господарства, що обслуговують населення». Основним при визначенні розміру заробітної плати став рівень освіти та стаж роботи. Натомість скасовувалась різниця в заробітній платі вчителів за спеціалізацією, класами, в яких викладають, та місцем розташування школи [451, с. 91].

Найбільшу заробітну плату отримували вчителі, які мали вищу освіту. Дещо нижче оплачувалась праця вчителів зі спеціальною середньою та неповною вищою освітою. Для вчителів, які не мали педагогічної освіти, розмір заробітної плати був на 20% нижчим, ніж у їх колег зі спеціальною середньою освітою. Тобто, з 1964 р. за основу при визначенні розміру заробітної плати бралась освіта. Педагоги з вищою освітою з підвищенням стажу отримували заробітну плату більше, ніж їх колеги зі спеціальною середньою освітою і у попередній період. Особливістю змін з 1964 р. було те, що розрив у розмірі заробітної плати виявився ще значнішим. Вчителі з вищою освітою, порівняно з учителями з неповною вищою, отримували вже не на 14, а на 20 % вищу заробітну плату, порівняно з учителями із середньою спеціальною освітою не на 35, а на 44% та порівняно з учителями із загальною середньою освітою не на 41, а на 58 %.

Сума заробітної плати не демонструє того, як жилося освітянам. Для цього варто було відвідати магазини, аби дізнатися, що педагогічний працівник міг собі дозволити на такі заробітки. Зіставимо ціни на таке дефіцитне на той час взуття. Жіночі туфлі коштували від 260 до 280 крб., а чоловічі туфлі вищого гатунку від 250 до 280 крб. Найдорожче взуття коштувало 326 крб. І справді, взуття виглядає доволі дефіцитним, оскільки на його придбання вчителеві доводилось витратити половину заробітної плати. Тканини коштували в межах 100 крб. за метр. Готова жіноча сукня з кашеміру

коштувала 77–86 крб., а от жіноча сукня з вовняного крепу – 500–600 крб. Костюм чоловічий із вмістом бавовни 50% коштував 430–450 крб., а з бостону – 1 400–1 500 крб. Таким чином, якісний одяг не був доступний вчителям. Побутова техніка також була занадто дорогою: наприклад, пілосос «Дніпро» коштував від 400 крб. [16, арк. 23].

Учителі досить часто скаржилися на низький рівень заробітної плати. Щоб дізнатись, на якому рівні могли забезпечити себе педагоги загальноосвітніх шкіл, варто подивитись на вартість продуктів харчування, співвідношення зарплати та цін на продукти харчування [16, арк. 34].

Таблиця 4.2

Ціни на продукти харчування в другій половині ХХ ст.

Товар	Ціна (крб., коп.)
Батон	1 крб. 23 коп.
10 яєць	8 крб. 20 коп.
Кілограм картоплі	55 коп.
1 кілограм гречки	4 крб. 40 коп.
Пиво «Жигулівське»	32 коп.
Горілка	40 крб.

Щоб придбати цей досить не повний список продуктів харчування (Таблиця 4.2) вчителів доводилось витратити 50 крб. 70 коп., а це до 10% середньої заробітної плати вчителя. Не завжди вчитель міг собі дозволити м'ясо, яке коштувало в середньому 30 крб. та вершкове масло – 65 крб. за кілограм. Як бачимо матеріальне становище вчителів було досить скрутним.

З іншого боку, постає питання, чи були найнеобхідніші продукти харчування у вільному доступі для вчителів. Наведемо приклади доступності продуктів харчування в різних регіонах УРСР.

Учителі сільської місцевості не завжди мали належне постачання продуктами харчування. Педагоги Рудківського району Дрогобицької області (адміністративна одиниця на території [УРСР](#), утворена 4 грудня 1939 р. з огляду на [радянську анексію західноукраїнських земель](#) та наступне приєднання їх до УРСР. [21 травня 1959](#) р. Дрогобицька область була включена до складу [Львівської області](#), утворивши її південну частину) часто

скаржилися, що в сільських крамницях вони не можуть купити продуктів першої необхідності (крупя, цукор, хліб) [48, арк. 48].

Погано забезпечувала райспоживспілка сільських учителів хлібом, крупою, цукром та іншими продуктами харчування також і у Житомирській області. Учителям деяких районів потрібно було їхати для закупівлі продуктів харчування за 20–40 км до районних центрів, що негативно позначалося на роботі шкіл [48, арк. 52].

У районах Київської області більшість учителів задовольняли послуги сільмагу. У Бородянському районі мали належне постачання продуктів понад 75% вчителів, оскільки мешкали неподалік залізниці. У віддалених селах району (Ральське, Козинці, Здвижівка) постачання хлібом та іншими продуктами було нерегулярним, цукор і борошно райспоживспілки не постачали по 3–4 місяці [48, арк. 64].

У містах також були проблеми з продуктами харчування. Наприклад у Полтаві в 1953 р. працювали 30 продовольчих магазинів та 60 магазинів промтоварів. Проте мешканці міста відчували нестачу цукру, борошна та жирів. Станом на 1958 р. у місті працювали лише два молочних магазини. На весь обласний центр завозили найбільше 580 л молока на день [16, арк. 26].

Для того, щоб порівняти рівень зарплати й вартість товарів наведемо і список предметів «розкоші» станом на 1958 р. (Таблиця 4.3) [16, арк. 23].

Таблиця 4.3

Ціни на побутову техніку і транспортні засоби наприкінці ХХ ст.

Товар	Ціна (кар.)
Волга М-21	40 000
Москвич 402	15 000
Мотоцикл ІЖ-56	5 500
Велосипед чоловічий	583
Велосипед жіночий	642
Магнітола «Дніпро»	1 650
Піаніно	3 890
Холодильник «Дніпро»	2 000

За такими цінами вчителі не мали можливості купити собі автомобіль, оскільки вони були занадто високими. Навіть такий засіб пересування як велосипед для вчителів був розкішшю.

Таким чином, реформа освіти наприкінці 50-х років ХХ ст. спричинила значні зміни у звичному житті працівників загальноосвітніх шкіл. Вчителі із введенням політехнічної освіти були значно перевантажені навчально-виховною роботою, оскільки, крім викладання в навчальних кабінетах шкіл, вони мали супроводжувати учнів на промислові підприємства, будівельні й сільськогосподарські об'єкти. Досить часто педагогам доводилося працювати понаднормово. Перевантаження вчителів цього періоду демонструє їх робота з учнями в літній період на сільськогосподарській та виробничій практиці – часто і за рахунок своєї відпустки. Загалом професійні обов'язки та громадсько-політична робота забирали в педагогічних працівників майже весь вільний час, а тому задоволення культурних потреб і саморозвиток були значно обмеженими в часі.

Матеріальне становище педагогів цього періоду визначалося переважно рівнем заробітної плати. Розмір ставок учителів у досліджуваний період встановлювався з урахуванням освіти і стажу педагогічної роботи. Однак у рівні кваліфікації працівників з однаковим стажем і освітою спостерігалася велика різниця. Це виявлялося, зокрема, у якості викладання, ставленні до підвищення кваліфікації та педагогічної майстерності, в участі у позашкільній роботі з дітьми й у громадській роботі [214, с. 25]. Таким чином, існувала значна диференціація в тарифних ставках між різними категоріями педагогів. Найбільшу заробітну плату отримували вчителі VIII–X класів міських шкіл, а найнижчу – вчителі початкових класів сільських шкіл.

4.2. Житлово-побутові умови шкільного вчительства

У період керівництва радянською державою М. Хрущова посилюється увага до соціальних потреб людини. На XX з'їзді КПРС визначилась необхідність розгортання у небувалих раніше розмірах житлового будівництва, створення нової системи пенсійного забезпечення, нарощування випуску товарів народного вжитку, створення розвинутої мережі побутового обслуговування [462, с. 124].

У 50-ті роки збільшилось капіталовкладення в житлове будівництво: у 1950–1958 рр. вони зросли майже в 3,5 раза. Були усунуті серйозні недоліки в будівельній справі, що гальмували темпи житлового будівництва і негативно впливали на його якість. З 1954 р. проводилась централізація будівництва: у містах створювались єдині будівельні, а на селі – міжколгоспні будівельні організації [462, с. 124].

Житлово-побутові умови вчителів протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років XX ст. регулювалися постановами Ради Міністрів СРСР № 246 від 10 лютого 1948 р., Ради Народних Комісарів УРСР № 1339 від 8 жовтня 1940 р. та Інструкцією РНК УРСР від 2 червня 1941 р. Зазначені документи були прийняті в повоєнний період і гарантували педагогам міст пільги у забезпеченні паливом та електроенергією, а вчителям сільської місцевості ще й безкоштовною житловою площею. Такі привілеї для вчителів сільської місцевості пояснювалися тим, що через складні матеріально-побутові умови сільського вчительства досить гостро відчувався дефіцит педагогічних кадрів у селі [267, с. 24].

За цими постановами при кожній сільській школі, передбачалося також будівництво житлових будинків для вчителів за рахунок коштів самооподаткування. Органами влади планувалося до 1954 р. побудувати близько 22 тис. будинків для вчителів на півночі, півдні, сході й центрі Української РСР та близько 7 тис. будинків для освітян у західних областях. Але на практиці протягом 1948–1953 рр. було збудовано лише 6 тис. та пристосовано 10 тис. будинків [267, с. 93]. Таким чином, забезпечити сільських учителів потрібним для них житлом виявилось можливим лише на

половину. Як бачимо ситуація із забезпечення житловою площею вчителів була складною.

З метою покращення житлових умов учителів сільської місцевості Рада Міністрів СРСР постановою № 517 від 26 березня 1954 р. продовжила дію постанови № 246 від 10.02.1948 р. у частині будівництва житлових будинків при кожній сільській школі та збереження права на користування присадибними ділянками в разі переведення на іншу роботу або її залишенні внаслідок інвалідності, переведенні на пенсію по старості, а також за сім'ями зазначених працівників [462, с. 124].

До 1956 р. плани будівництва житлових будинків були досить завищеними й на практиці не виконувались у повному обсязі через недостатнє фінансування та централізоване керівництво цими питаннями. За 1954/56 навчальний рік планувалося в республіці побудувати 3 341 будинок, але виконано цей план лише на 46% (включаючи й пристосовані будинки) [43, арк. 55].

Після 1956 р. будівництво житлових будинків для вчителів було переведено на кошти місцевого бюджету. Тобто контроль за будівництвом житла передано на місця. Кредити на індивідуальне будівництво вчителям не виділялися спеціальним призначенням, а тому в кожному районі республіки це питання вирішувалося по-різному. Значні суми для індивідуального будівництва житла сільським учителям виділяються в Одеській, Рівненській та деяких районах інших областей. Але будівельні матеріали під виділені кошти педагогам доводилось діставати з великими труднощами.

Для поліпшення житлово-побутових умов сільських учителів потрібно було вирішити питання про планове будівництво житлових будинків, можливо, насамперед при школах-інтернатах і середніх школах, а також про виділення кредитів (і фондів матеріалів) для індивідуального будівництва сільським учителям цільовим призначенням. Потребувало також заборони пристосування сільських житлових будинків під інші потреби.

При будівництві сільських шкіл слід було передбачати одночасне будівництво при них житлових будинків для вчителів – дво- чотири квартирних при початковій школі, восьми квартирних – при восьмирічних та

16-квартирних при 11-річних школах. Проектам будинку на дві квартири передбачалось одноповерхова цегельно-саманна будівля із двома окремими входами із житловою площею 152–159 кв. м. Така квартира мала містити дві кімнати, кухню та веранду. Проект будинку на чотири та вісім квартир являв собою двоповерхову будівлю з водопроводом, каналізацією або центральним опаленням. Житлова площа становила 192–248 кв. м залежно від плану будинку. На практиці житлові будинки були з пічним опаленням і особливо в сільській місцевості не мали водопроводу та каналізації [451, с. 95].

Оскільки децентралізація житлового будівництва спричинила фактично до його припинення в значній кількості районів, Міністерство освіти УРСР зобов'язало органи народної освіти разом із перевіркою навчально-виховної роботи шкіл перевіряти виконання постанови Ради Міністрів № 246 від 10 лютого 1948 р. та стан забезпечення вчителів квартирами й іншими комунальними послугами.

Місцеві Ради депутатів трудящих, колгоспи і радгоспи, органи народної освіти, профспілкові організації під керівництвом партійних органів протягом 1959–1964 рр. провели значну роботу щодо поліпшення житлово-побутових умов учителів та виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 10 лютого 1948 р. № 246 «Про пільги і переваги для вчителів початкових і семирічних шкіл», що привело до створення більш сприятливих умов для життя і роботи вчителів.

У республіці була проведена певна робота щодо будівництва житлових будинків для вчителів сільських шкіл відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 16 червня 1948 р. № 1086 і від 12 квітня 1954 р. № 479. Певні облвиконкоми прийняли постанови про будівництво квартир для вчителів коштом державних асигнувань, сум самооподаткування, а також рекомендували правлінням колгоспів здійснювати будівництво квартир для вчителів [43, арк. 55].

Так, виконком Сумської обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення про забезпечення протягом 3-4 років квартирами всіх учителів сільських шкіл. З цією метою передбачалося за три роки збудувати 1 140 квартир для вчителів. Хмельницьким облвиконком передбачалося коштом сум

самооподаткування протягом трьох років побудувати 610 квартир, а виконком Кримської обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення за цей самий час збудувати 530 квартир для вчителів шкіл сільської місцевості. Індивідуальна кількість побудови житла для педагогів диктувалася потребами регіону, і це у свою чергу виправдовує рішення децентралізації цього питання. З огляду на це, лише в 1963 р. 623 вчителі Вінницької області одержали квартири. Місцеві ради депутатів трудящих надавали належну допомогу будівельними матеріалами, транспортом учителям-забудовникам та вживали потрібних заходів для поліпшення постачання вчителів продуктами харчування [43, арк. 56].

Виконуючи рішення червневого Пленуму ЦК КПРС і липневого Пленуму ЦК КП України з ідеологічних питань, партійні, радянські й профспілкові організації почали більше уваги приділяти підвищенню ідейно-теоретичного і фахового рівня вчителів та створенню їм належних матеріально-побутових умов.

Проте, незважаючи на вживання значних заходів щодо забезпечення педагогів сільських шкіл житлом, вирішити цю проблему на 100% звичайно, не вдалося. Значна кількість учителів не була забезпечена власним житлом. Щоб пом'якшити складний стан педагогів, за кошти місцевих бюджетів здійснювалась оплата за оренду житла вчителями у приватних осіб. Тому в підсумку склались обставини, коли значна частина вчителів сільських шкіл мешкали у найманих квартирах, нерідко разом з власниками будинків.

За даними перевірок, станом на 1 січня 1964 р. з 234 725 вчителів шкіл сільської місцевості 81 465 проживали у найманих квартирах, з них разом з домовласниками – 26 829 осіб. Особливо велика кількість педагогів проживали в орендованих квартирах в Івано-Франківській області – 6 380 осіб, Одеській області – 6 161 осіб, Тернопільській області – 5 027 осіб і Закарпатській області – 5 214 осіб. Подібний стан із забезпеченням учителів квартирами спостерігався і в інших областях республіки. Особливо великі труднощі відчувалися в забезпеченні квартирами сімейних учителів [43, арк. 56].

Такий стан із забезпеченням учителів сільських шкіл житловою площею пояснюється насамперед тим, що місцеві Ради депутатів трудящих не були спроможними виконати постанову Ради Міністрів УРСР від 16 червня 1948 р. № 1086 у частині будівництва житлових будинків для вчителів сільських шкіл та звільнення квартир, зайнятих сторонніми організаціями й особами, для передачі їх під житло вчителям. При запланованому будівництві 21 412 житлових будинків для вчителів протягом 1948–1950 рр. фактично було збудовано лише 10 385, тобто план будівництва виконано на 48%. По східних областях республіки, де значне будівництво проводилося шляхом коштів самооподаткування, план будівництва житлових будинків за ці роки виконано лише на 38,8 % [43, арк. 57].

З метою подальшого поліпшення житлових умов учителів сільських шкіл Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 26 березня 1954 р. № 517 продовжила на 1954–1956 рр. чинність постанови у частині будівництва житлових будинків для вчителів сільських шкіл. Для виконання цієї постанови Рада Міністрів УРСР 28 червня 1954 р. затвердила план будівництва 3 341 житлового будинку на 1954–1956 рр. Проте і цей план не було виконано – протягом трьох років в областях збудовано лише 1 200 житлових будинків для сільських вчителів, тобто план будівництва житла для сільських учителів виконано лише на 36% [43, арк. 57].

Незадовільно виконувалася також постанова Ради Міністрів СРСР від 26 березня 1954 р. №517 у частині будівництва житлових будинків при спорудженні шкіл у сільській місцевості. Така ситуація пояснюється тим, що в Українській РСР не виділялися кошти цільовим призначенням для спорудження житлових будинків для вчителів, у той час як Рада Міністрів Білоруської РСР виділила в 1962 р. 1 млн крб. на будівництво квартир для вчителів шкіл сільської місцевості. Значна частина виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР, незважаючи на постанови та розпорядження, не надавали належної допомоги вчителям у придбанні будівельних матеріалів для індивідуального будівництва [43, арк. 57].

З прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» у забезпеченні

педагогів квартирами особливих змін не відбулося. Це питання регулювалося постановою Ради Міністрів СРСР № 246 від 10 лютого 1948 р., якою зобов'язались сільські та селищні Ради депутатів трудящих надавати педагогічним працівникам шкіл та дитячих установ, розміщених на їх території, безкоштовні квартири з опаленням та освітленням.

Постанова стосувалася переважно вчителів сільських шкіл, оскільки в селах умови праці і життя виявились складнішими та спостерігалася значна плінність кадрів. Тут вчителі мали бути забезпечені безкоштовним житлом, освітленням та опаленням. Міським учителям також надавалися пільги в забезпеченні їх комунальними послугами.

В областях країни забезпеченість учителів сільської місцевості квартирами, опаленням і освітленням проводилось згідно з нормами, установленими постановою Раднаркому СРСР від 8 жовтня 1940 р. № 1339 «Про пільги деяких категорій педагогічних, медичних і зоотехнічних працівників».

Станом на 1 січня 1960 р. із 228,4 тис. сільських учителів проживали: у комунальних квартирах – 32,2 тис. осіб, у власних будинках – 102,9 тис., у шкільних – 22,4 тис., у приватних – 70,9 тис. учителів [56, арк. 1].

Перевіркою 1960 р. встановлено, що переважна більшість учителів сільських шкіл забезпечена безкоштовними комунальними послугами відповідно до окресленої постанови уряду та за нормами, встановленими для цієї місцевості. Водночас на місцях було виявлено безліч фактів порушення окресленої постанови. Так, у деяких школах Харківської, Сталінської, Закарпатської, Луганської, Львівської та інших областей є факти доплати вчителями грошей за квартири із власної зарплати від 25 до 50 крб. на місяць [267, с. 24].

У більшості областей пришкільними квартирами забезпечено лише незначну кількість педагогів. У окремих районах ці квартири за останні роки майже повністю перетворені та пристосовані під шкільні майстерні, класні кімнати та навчальні кабінети, яких бракувало при введенні виробничого навчання.

Так, у Дубечанському районі Київської області (територія нинішнього Вишгородського району Київської області) з 237 вчителів у шкільних квартирах залишилося проживати менше 20 осіб, в Узинському з 357 вчителів – близько 30 осіб. Подібні факти мали місце і в інших районах. Орендовані квартири для сільських учителів, звичайно, здебільшого були малоприсадибними – тісні, не облаштовані. Одинокі вчителі часто проживали в одній кімнаті з господарями [56, арк. 1]. Така ситуація, звичайно, позначалася на якості їх роботи.

Ми дослідили особливості забезпечення вчителів житлом та комунальними послугами по всій території Української РСР з 1958 до 1963 р. Територію Української РСР умовно розділили на східну, західну, південну, північну та центральну.

Стан забезпечення вчителів житлом та комунальними послугами у **центральных областях** Української РСР у досліджуваній період характеризувався значною роботою щодо забезпечення педагогів цими послугами з боку держави, особливо в сільській місцевості, але існували й суттєві недоліки.

У містах центральних областей більшість учителів не мали квартир. Тільки у Черкасах понад 100 вчителів змушені були винаймати квартири за високу оплату. У місті за 1958 р. із 852 вчителів одержали комунальні квартири лише п'ять. За 1959–1962 рр. лише вісім учителів Черкас отримали комунальні квартири [48, арк. 16]. У Дніпропетровську понад 400 вчителів також не мали житла. В інших містах області ситуація не була кращою: значна кількість педагогів проживали у непристосованих шкільних кімнатах або в орендованих квартирах [48, арк. 16]. У Полтаві разом з будівництвом школи-інтернату № 2 на 600 місць в 1962 р. закінчилось будівництво і будинку для вчителів, куди вселились 24 сім'ї працівників школи-інтернату [54, арк. 132].

З 2 913 учителів сільських шкіл семи районів Вінницької області (Крижопільський, Липовецький, Ободівський, Погребищенський, Теплицький, Турбівський і Чернівецький) до реформи мешкали у власних квартирах – 1 542, в шкільних – 383 і в орендованих – 901. Капітальний ремонт зроблений у 220 шкільних учительських квартирах. За останніх два-три роки вчителі

побудували за власні кошти 205 житлових будинків. Одержали комунальні квартири протягом двох-трьох-х років лише вісім учителів у місті Вінниці; таке саме становище спостерігалось і в інших містах області. За 1958 р. для вчителів цього регіону не було збудовано жодного будинку [56, арк. 1].

Станом на 21 грудня 1962 р. в установах народної освіти Вінницької області працювало 21 200 вчителів та вихователів. З цієї кількості педагогів 17 737 вчителів мали право на забезпечення безкоштовними квартирами: 9 777 проживали у власних квартирах, 904 – комунальних, 2 018 – шкільних і 5 038 – в орендованих [56, арк. 1]. Як бачимо, значна частина вчителів орендували житло.

Безкоштовна житлова площа надавалась учителям та їх сім'ям відповідно до норм, встановлених інструкцією про порядок застосування постанови «Про пільги й переваги для вчителів». Однак ці норми не завжди дотримувалися через відсутність відповідного фонду житлової площі й значна частина вчителів не забезпечувалась житлом за встановленими нормами. Таким чином, за квартири доплачували понад 480 учителів Вінницької області (Уланів, Погребище, Калинівка, Томашпіль, Комсомольськ) [56, арк. 1]. У 1955 р. Рахнянська сільська рада Шпиківського району (нині – Тульчинський) оплачувала вчителям лише 32 крб. квартирної плати, хоча вартість помешкання дорівнювала 150 крб щомісяця [85, арк. 369]. Наприклад учитель англійської мови А. Луценко та вчитель російської мови Д. Лейзерзон в Дніпропетровській області щомісячно оплачували 150 крб за оренду житла [48, арк. 38].

У двох сільських радах Полтавської області – Драбинівській та Великокобеляківській – учителі також доплачували за квартири. У Драбинівській СЗШ доплатили за квартири 13 учителів, які проживали в найманих квартирах, сума доплати становила від 10 до 40 крб., що становило загальну суму за місяць до 260 крб. У Великокобеляківській сільській раді доплачували двом учителям по 15 крб. [48, арк. 73].

Причиною доплати здебільшого було те, що педагогам надавалися квартири без кладовок, сараїв, погреба та інших приміщень, вкрай необхідних

учителю, особливо у сільській місцевості. За всі ці приміщення вчитель був вимушений доплачувати своїми грошми [56, арк. 1].

Значна кількість учителів мешкала в одній кімнаті із сім'єю господаря, а це створювало незручності в житті та роботі, не дозволяло створювати певний затишок, житлово-побутову культуру, яка так необхідна педагогові [56, арк. 1].

Місцеві органи не прагнули створити потрібні умови для розв'язання житлової проблеми, широкого індивідуального будівництва квартир. Мало виділялося коштів для надання позичок забудовникам, майже не планувався завезення будівельних матеріалів для продажу їх учителям. При будівництві нових шкільних приміщень не передбачалося будівництво квартир для вчителів, не проводилося після реформи й будівництво житлових будинків шляхом коштів самооподаткування, а за період з 1957 р. (з дня видання постанови Ради Міністрів у цій справі) побудовано лише 257 житлових будинків на 275 квартир на кошти самооподаткування і дев'ять будинків на десять квартир шляхом коштів колгоспів по Вінницькій області [56, арк. 2]. А от у Зіньківському районі Полтавської області ситуація взагалі була критичною, оскільки для вчителів у районі житлові будинки не будувалися, а капітальний ремонт квартир взагалі не проводився [48, арк. 74].

Для індивідуального будівництва хоч і надавалися позички вчителям, але не завжди планувалось завезення будівельних матеріалів; педагоги Вінницької області у 1961–1962 рр. побудували 714 житлових будинків; знаходились на стадії будівництва – 556, для чого індивідуальним забудовникам було видано у 1961 р. 61,9 тис. крб. і у 1962 р. 60,8 тис. крб. [56, арк. 2]. У сільській місцевості Полтавської області квартири для вчителів будувалися поблизу шкільних приміщень, будівництво яких проводилося за типовим проектом коштом держбюджету. За кошти місцевого бюджету будувалися переважно шкільні приміщення, майстерні та теплиці [53, арк. 85].

У більшості районів Дніпропетровської області будівництво житлових будинків при школах не проводилося, хоча тут воно розгорнуто досить широко. Багато вчителів вело індивідуальне будівництво. У десяти районах будівництво житлових будинків проводили 399 учителів. Однак вони

стикалися з великими труднощами при необхідності придбання будівельних матеріалів [48, арк. 13].

Земельні ділянки для вчителів – індивідуальних забудовників – виділялися відповідно до норм, визначених постановою Ради Міністрів (0,25 га в сільській місцевості та 0,06–0.12 га у містах і робітничих селищах) [56, арк 1].

Ремонт шкільних квартир для вчителів Вінницької області проводився щорічно паралельно із ремонтом шкільних приміщень у порядку підготовки їх до нового навчального року, а ось у Полтавській та Черкаській областях ситуація з ремонтом квартир була ускладненою [56, арк. 2].

Велике значення в соціальному забезпеченні освітян відіграло постачання їх паливом. Відповідно до встановлених вимог місцева влада мала подбати про доставку його до будинків учителів не пізніше 1 вересня. Виконкоми обласних рад через виконкоми районних рад забезпечували завезення вугілля до шкільних дворів. А вже школи доставляли його до помешкань своїх працівників [267, с. 25].

Паливом і освітленням забезпечувалися фактично усі вчителі згідно із загальноприйнятими державними нормами. Проте якість палива була переважно незадовільною. Вчителі дуже мало отримували дров або зовсім їх не отримували; зовсім мало виділялося для них брикету, замінюючи ці види палива вугіллям переважно дуже низької якості (порох), від якого багато вчителів змушені були відмовитись, особливо ті вчителі, які проживали в орендованих квартирах колгоспників. По Вінницькій області не одержали дров і дуже мало брикету. вчителі Шаргородського, Немирівського, Томашпільського, Уланівського та інших районів [56, арк. 2].

Значним недоліком у нормальному постачанні вчителів паливом було те, що воно для них спеціально не планувалося, а видавалося зі шкільних фондів. Паливо завозилося спочатку до школи, а тоді вже видавалося вчителям, яким завжди не вистачало дров, бо їх не отримувала повною мірою школа. Учителі Кіровоградської області були забезпечені паливом у 1958/59 навчальному році лише на 70–80% [56, арк. 2].

Для освітлення вчителям надавалося безкоштовно 50 л гасу на рік, а там де є електроосвітлення – оплачувалися дві електролампи. Наприклад, освітлення у квартирах учителів Дніпропетровської області електричне і гасове. У 282 учительських квартирах Верхньодніпровського району освітлення було електричне, а в інших квартирах – гасове. Більшість квартир Новопокровського району забезпечені електричним освітленням, а у Покровському районі освітлення переважно гасове [48, арк. 40]. Непорозумінь і скарг на невчасне забезпечення цими нормами освітлення не виникало в жодній із центральних областей [56, арк. 3].

Постачання вчителів сільських шкіл хлібом та іншими продуктами харчування забезпечувалося переважно нормально через шкільні та кооперативні їдальні, буфети і продуктові магазини [56, арк. 3].

Але траплялися перебої у цій справі у зв'язку із весняним та осіннім бездоріжжям, особливо у тих місцевостях, де немає пекарень. Не практикувалося завезення борошна для продажу вчителям. На початку 1962 р. дещо ускладнилося постачання вчителів хлібом через зменшення фондів; у зв'язку з цим хліб відпускався не більше 2 кг в одні руки. Особливо скаржились на погіршення постачання хлібом учителі Погребищенського, Шаргородського, Хмільницького, Уланівського, Плисківського та інших районів Вінницької області [53, арк. 103].

Міста та села **південних областей** Української РСР мали свої особливості у забезпеченні вчителів житлом та комунальними послугами.

Станом на 1 червня 1962 р. із 7 878 вчителів сіл Запорізької області у власних будинках проживали 5 021 вчитель, у комунальних квартирах – 382, у шкільних – 947 вчителів, в орендованих квартирах – 1 528 учителів. Житлові будинки при школах потребували капітального ремонту. Але, у зв'язку з відсутністю спеціальних коштів, періодично проводився лише косметичний ремонт [54, арк. 65].

Педагоги різних районів Запорізької області були забезпечені житлом не на одному рівні. В Комишуваському районі всі 390 вчителів забезпечені житлом: 162 мали власні домівки, 24 вчителі мешкали в шкільних квартирах, інші 204 – в орендованих квартирах, які оплачували сільські ради.

У Михайлівському районі також всі 355 вчителів мали житло, але шкільні квартири ремонтувалися невчасно і неякісно. Однак в обласному центрі з 2 500 вчителів 342 мали крайню потребу в житлі [54, арк. 102].

У 1962/63 навчальному році в Херсонській області працювало 9 133 вчителі та вихователі, з них 5 781 – у сільській місцевості, які згідно з існуючим положенням мали забезпечуватись безкоштовними квартирами. З них у власних квартирах проживали 2 174 і 2 578 – у найманих [56, арк. 28]. Учителям Херсона квартири не надавалися; за 1958–1962 рр. в місті надано лише десять квартир. Ремонт учительських квартир проводився щорічно, але неякісно [48, арк. 90]. Не була вирішена проблема із забезпеченням житловою площею вчителів Миколаївської області: тільки по сільській місцевості 1 124 вчителі не були забезпечені житлом [56, арк. 18].

Норми житлової площі для педагогів і їх сімей становили від 4 до 10 кв. м на кожного. Однак, у Жовтневому районі Миколаївської області спостерігалось неналежне забезпечення житлом вчителів Степівської восьмирічної школи. Наприклад, вчителька Т. Шевченко, сім'я якої складалася з трьох осіб, проживала в однокімнатній квартирі разом з вихователькою дитячого садочка колгоспу ім. Димитрова. У подібних умовах проживав і вчитель К. Хоменко [56, арк. 18].

У сільській місцевості сільські Ради укладали договори з господарями, які мають зайву житлову площу, вони ж і оплачували вартість орендованих вчителями квартир. Ради депутатів трудящих планували оплату за квартири в розмірі 5 крб. Але враховуючи те, що окремі сім'ї вчителів нараховували багато осіб, сільські Ради оплачували 12–15 крб за квартиру однієї сім'ї. До 1962/63 навчального року в окремих школах Горностаївського, Голопристанського, Херсонського районів Херсонської області мали місце випадки доплати за квартири вчителями [56, арк. 28]. У Високопільському та Новотроїцькому районах учителі також доплачували за квартири [48, арк. 90]. Доплат вчителями за квартири по Миколаївській області не виявлено. Для індивідуального будівництва виділявся ліс, черепиця, цегла, але не завжди в достатній кількості та не на всіх [56, арк. 18].

У семи сільських районах Миколаївської області та у містах Первомайськ і Вознесенськ працював 3 591 учитель. Третина вчителів (1 313) проживали в найманих квартирах, і навіть виявлено випадки, коли вчителям самотійно доводилося сплачувати за житло. У цих районах побудовано три будинки на сім квартир і відремонтовано 119 квартир, але ця кількість недостатня. За два-три роки після реформи у Миколаєві квартири отримали лише 14 учителів [48, арк. 70].

Дещо краща ситуація з житловим благоустроєм виявилось у вчителів Кримської області. За термін з 1958 до 1962 р. колгоспами й коштом місцевих бюджетів районів Кримської області збудовано 204 будинки на 364 квартири для вчителів села. У 1961 р. збудовано 53 будинки на 106 квартир, а у 1962 р. знаходилось на стадії будівництва 19 будинків на 32 квартири. Вчителями збудовано шляхом державної допомоги 150 будинків [54, арк. 84].

Однак в області не у власних квартирах проживало ще тільки в сільській місцевості 1 113 учителів і оплачували щорічно за проживання в квартирах 160 тис. рублів. Частина квартир педагогів села знаходилася в аварійному стані. Сільським учителям видавалось безкоштовно паливо та світло, однак у недостатній кількості [53, арк. 67].

Скрутне становище із забезпеченням учителів квартирами спостерігалось у містах області. Тільки у Сімферополі в черзі на квартирами стояло 327 вчителів, значна кількість з яких проживали в орендованих квартирах і оплачували від 15 до 25 крб. на місяць. У місті щорічно виділялося не більше 10–15 квартир для вчителів, але цього не вистачало [54, арк. 84]. У Севастополі у 1958 р. 20 вчителів отримали житлову площу, а нагальна потреба в житлі була у більше як 40. У Саках 12 вчителів не мали квартир. Незадовільні умови життя спостерігались у вчителів школи-інтернат, оскільки в деяких вчителів у квартирах були земляні підлоги [48, арк. 67].

У школах сільської місцевості Одеської області станом на 1962 р. працювало 10 922 вчителі, умови праці й побуту порівняно із минулим роком покращились: більш як 200 учителів побудували власні будинки, 2 180 вчителів проживали в комунальних і шкільних квартирах. Однак слід зауважити, що 3 500 педагогів, які мешкали в найманих квартирах, не мали

належних санітарно-гігієнічних умов. У деяких районах через відсутність нормальних житлово-побутових умов і матеріального забезпечення мала місце значна плинність педагогічних кадрів. У 1962 р. надано кредит на індивідуальне житлове будівництво 77 вчителів. У педагогів сільських шкіл не виникало проблем з забезпеченням безкоштовним опаленням і освітленням [54, арк. 129].

Ремонт шкільних житлових будинків проводився разом з підготовкою шкіл до нового навчального року. Для опалення будинків педагогам сільської місцевості виділялося 500 кг вугілля, але були випадки завезення неякісного вугілля, і вчителям доводилося додатково купувати 1,5–2 т. В окремих школах Херсонської області в 1962 р. через відсутність транспорту паливо завозилося у вересні–жовтні [56, арк. 29].

Освітлення й опалення надавалося згідно з нормами, фактична норма гасу – 48–50 л на рік на члена сім'ї та дві електролампи на сім'ю. Така норма, звичайно, не забезпечувала потреби вчителів, особливо в населених пунктах, де було електричне освітлення [56, арк. 29].

Учителі сільської місцевості забезпечувалися продуктами харчування колгоспами та через сільські крамниці. Але педагоги окремих сільських шкіл Верхньорогачицького, Великоолександрівського та Іванківського районів Херсонської області недостатньо були забезпечені продуктами харчування, особливо хлібом. Правління колгоспів іноді відмовлялося виписувати вчителям борошно, м'ясо, жири, мотивуючи тим, що їх немає у колгоспах [53, арк. 19].

Житлово-побутові умови вчителів **північних областей** Української РСР на початок 1958 р. характеризувалися значними недоліками – відсутність житлового будівництва для працівників освіти, потреба в капітальних ремонтах житлових приміщень. Але вже на початок 1963 р. ситуація стрімко змінювалась у кращий бік, чому сприяло не тільки піклування органів влади, а й бажання та ентузіазм самих учителів.

Забезпечення педагогів комунальними квартирами в містах Сумської області станом на початок 1962 р. було незадовільне. В обласному центрі працювало близько 1 000 вчителів, а за останніх три роки квартири отримали

лише вісім учителів, з огляду на те, що у багатьох педагогів була загостреною потреба в житлі. Індивідуальне будівництво відбувалось досить повільно, оскільки виникали проблеми з будівельними матеріалами [48, арк. 81]. Учителі, які гостро потребували житла, у Києві нараховувалось більше 300 [48, арк. 63].

Педагоги сільської місцевості, які не мали власних будинків забезпечувалися житловою площею за нормами, встановленими виконкомом місцевої Ради депутатів трудящих у цій місцевості, але не більше 9 кв. м і у селищах міського типу не більше 13,65 кв. м на кожного працівника і члена сім'ї, відповідно до інструкцій Народного Комісаріату фінансів, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення Української РСР від 2 червня 1941 р. [56, арк. 35].

У Чернігівській області працювало 16 269 вчителів і вихователів, у тому числі 11 710 осіб у сільській місцевості, які користувалися пільгами та перевагами, згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР № 246 від 10 листопада 1948 р. [53, арк. 106].

Велика кількість найманих квартир учителів Чернігівської області не відповідали нормальним умовам життя, особливо ті, де мешкали сімейні вчителі. Ремонт вчительських квартир вівся незадовільно, оскільки райвиконком не видавав будівельних матеріалів [56, арк. 37]. У Бердичівському районі Житомирської області понад 120 учительських родин проживали у приватних осіб у квартирах, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам [48, арк. 51].

Починаючи з 1963 р., ситуація з житлом учителів Житомирської області не покращувалася. Незважаючи на неповне вирішення проблеми забезпечення вчителів власним житлом, наймані квартири повністю оплачувалися за рахунок шкіл. Скарг від учителів на доплату за квартири не надходило. Квартири надавалися педагогам з розрахунку 9 кв. м. на кожного члена сім'ї, але здебільшого встановлені норми порушувалися в бік зменшення житлової площі [55, арк. 148].

За період з 1954 до 1963 р. для вчителів Житомирської області побудовано 75 квартир. Крім того, вчителі сільської місцевості активно

бралися за будівництво власних квартир. Тільки протягом 1962 р. вони побудували їх понад 200. Головним недоліком в індивідуальному будівництві були великі труднощі в придбанні будівельних матеріалів: лісу, цегли, вапна, цементу, покрівлі [56, арк. 6].

Слід зауважити, що з кожним роком все більше вчителів сільської місцевості Київської та Сумської областей переходили жити у власні будинки. Так, наприклад, у Білоцерківському районі Київської області із 427 вчителів у власних будинках мешкали 241, у Броварському – 586. Всього в області нараховувалося більш як 1 600 учителів, які займалися індивідуальним будівництвом. Єдиною проблемою у спорудженні будинків було незадовільне забезпечення вчителів будівельними матеріалами [54, арк. 80].

Педагогам виділялися присадибні ділянки, площа яких становила від 0,10 до 0,25 га. У окремих районах Житомирської області порушувалася постанова уряду про забезпечення вчителів присадибними ділянками, часто виділялося 0,10–0,15 га., а то й зовсім голови колгоспів відмовляли в землі, посилаючись на відсутність фондів земель [48, арк. 51].

Усі вчителі і вихователі сільської місцевості забезпечувалися паливом відповідно до інструкції про порядок застосування постанови уряду «Про пільги деяким категоріям педагогічних, медичних, ветеринарних і зоотехнічних працівників».

Учителі Чернігівської області забезпечувались паливом за такими нормами: дров видавалося на одну-дві особи 1 500 кг, а на сім'ю більше двох осіб – 2000 кг; вугільного брикету – 1 216 кг, а на сім'ю більше двох осіб – 1 622 кг, торф'яного брикету на одну-дві особи видавалося 1 267 кг, на сім'ю більше двох осіб – 1690 кг [56, арк. 37].

Паливо завозилося до 15 серпня щороку, за транспорт вчителі не платили, але траплялись випадки, коли станом на 1 січня 1963 р. не одержали палива два вчителі Лосинівського району Чернігівської області. Освітлення надавалося згідно з нормами – 50 л гасу і дві лампи [56, арк. 37]. Не всі педагоги Житомирської області були забезпечені паливом. Із загальної кількості 496 вчителів Бердичівського району не забезпечено паливом 21 вчитель. Але до 1963 р. ситуація покращилась, і паливом вчителів області

забезпечили за нормами два складометри дров на холостяка і чотири складометри для сімейних. Освітленням учителі також були забезпечені згідно зі встановленими нормами: 50 л гасу на рік, а де була електрика – двома лампочками [56, арк. 7].

Пільгами для випасу худоби і одержання сінокосів вчителі не користувалися. В Любецькому районі Чернігівської області за випас худоби з вчителів вимагали оплату по 4 крб. 50 коп. на місяць, у Дмитрівському районі оплачували за випас худоби 18 крб. на рік та продаж молока державі – від 240 л [55, арк. 116].

Продуктами харчування вчителі переважно забезпечувались. У віддалених селах, де не було пекарень, хліб завозився 1–2 рази на тиждень з райцентрів, а також видавалося борошно. Але траплялись випадки у Бахмацькому, Понорницькому, Новгород-Сіверському та інших районах Чернігівської області незадовільного забезпечення вчителів продовольчими товарами й перебої у забезпеченні хлібом [56, арк. 38].

Вчителі сіл Житомирської області продуктами харчування вчителі забезпечувались, крім періоду весняного й осіннього бездоріжжя. У районах, де школи знаходилися за 30–70 км від райцентру, ситуація з постачанням продуктів була складніша: борошна вчителі не одержували. Такий стан спостерігався у віддалених селах Олевського, Словечанського, Баранівського, Емільчинського та інших північних районів [56, арк. 8].

На сході України ситуація із забезпеченням учителів комунальними квартирами на початку реформи освіти (1959 р.) була складною, але вже станом на 1962 р. стала кращою, ніж в інших регіонах Української РСР. Все це пояснюється тим, що саме на сході розгорнулося значне промислове будівництво, а разом з ним – і житлове.

У Луганську в 1958 р. до міської ради надійшло 300 заяв вчителів на потребу одержати комунальні квартири. Міська рада виділила лише три квартири [48, арк. 37].

Постанова Ради Міністрів СРСР від 10 лютого 1948 р. № 246 «Про пільги й переваги для вчителів в Луганській області» виконувалась. Однак в області багато вчителів, які мешкали в селах, не забезпечувалися житлом

в установлених нормах, оскільки жили в одній кімнаті, яка слугувала і спальнею, і кухнею. Одинокі вчителі орендували квартири та проживали за неналежних умов.

Будівництво квартир у сільській місцевості здійснювалося на незадовільному рівні. Індивідуальне будівництво також не мало достатніх масштабів. Забезпечення вчителів житловою площею станом на 1959 р. було таким: із 14 327 учителів сільської місцевості мешкало у власних будинках 7970 осіб, у комунальних квартирах – 2 841 і в орендованих – 3 516 вчителів [54, арк. 102].

У складних квартирних умовах мешкало багато вчителів Біловодського, Білокуракінського, Кременського і Верхньотеплівського районів Луганської області. У Кременському та Верхньотеплівському районах при школах використовувався 71 будинок для вчителів, більшість з яких потребували капітального ремонту дахів, вікон, дверей, підлоги, й тому умови життя в цих квартирах були незадовільними. Учителям середньої школи № 9 селища Червоний партизан Свердловського району цієї області не надавали квартир у нових будинках шахт, а селищна Рада своїх житлових фондів не мала, тому вчителі були змушені орендувати приватні, дорогі й непридатні для проживання квартири [48, арк. 18].

У деяких районах Сталінської області (з 1961 р. – Донецька), де проводилось значне промислове і житлове будівництво, вчителям виділялося порівняно більше квартир. Педагогам у Єнакієвому в 1958 р. було виділено 17 квартир, в м Чистяково за два роки – 75 та у Слов'янську – 16 квартир [48, арк. 66].

Стан житлово-побутових умов учителів Західної України в період хрущовської «відлиги» мав свої особливості. Насамперед це пояснюється специфічними природними умовами, розвитком інфраструктури та політикою влади у цьому регіоні.

У західних областях через відсутність коштів у період реформи була складна ситуація із забезпеченням педагогічних кадрів житлом. Не всі вчителі в обласних центрах мали його. За період з 1959 до 1962 р. в Чернівцях

вчителям виділили лише 26 квартир [48, арк. 87]. По місту за три роки вчителі одержали не більше десяти комунальних квартир [48, арк. 107].

Рішенням облвиконкому Івано-Франківської області для педагогів сільської місцевості встановлено норми житлової площі від 12 до 25 кв. м на людину. За останні роки, починаючи з 1957 р., для вчителів сільських місцевостей побудовано 375 квартир. Починаючи з 1960 р., житлові будинки для педагогів сільських місцевостей не будувалися через відсутність коштів [56, арк. 10]. Коштом місцевого бюджету за роки радянської влади на Буковині не побудовано жодного будинку для вчителів. Значна частина шкільних будинків, в яких вони проживали, погано ремонтувалися через відсутність коштів. 42 будинки не забезпечувались комунальними послугами. Електрифіковано 65,3% загальної кількості цих будинків [56, арк. 41].

Учителі Закарпатської області фактично були забезпечені квартирами, хоча планового будівництва квартир не проводилося. Учителям надавались квартири в шкільних, комунальних або найнятих приміщеннях. Однак у багатьох випадках комунальні і шкільні квартири не ремонтувалися або ремонтувалися не належним чином. Це стало причиною значного руйнування шкільного житла. Така ситуація спостерігалася в Середньому, Паладь-Комарівцях, Великій Доброні та інших селах Ужгородського району [48, арк. 54].

У Дрогобицькій області (Південна частина Львівської області до травня 1959 р.) 80–85% учителів у сільських місцевостях мешкали в найманих квартирах і багато з них (40–50%) проживали разом з господарями. Особливо незадовільні квартирні умови вчителів спостерігались у гірських районах, яких в області налічувалось десять, де вчителі зазвичай мешкали разом з господарями. Насамперед це стосувалось таких районів, як Боринський, Турківський, Стрілківський, Старосамбірський, Славський, Сколівський, Підбузький, Добромильський, Крукеницький та Журавнівський.

Кошти, що виділялися на індивідуальне будівництво вчителям щороку повністю використовувались, і охочих будувати збільшувалось до 700-800 (згідно з поданими заявами). 120 тис. крб. у попередніх роках і 240 тис. крб. з 1958 р., виділених на індивідуальне будівництво, не задовольняли потреби

педагогів. Отже, з року в рік не виконувалася постанова Ради Міністрів СРСР від 10 лютого 1948 р. № 248. При школах не будувалися квартири для вчителів [48, арк. 47].

У 1961/62 навчальному році коштом місцевого бюджету Львівської області побудовано 97 квартир для вчителів та відремонтовано 1 729. Але із загальної кількості житлових будинків 25% приміщень площею 8 тис. кв. м не були обладнані жодними видами благоустрою. У селищах області четверта частина житлових будинків потребували капітального ремонту, а у сільській місцевості – 148 приміщень (50%) [55, арк. 13]. Українське незадовільне забезпечення квартирами вчителів спостерігалось у Городоцькому та Івано-Франківському районах Львівської області. Значна частина педагогів мешкали у непридатних – тісних, вогких, темних квартирах, і дехто з них ще й доплачували за квартири із власних коштів.

У Рівненській області на початок реформи побудовано всього 13 квартир (п'ять у місті Рівне і вісім у сільській місцевості). У 1958 р. відремонтовано 655 квартир для вчителів. Квартирами педагоги сільських шкіл забезпечувалися безкоштовно, але траплялися випадки, коли вчителі доплачували за квартиру. Квартира для сімейного вчителя в селі коштувала 100–125 крб., а сільська рада максимально виділяла 75 крб. [48, арк. 78].

Станом на початок 1963 р. в Тернопільській області вчителі не повною мірою забезпечувалися житлом: з 9 302 педагогів шкіл сільської місцевості 4 518 проживали в найманих квартирах [56, арк. 23]. Сільські ради укладали договори на оренду квартир для вчителів і оплачували їх своєчасно. Всього в Хмельницькій області працювало 19 855 вчителів та вихователів. У сільській місцевості працювали 13 891 вчитель, з яких проживали у власних квартирах 7 375, у шкільних – 1 584, на приватних квартирах – 4 901 учитель та у комунальних – 36 вчителів [56, арк. 32]. По Львівській області на 1962/63 навчальний рік з 12 340 вчителів сільських шкіл 6 559 не мали власного житла і мешкали в орендованих квартирах [56, арк. 12].

Орендовані квартири оплачували сільські ради, але зафіксовані окремі випадки, коли вчителі доплачували за найняті сільськими радами для них помешкання. У Вижницькому, Новоселицькому, Кельменецькому і

Глибоцькому районах Чернівецької області частина вчителів доплачували за квартиру від 3 до 5 крб. [56, арк. 40]. Більшість пришкільних і найманих квартир, в яких мешкали педагоги, були однокімнатними. Кооперативне будівництво квартир для вчителів не проводилось [56, арк. 23].

Значну допомогу надавали профспілкові організації індивідуальним забудовникам Івано-Франківської області. Учителями, починаючи з 1958 р., побудовано 1 127 житлових будинків [56, арк. 11]. Протягом 1961–1962 рр. у Тернопільській області побудовано індивідуально 280 квартир [55, арк. 23], а у Хмельницькій області – 346. Особливо успішно таке будівництво проходило в Смотрицькому, Дунаєвецькому, Ярмолинецькому, Ружичнянському районах Хмельницької області [56, арк. 32].

Для індивідуальних забудовників виділялися присадибні ділянки й надавалися державні кредити. У 1962 р. виділено кредитів тільки у Тернопільській області на суму 114 тис. крб. [56, арк. 23], але через відсутність фондів лімітів, кредити не забезпечуються будівельними матеріалами, і забудовникам доводиться ці матеріали купувати за дещо завищеними цінами. Недоліком для індивідуального будівництва по всіх областях була проблема з будівельними матеріалами.

Станом на 1 січня 1963 р. майже всі вчителі сільської місцевості Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей були забезпечені паливом на опалювальний сезон за нормою 1,5 складометри дров на сім'ю до двох осіб і 2 складометри на сім'ю понад дві особи. Дрова замінювались іншими видами палива. Однак палива за встановленою нормою для вчителів не вистачало і їм доводилося додатково купувати його за власні кошти. Палива не вистачало на весь зимовий сезон і вчителям Івано-Франківської області, тому 50% педагогів доплачували за нього. Крім цього, педагогам надавалося те паливо, яке надходило в торговельні організації як волинське вугілля та донецький антрацит, від якого вчителі відмовлялися, оскільки воно не горіло у печах сільських хат. Вчителі вимагали дров або брикету, але цим видом палива всіх педагогів сільських шкіл забезпечити не було можливості. Таким чином, у деяких школах виникали непорозуміння в забезпеченні вчителів паливом [56, арк. 24].

Учителі сільських місцевостей **західних областей** забезпечувалися освітленням за фактичними нормами гасу на сім'ю 50 л на рік, а у електрифікованих селах вчителі були забезпечені безкоштовним електричним освітленням у кількості двох електроламп [56, арк. 24]. Однак у серпні й вересні 1962 р. виявлено кілька випадків у Мануїльському (сучасний Теофопільський), Віньковецькому, Ружичнянському районах Хмельницької області неналежного забезпечення вчителів паливом. Паливо, зокрема, дрова, у Рівненській області на 1959 р. одержали вчителі лише північних районів [48, арк. 78].

Проблеми із квартирами для вчителів виникали в гірських районах: Косівському, Верховинському, Богородчанському Івано-Франківської області та ін. У зв'язку із складними матеріальними умовами спостерігалась значна плінність кадрів у цих районах [56, арк. 11].

У 1962 р. постачання хлібом вчителів Хмельницької області переважно було нормальним, але наприкінці року в деяких селах учителі почали нерегулярно отримувати хліб та борошно [56, арк. 33]. Продуктами харчування педагоги в окремих районах (Кельменецькому, Новоселицькому) Чернівецької області забезпечувалися нерегулярно, а в деяких селах вони були погано забезпечені хлібом і борошном [56, арк. 42]. Забезпечення вчителів хлібом та іншими продуктами харчування в сільській місцевості Львівської області було незадовільним. Це стосувалося переважно віддалених сіл, де не було пекарень [56, арк. 15].

Таким чином, у західній частині країни також допускалися порушення рішень уряду в частині забезпечення вчителів сільських шкіл безкоштовними квартирами; окремим учителям сільські ради депутатів трудящих та районні фінансові відділи не сплачували фактичну вартість квартир, найнятих у колгоспників, і вчителі змушені були використовувати власні кошти.

Зробивши аналіз житлово-побутових умов учителів у різних регіонах, ми дійшли таких висновків: у всіх частинах республіки виявили схожі проблеми з житловим будівництвом, забезпеченням квартирами і комунальними послугами. Все ж у східних областях, порівняно із західними, ситуація з житлом, забезпечення продуктами харчування і комунальними послугами

було кращим. Ситуація з різноманітністю вирішення житлового питання в республіці пояснюється такими чинниками як децентралізація влади та різний промисловий розвиток.

Зазначені недоліки в забезпеченні вчителів квартирами, продуктами харчування, випадки порушення урядових рішень про пільги й переваги для педагогів сільських шкіл призводили до великої плинності педагогічних кадрів, що негативно позначалося на якості навчально-виховної роботи в школах.

За статистичними даними, протягом 1959–1963 рр. з однієї в іншу область Української РСР було переміщено 27 232 вчителі; значна частина з них змушена була переїхати у зв'язку із незадовільними житлово-побутовими умовами. Особливо велика кількість вчителів виїхала в цей період з Дніпропетровської області – 1 724 особи, Житомирської – 2 792 особи, Закарпатської 1 537 осіб і Львівської – 2 533 особи [44, арк. 58].

Отже, наприкінці 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. відповідно до урядових постанов, учителі перебували в привілейованому становищі в плані житлового та комунального забезпечення. Воно пояснюється безкоштовним забезпеченням педагогів освітленням та паливом, а вчителів сільської місцевості – ще й безкоштовним житлом. Але на практиці працівники освіти зіткнулися з проблемами забезпечення їх комунальними послугами та житлом, що було пов'язано з політикою місцевої влади та обмеженістю державних асигнувань. Учителі натрапили на такі проблеми як доплата за орендоване житло, забезпеченість паливом низької якості, недостатність виділеної норми гасу та освітлення на календарний рік. Така ситуація призводила до того, що вчителям значну частину свого заробітку потрібно було використовувати на оплату житла і комунальних послуг, що негативно впливало на їх матеріальне становище.

Отже, після запровадження політехнічного навчання у вчителів значно розширилося коло обов'язків. Крім громадсько-політичної роботи вони були значно перевантажені навчально-виховною роботою. З прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» вчителів відправляли у формі наказів та

розпоряджень в обов'язковому порядку разом з учнями на практику на промислові підприємства, будівельні й сільськогосподарські об'єкти. Під час літніх канікул вони працювали з учнями в туристичних походах, у міських і замських піонерських таборах.

Матеріальне становище педагогів УРСР у період хрущовської «відлиги» значною мірою визначалося заробітною платою. Рівень оплати праці та високі ціни на продовольство не дозволяли вчителям належним чином забезпечувати себе продуктами харчування. Водночас досить високі ціни на одяг, меблі, побутові прилади та засоби пересування робили їх недоступними для освітян. Всупереч перебоєм у постачанні продуктами харчування вчителі сільської місцевості харчувалися повноцінно.

У період хрущовської «відлиги» посилюється увага до соціальних потреб людини. XX з'їзд КПРС визначив необхідність розгортання у небувалих раніше розмірах житлового будівництва. Житлово-побутові умови вчителів протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років XX ст. регулювалися постановами Ради Міністрів СРСР. Постанови гарантували педагогам міст пільги у забезпеченні паливом та електроенергією. З метою заохочення вчителів працювати в сільських школах керівництво держави зобов'язало місцеві органи влади безкоштовно забезпечувати їх житлом – виділяти комунальні квартири, а за умови їх відсутності – орендувати житло та сплачувати квартирну плату. Запланована кількість будівництва житлових приміщень для вчителів не виконувалась у повному обсязі з огляду на те, що фінансування здійснювалось за рахунок коштів самооподаткування. Цими коштами розпоряджались за рішенням громади села. Звичайно, у селі були ще й інші першочергові завдання щодо благоустрою села. Фінансування ж зведення будинків для вчителів відбувалося за залишковим принципом. Крім цього, перешкодою у будівництві квартир для вчителів насамперед являлись проблеми із забезпеченням будівельними матеріалами.

Крім того будівництво житла для вчителів сільських шкіл залежало від фінансування колгоспами, результатом чого в одних областях житлове будівництво розвивалося швидше, а в інших – повільніше. З огляду на це, наприкінці 50-х – початку 60-х років XX ст. зведення вчительських будинків

за рахунок коштів самооподаткування скорочується. Однак житлові умови протягом досліджуваного періоду все-таки покращились, що проявляється хоча б у зменшенні кількості вчителів, які мешкали в орендованому помешканні.

Важливе значення в соціальному забезпеченні освітян відіграло постачання їм палива. Відповідно до встановлених вимог, місцева влада мала подбати про його доставку до будинків вчителів не пізніше 1 вересня. Виконкоми обласних рад через виконкоми районних рад забезпечували вивезення вугілля до шкільних дворів. А вже школи доставляли його до помешкань своїх працівників. Паливом і освітленням фактично забезпечуються всі вчителі, згідно із загальноприйнятими державними нормами. Проте якість палива переважно була незадовільною.

ВИСНОВКИ

У сучасний період розвитку державного будівництва в Україні гостро постало питання духовного розвитку й консолідації українського суспільства. Його вирішення, залежить насамперед від формування національної свідомості та гідності українського народу, що неможливо без розвитку освіти. Саме освіта є об'єднувальним чинником для нашого народу, адже вона сприяє збереженню національної самобутності, вихованню поваги до своєї держави, сприяє збагаченню інтелектуального та духовного показників розвитку суспільства. Особливий інтерес науковців викликає стан розвитку освіти періоду хрущовської «відлиги», оскільки у цей період було закладено важливі основи її розвитку.

– Здійснений аналіз історіографії та джерельної бази досліджуваної теми дав підставу стверджувати, що комплексне дослідження стану вчителів у період реформування освітньої галузі М. Хрущовим у другій половині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. та їх участь у цих змінах не знайшла повного і ґрунтовного висвітлення в історіографії. Було визначено, що для праць кінця 50-х – середини 80-х років ХХ ст. характерне висвітлення окремих питань на засадах марксистсько-ленінської методології, певним чином висвітлюються ті чи інші ракурси шкільної реформи з гіпертрофованим звеличуванням успіхів радянської влади в галузі освіти. У них не розкриваються ідеї українських освітян стосовно урядової освітньої політики, побудови системи освіти на національних засадах; процеси українізації і русифікації шкільної освіти як складових урядової реформи; критично і не об'єктивно оцінюється реформа; діяльність керівних органів освіти в Україні.

Однак ці праці мають певну наукову цінність, оскільки містять значний фактичний матеріал, зокрема, про зростання мережі навчальних закладів, охоплення учнів освітою, зміст навчальних планів, програм, організацію

навчально-виховного процесу. Лише на початку 90-х років ХХ ст. у контексті національного відродження, проголошення суверенної Української держави вийшли друком праці, автори яких змогли об'єктивно осмислити історію розвитку освіти в Україні. І тільки на початку ХХІ ст. з'явилися дисертації і монографії, в яких тією чи іншою мірою повноти досліджено аспекти владної політики щодо участі вчителів у реформаційних процесах, культурному житті Української РСР та умови їх праці й приватного життя. Загальні дослідження з історії культури України періоду незалежності не містять інформації про роль та стан педагогічних працівників; і тільки спеціалізовані статті та дисертаційні роботи були цінними для нашого дослідження.

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань та досягнення поставленої мети використана значна кількість джерел, аналіз яких дав підставу стверджувати, що джерельна база була достатньою для об'єктивності дослідження, уникнення упереджень та подолання однобічності; наявність однакових даних у різних типах джерел дозволила підтвердити достовірність наведених у дослідженні даних.

Методологічну основу дисертаційної роботи становили загальновідомі підходи до вивчення історичного минулого, методи та принципи історичного дослідження, комплексне використання яких дозволило осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності та упередженості, здійснити науковий аналіз та узагальнення щодо життя та діяльності вчительства в кінці 1950-х – на початку 60-х років ХХ ст. Виконання поставлених дослідницьких завдань здійснювалися на підставі гармонійного застосування принципів об'єктивності, історизму та системності, які дали можливість реального відображення процесів минулої реальності.

– Причинами реформаційних процесів в освітній галузі протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. в Українській РСР

відбувалася на основі досягнень науково-технічної революції, що потребувала висококваліфікованих і високоосвічених працівників. Трансформацію суспільних цінностей і перегляд чинної системи освіти в Радянському Союзі спричинило відставання за економічними показниками від капіталістичних країн. Керівництво держави поставило перед освітою важливе завдання – наближення школи до життя шляхом введення політехнічного навчання. Політехнізація школи стала пріоритетним завданням загальної середньої освіти. У сфері середньої загальноосвітньої школи радянський уряд особливу увагу звертав на трудове виховання, одним із елементів якого стало виробниче навчання. Реформування школи, спрямоване на її політехнізацію, було пріоритетним завданням і традиційно проявилось у партійних документах. В результаті середня загальна освіта Української РСР у 1953–1959 рр. зазнала значних змін. Однак на практиці реформа освіти не досягла поставлених цілей і призвела до ускладнень.

Поспішне запровадження теоретично необґрунтованого й не апробованого політехнічного навчання вважаємо головним прорахунком. Проблемою також стало неврахування національних особливостей республік, русифікація, незадовільна матеріально-технічна база шкіл, що викликало значний опір серед батьків та вчителів. Незважаючи на недоліки, прийняття закону про школу мало й позитивні наслідки, до яких відносимо введення трудового навчання до центру навчально-виховної діяльності учнів за ініціативи держави. Досить прогресивним було залучення науковців для оптимізації запровадження політехнічного характеру шкільної освіти.

При демократизації суспільства стало можливим обговорення змісту і цілей майбутньої школи широким колом громадськості. Учителі брали активну участь в обговоренні деталей політехнізації школи. Переважно на сторінках періодичної преси середини ХХ ст. збереглися відгуки як

позитивного, так і критичного ставлення до виробничого навчання. Загалом більшість учителів обговорювали зміст освіти, способи та методи переходу до загальної середньої політехнічної освіти, перелік основних галузей виробництва, в яких учні мали отримати практичні навички та вміння. Оскільки будь-які зміни приводять до ламання стереотипів та підривають звичне життя, мала місце критика перебудови школи з боку вчителів.

– У межах реформування школи відбулися суттєві зміни у підготовці вчителів, а саме: розширення мережі та вдосконалення системи вищих педагогічних навчальних закладів та курсів перепідготовки педагогічної інтелігенції; прагнення партійного керівництва через систему вищої освіти, зокрема педагогічної, впливати на перетворення суспільства в політично вигідних цілях; організація значної кількості варіантів і форм вищих навчальних закладів (педагогічні університети, педінститути, педучилища, інститути вдосконалення кваліфікації вчителів, курси, семінари, опорні школи, школи передового педагогічного досвіду, народні університети та університети педагогічних і наукових знань і передового педагогічного досвіду). Підвищення кваліфікації вчителів здійснювалося на республіканському, обласному та шкільному рівнях. Чільне місце посідали обласні курси перепідготовки вчителів, але у остаточному підсумку ефективність усіх перерахованих заходів була низькою. У досить короткий період освітянам було складно засвоїти на належному рівні всі потрібні їм знання та ще й значна кількість часу відводилася на вивчення теорії марксизму-ленінізму.

– Процес забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. характеризувалися нерегульованим і непродуманим плануванням потреби у вчителях. Вжиті заходи щодо подолання нестачі педагогічних кадрів у повоєнний період призвели до їх надлишку в середині 50-х років ХХ ст., а прорахунки у подальшому

плануванні потреби педагогічних працівників спричинили їх нестачу на початку 60-х років ХХ ст. Такий стан у забезпеченні шкіл педагогічними кадрами пояснюється досить непродуманими радикальними заходами для стабілізації їх кількості. Крім цього, забезпечення шкіл педагогічними кадрами ускладнювалися через нерівномірне забезпечення вчителями у різних регіонах УРСР.

Крім дисбалансу з кількісними характеристиками педагогів, у загальноосвітніх школах були проблеми і з їх якісним складом. Якісні показники залежали від рівня освіти працюючих вчителів і характеризувалися показниками, за якими близько половини педагогів не мали вищої освіти в досліджуваній період. Таку складну ситуацію владні органи вирішили у досить короткий період через короткотермінові курси підвищення кваліфікації, заочні відділення педагогічних інститутів. Звичайно, такий шлях вирішення проблеми із кваліфікацією вчителів мав лише кількісні результати, чого не можна сказати про якість. Таким чином, напружена ситуація з кількісно-якісним складом учителів не була вирішена. Єдиним шляхом підвищення як кількісних, так і якісних показників педагогічних кадрів було поповнення шкіл молодими спеціалістами. Складною залишалася ситуація з учителями в сільській місцевості, оскільки випускники вищих педагогічних навчальних закладів здебільшого не мали бажання працювати в сільських школах.

– Демократизація суспільства з приходом «відлиги» не привела до послаблення ідеологічного тиску; керівництво КПРС продовжувало тримати під контролем педагогів й використовувати їх для ідеологічної обробки населення. На постійно діючих семінарах і курсах учителів навчали ефективного розповсюдженню ідей партії. Учителям не тільки досить детально пояснювали догми комуністичної моралі, а й на постійній основі

контролювали засвоєний матеріал з партійної політики і навичок роботи серед населення. Агітаційно-пропагандистська робота серед населення стала для вчителів обов'язковою, вони проводили лекції, бесіди з ними у позаурочний час в обов'язковому порядку. Звичайно, для більшості педагогів така робота не була прийнятною, оскільки вона не оплачувалася й призводила до перевантаження, однак вибору у вчителів не було.

– Суспільний стан вчителів другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. диктувався владною політикою держави. Партійне керівництво в обов'язковому порядку змушувало педагогів забезпечувати розповсюдження ідей комунізму серед населення й впливати на суспільну свідомість. Лекційно-агітаційна діяльність стала для них повсякденною. До обов'язків вчителів входило не лише донесення до широких мас суспільства рішень влади, а й нав'язування принципів комуністичної ідеології. Роботу учителів щодо ідеологічного спрямування переконань населення, влада розглядала як їх обов'язок і не оплачувала її, хоча така робота займала значну кількість позаурочного часу. Педагогам переважно лише присвоювали звання та для незначної їх кількості профспілковими органами було організовано оздоровлення в літній період та туристичні путівки до найбільших міст УРСР та СРСР. Таким чином, можна стверджувати те, що місце педагогів у тогочасному суспільстві було не найкращим, і молоді спеціалісти за можливості відмовлялися працювати за спеціальністю.

Зміни в умовах праці вчителів після запровадження політехнічного навчання характеризувалися значним перевантаженням навчально-виховною роботою. З прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти» у вчителів, крім проведення уроків, з'явилися нові обов'язки: разом з учнями вони мали працювати на промислових підприємствах, будівельних і сільськогосподарських об'єктах.

Під час літніх канікул педагоги працювали з учнями в туристичних походах, у міських і заміських піонерських таборах.

Матеріальне становище учителів УРСР у період хрущовської «відлиги» відображалось в заробітній платі. Її рівень, порівняно з іншими верствами суспільства, був конкурентоспроможним, але залежав від значної кількості чинників. Отримуючи середню заробітну плату, вчитель не міг належним чином забезпечувати себе продуктами харчування. Водночас досить високі для вчителів ціни на одяг, меблі, побутові прилади та засоби пересування робили їх недоступними для освітян. Як наслідок, заробітна плата вчителів не відповідала їх зайнятості і зменшувала престижність професії вчителя.

Житлово-побутові умови вчителів протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. значно покращились, оскільки розгорнулося масове будівництво житла. Педагоги були в привілейованому стані, оскільки владні постанови гарантували педагогам міст пільги у забезпеченні паливом та електроенергією, а з метою заохочення вчителів працювати в сільських школах, керівництво держави зобов'язало місцеві органи влади безкоштовно забезпечувати їх житлом – виділяти комунальні квартири, а при їх відсутності – орендувати житло та сплачувати квартирну плату. Забезпечити всіх педагогів житлом, звичайно, не вдалося з огляду на недостатнє фінансування та забезпечення будівельними матеріалами. Однак житлові умови протягом досліджуваного періоду все-таки покращились, що проявилось хоча б у зменшенні кількості вчителів, які проживали в орендованому помешканні. Комунальними послугами фактично забезпечуються всі вчителі, згідно із загальноприйнятими державними нормами, проте якість палива здебільшого була незадовільною.

Таким чином, шкільна освіта періоду хрущовської «відлиги» загалом залежала від тих суспільно-політичних явищ і процесів, що визначали зміст і

функціонування загальноосвітньої школи. Невідповідність матеріально-технічного забезпечення шкіл вимогам реформи, недостатнє фінансування спричинили гальмування змін і відставання школи від потреб реформи. А це у свою чергу негативно позначалось на вихованні і якості навчання підростаючого покоління. Важливими чинниками підтримки школи були громадськість, батьки учнів, індивідуальна зацікавленість самих працівників школи, її керівників, які шукали додаткові засоби для функціонування школи.

У діяльності загальноосвітньої школи 50–60-х років ХХ ст. мали місце характерні для шкільної освіти помилкові принципи. По-перше, відсутність комплексної програми реалізації реформи й відповідної матеріально-технічної та фінансової бази; обов'язкове, без урахування інтересів учнів, проходження професійного навчання на виробництві за спеціальностями, до яких вони не завжди поверталися після закінчення школи, та труднощі працевлаштування учнів; право вибору батьками мови навчання для дітей, збільшення кількості годин на вивчення російської мови, що спричинило зростання кількості російських шкіл; панування марксистсько-ленінської ідеології в основі навчально-виховного процесу; перевантаження навчальних програм виробничим навчанням, що призвело до зниження загальноосвітньої підготовки учнів; централізація управління освітою, хоч і з певним послабленням командно-адміністративного тиску.

По-друге, кваліфікаційний рівень педагогічних кадрів шкіл був порівняно низьким, бракувало фахівців з вищою освітою. Викладання багатьох предметів здійснювалося без відповідної для цього підготовки, що негативно позначалося на якості навчального процесу. Крім того, фінансова політика держави, упереджене ставлення до вчительства спричинили зростання небезпечного незадоволення професією, зниження рівня соціального статусу педагога, і як результат, породження формалізму в системі його роботи. По-

третє, мали місце недооцінювання гуманітарного аспекту освіти та реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти.

У досліджуваній період держава взяла під особистий ідеологічний контроль зміст освіти в Українській РСР. Результатом цього тало створення системи освіти, у котрій все – від фінансів до підручників, програм, методів викладання – знаходилось під контролем комуністичної партії – системи, яка примусово нав'язувала політику русифікації національних шкіл, що здійснювалася через мережу загальноосвітніх шкіл. Учитель знаходився під постійним контролем партії. Працівники освіти зобов'язані були вивчати марксистсько-ленінську теорію, оскільки, на думку партійних керівників, це мало допомогти працівникам шкіл і відділам народної освіти піднести рівень ідейно-політичного виховання учнів, поліпшити громадсько-політичну роботу школи серед батьків і населення, активно боротися з будь-якими «... залишками буржуазної ідеології у свідомості радянських людей».

Відсутність соціального захисту і стимулювання праці вчителя та його перевантаженість не забезпечували професійну підготовленість педагога до цілісного виховання учнів та творчого самовдосконалення власної особистості. Учитель не мав вільного часу. Його «зайнятість» не була чинником, який сприяв підвищенню загального рівня гуманітарної культури. Також соціальне середовище не було сприятливим для виникнення бажання випускників вищих навчальних педагогічних закладів їхати працювати за спеціальністю, особливо в село; багато з них не з'являлися на роботу за місцем призначення.

Важливе місце у реформуванні загальної середньої освіти М. Хрущовим відводиться саме вчителям, оскільки їм доводилося пройти через усі етапи реформи. Вони активно обговорювали реформу на сторінках періодичних видань, нарадах вчителів та інших заходах, розробляли навчальні плани та програми, змінювали методику викладання навчальних предметів, мали справу

із нововведеннями, специфіку яких самі не розуміли. Незважаючи на недоліки реформи та недостатню компетентність, учителі робили все можливе для досягнення цілей політехнізації освіти та введення виробничого навчання. Завдяки ініціативності, ентузіазму та відданості професії, вони зуміли досягти позитивних результатів у навчально-виховному процесі.

Виходячи з аналізу викладеного вище, дисертант сформулював такі рекомендації:

– Національна освіта як один з найбільш суттєвих чинників національної культури своєю головною метою має ставити завдання навчити та виховати національно-свідомого громадянина, використовуючи для цього всі культурні надбання нації. Досягнення цієї мети можливе лише за умов свободи й національної незалежності держави.

Першочерговим є створення системи формування в підростаючого покоління основних духовних цінностей, притаманних українському народові, зміцнення в нього почуття патріотизму, гордості за свою країну, почуття національної ідентичності. Невід'ємними складовими такої системи мають стати органічне поєднання родинного, сімейного та суспільного виховання, у процесі якого провідну роль відіграватиме поряд зі школою сім'я.

Педагог ХХІ століття – це особа з планетарним мисленням, який усвідомлює себе просвітителем і активним перетворювачем суспільства. Педагог будує нову незалежну Україну в свій спосіб, він творить її шляхом виховання підростаючого покоління українців-професіоналів і патріотів своєї країни. Отже, найважливіші цінності освіти – не тільки діти, а й педагоги, які забезпечують розвиток учнів, їх здібностей, талантів, соціального захисту та збереження індивідуальності школяра.

Наше суспільство переживає складний період історичного розвитку, що характеризується національно-культурним відродженням України,

становленням державності, глибокою кризою економічних, політичних і духовних сфер суспільного життя. У такий переломний період перед державою і кожним громадянином стоїть завдання перебудови суспільства, вдосконалення його на підвалинах цивілізованості й культури. Особлива роль у цьому процесі відводиться вчителю, його професійній підготовці, світоглядним позиціям. На основі проведеного аналізу можемо стверджувати, що праця вчителя в нашому суспільстві має спрямовуватись насамперед на розвиток і виховання особистості школяра. До школи має прийти педагог нової формації, який засвоїв надбання загальної і професійної культури з послідовним професійно-педагогічним мисленням, вільним від стереотипів минулого та політико-ідеологічного тиску.

Аналізуючи досвід попередніх поколінь учителів, розуміємо, що з плином часу місія їх не змінилася. Вона була, є та, сподіваємося, буде такою ж потрібною та відповідальною – передавання духовних надбань попередніх поколінь наступним. Виховання людини є основною функцією суспільства та має свідомий характер.

Якісна робота сучасного вчителя неможлива без урахування історичних здобутків педагогічної науки в Україні. Нове покоління юних українців суттєво відрізняється від своїх ровесників радянської доби, виховується в новому інформаційному просторі, і потребує грамотного спрямування в дорослий світ. В історії домінує спадкоємність наступності поколінь. Тобто потрібно продовжувати працювати у контексті позитивних надбань минулих епох. Незважаючи на сучасне критичне ставлення до методів радянської педагогіки, ми не можемо не враховувати позитивні досягнення цієї доби.

Успішне вирішення завдань у галузі освіти, що стоять перед нашою державою, неможливе без глибокого аналізу її педагогічної спадщини, адже аналіз історії освіти не тільки сприяє розширенню педагогічного світогляду, а

й допомагає виробленню творчого, критичного ставлення до минулого і конструктивно-практичного ставлення до сучасних проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління
(ЦДАВОУ, м. Київ)**

Ф. Р-2. Рада Міністрів УРСР. 1946–1991 рр.

оп. 8

Спр.7737. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР від № 775 до № 845, 1953 р. – 273 арк.

1.1. Спр.11454. Матеріали про забезпечення шкіл Української РСР педагогічними кадрами, 07.01.–29.12.1954 р. – 147 арк.

оп. 9

1.2. Спр.1213. Листування з міністерствами та центральними установами Української РСР про завезення палива школам; виготовлення підручників для спецшкіл, для шкіл з угорською мовою навчання; методичної літератури і наочних посібників видавництва «Радянська школа», 2.03.–23.12.1955 р. – 188 арк.

1.3. Спр.1230. Документи з питань кадрів Міністерства освіти Української РСР, відділ народної освіти, початкових, семирічних і середніх шкіл, 30.11.1954. – 26.11.1955 р. – 163 арк.

1.4. Спр. 1240. Документи про виконання постанови Ради Міністрів УРСР про будівництво житлових будинків для вчителів сільських шкіл; готовність початкових, семирічних, середніх шкіл до 1955/56 н.р.; хід підготовки установ народної освіти, культури і охорони здоров'я до роботи в зимовий період, 18.11.1954. – 03.12.1955 р. – 162 арк.

1.5. Спр.2521. Листування з Міністерством освіти Української РСР та обласними виконкомами про пільги і переваги для сільських вчителів,

будівництво для них житлових будинків, 3.11.1955. – 29.12.1956 р. – 92 арк.

- 1.6. Спр.2810. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР від № 1 до № 59, 1957 р. – 285 арк.
- 1.7. Спр.3729. Листування з Міністерством освіти УРСР та облвиконкомом про забезпечення вчителів паливом, житловою площею тощо, 26.11.1956. – 31.12.1957 р. – 90 арк.
- 1.8. Спр.7956. Листування з Радою Міністрів СРСР, міністерствами СРСР і УРСР про ліквідацію недоліків у підготовці, розподілі й використанні молодих спеціалістів, які закінчують університети та педагогічні інститути; передачу загальноосвітніх шкіл Міністерства шляхів сполучення СРСР у відання Міністерства освіти УРСР, 10.11.1959. – 01.12.1960 р. – 95 арк.
- 1.9. Спр.8365. Постанови Ради Міністрів УРСР та документи про них. Оригінали № 1648–1959, 03–08.12.1961 р. – 346 арк.
- 1.10. Спр.9329. Листування з Міністерством освіти Української РСР про заходи щодо забезпечення загальноосвітніх шкіл України учительськими кадрами, поліпшення підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів, 03.06. – 15.11.1961 р. – 69 арк.

оп. 10

- 1.11. Спр.63. Постанови Ради Міністрів УРСР та документи до них. Оригінали № 27-62, 05–19.01.1962 р. – 298 арк.
- 1.12. Спр.1435. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР та матеріали до них від № 1117 до № 1145, 1963 р. – 238 арк.
- 1.13. Спр.2414. Листування з міністерствами УРСР та іншими організаціями про встановлення окладів працівникам шкіл та інспекторам народної освіти; поліпшення житлово-побутових умов вчителів шкіл; встановлення 24-денної відпустки інспекторам дитячих дошкільних закладів; продаж навчально-наочного приладдя, 15.06.1962. – 23.05.1964 р. – 240 арк.

- 1.14. Спр.2434. Листування з республіканськими та обласними організаціями про працевлаштування і поліпшення матеріально-побутових умов працівників народної освіти, 24.01. –30.12.1963 р. – 31 арк.
- 1.15. Спр.3487. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про підготовку і використання кадрів; встановлення зарплати та з інших питань поліпшення побуту вчителів, 10.01.–09.11.1964 р. – 50 арк.
- 1.16. Спр.3493. Матеріали з контролю за виконанням постанови Ради Міністрів УРСР з питань ідеологічної роботи, поліпшення житлово-побутових умов вчителів сільської місцевості, поліпшення навчання, виховання та лікування дітей з дефектами розумового і фізичного розвитку, здійснення загальнообов'язкового восьмирічного навчання дітей і підлітків, 03.03.1964. – 13.01.1965 р. – 204 арк.

Ф. Р-582. Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР. 1960–1978 рр.

оп. 12

- 1.17. Спр.2589. Зведений звіт ЦСУ УРСР про побутове обслуговування населення, послуги промислового і непромислового характеру по союзних республіках, 1964 р. – 343 арк.

Ф. Р-4960. Рада промислової кооперації УРСР (Укрпромрада). 1937–1961 рр.

оп. 1

- 1.18. Спр.3517. Додаткові преїскуранти № 120ц-200ц роздрібних цін на продукцію державної і кооперативної промисловості, 1955 р. – 337

Ф. 166. Міністерство освіти УРСР

оп. 15

- 1.19. Спр. 575. План підготовки учителів для семирічних та середніх шкіл на 1949–1955 рр. – 36 арк.

- 1.20. Спр.925. Відомості про штати, ставки і заробітну плату по установах народної освіти на 15.09.1951 р. – 102 арк.
- 1.21. Спр.1118. Зведений звіт про наявність житлового фонду за 1952 р., форми 1 – К Ф., 2 – К Ф, 1952 р. – 217 арк.
- 1.22. Спр.1807. Стенограма Республіканської наукової конференції з питань політехнічного навчання в школах УРСР, 1956 р. – 122 арк.
- 1.23. Спр.2074. Відомості облвно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за 1956/57 н.р., форма РВК-83. Т.1. – 91 арк.
- 1.24. Спр.2224. Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР. – 11.01. – 15.11.1958 р. – 28 арк.
- 1.25. Спр.2425. Доповідні записки відділів до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП УРСР з питань будівництва шкіл та дитячих установ республіки. – 11.04. – серпень 1958 р. – 16 арк.
- 1.26. Спр.2230. Розпорядження та директивні листи Міністерства освіти УРСР. – 4.01. – 30.12.1958 р. – 68 арк.
- 1.27. Спр.2251. Стенограми та протоколи нарад органів Міністерства освіти УРСР з питань перебудови роботи шкіл. 5.05. – 3.06.1958 р. – 1115 арк.
- 1.28. Спр.2255. Стенограми нарад директорів шкіл з питання прищеплення учням трудових навичок (25–27 листопада 1958 р.). – 26 арк.
- 1.29. Спр.2269. Звіти облвно за початкову, семирічну та середню школу про кількість шкіл, учителів та учнів у них на початок 1957/58 н.р. Форма РВК- 76-А. Т.1. – 1957/58 н.р. – 118 арк.
- 1.30. Спр.2291. Річні звіти облвно про підготовку та підвищення кваліфікації працівників народної освіти за 1958 р. Форма 6-т. – 1958 р. – 35 арк.
- 1.31. Спр.2425. Доповідні записки відділів до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП УРСР з питань будівництва шкіл та дитячих установ республіки. – 11.04. – серпень 1958 р. – 16 арк.
- 1.32. Спр.2456. Розпорядження та директивні листи Міністерства освіти УРСР з № 1-р до № 47-р. – 13.01. – 26.12.1959 р. – 94 арк.

- 1.33. Спр.2462. Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповнення, записки та довідки) засідання колегій Міністерства освіти УРСР (4–29 травня 1959 р.). – 283 арк.
- 1.34. Спр.2474. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР, надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Т.3. 02.–30.06.1959 р. – 268 арк.
- 1.35. Спр.2494. Звіти про підготовку шкіл до 1958/59 н.р. Форма РВК-82, 1958/59 н.р. – 62 арк.
- 1.36. Спр.2510. Відомості об'єктивно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за 1958/59 н.р. Форма РВК-83. Т.1, 1958 р. – 94 арк.
- 1.37. Спр.2895. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР, розроблені управлінням та затверджені Міністерством освіти УРСР на 1959/60 н. р. – 21 арк.
- 1.38. Спр.2928. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959/60 н.р. – 128 арк.
- 1.39. Спр.3046. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР, надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Т.2, 08.04–22.05.1961 р. – 277 арк.
- 1.40. Спр.3079. Зведені відомості про працівників початкових, семирічних, восьмирічних і середніх шкіл УРСР на початок 1960/61 н.р., форма РВК-83. Т. 1. – 93 арк.
- 1.41. Спр.4052. Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та Укази Президії Верховної Ради СРСР з питань народної освіти в УРСР, 26.02–12.12.1964 р. – 220 арк.
- 1.42. Спр.4078. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР, надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти, 04.01–31.03.1964 р. – 219 арк.

1.43. Спр.4124. Зведені відомості про працівників початкових, восьмирічних і середніх шкіл на 1963/64 н. р. (склад вчителів, директорів, розподіл вчителів), форма РВК-83. – 84 арк.

Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР

оп. 14

1.44. Спр.664. Постанови, правила і розпорядження з шкільної санітарії. – 11.10.1944 – 29.12.1945 – 97 арк.

Ф. 5097. Сухомлинський Василь Олександрович (1918–1970) – педагог, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, заслужений учитель школи УРСР, Герой Соціалістичної Праці, 1944–1981 рр.

оп.1

1.45. Спр. 1015. Письма В. Сухомлинского Лепилину, Мальцевой, А.И. Маркушевич, В.П. Мережко, Л.И. Панченко, Г.П. Пинчуку Автограф, машинопись. – 44 арк.

Ф. 5098 Український республіканський комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1957–1980 рр.

оп. 1

1.46. Спр.19. Довідки, інформаційні повідомлення, доповідні записки про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 07.02–26.11.1958 р. – 171 арк.

1.47. Спр.20. Довідки про матеріально-побутові умови і навчальне навантаження вчителів Української РСР. – 11.1958 р. – 107 арк.

1.48. Спр.21. Інформація та постанови про підсумки соцзмагань з підготовки шкіл до нового навчального року. – 1958/59 н.р. – 140 арк.

1.49. Спр.22. Інформація про роботу вчителів з учнями під час літніх канікул. – 1958 н.р. – 59 арк.

1.50. Спр.28. Постанови, програми й інші матеріали Республіканського огляду художньої самодіяльності вчителів шкіл і вихователів дитячих закладів, 21–28.08.1958 р. – 107 арк.

- 1.51. Спр.43. Доповідні записки і довідки про результати перевірки роботи профорганізацій, 11.02–12.12.1959 р. – 107 арк.
- 1.52. Спр.93. Листування з ЦК профспілки про виконання постанови вищих партійних, радянських та профспілкових органів, 03.01–12.11.1962 р. – 294 арк.
- 1.53. Спр.95. Інформаційні повідомлення обкомів союзу про виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи із забезпечення загальноосвітніх шкіл педагогічними кадрами», 1962 р. – 216 арк.
- 1.54. Спр.120. Матеріали про участь профспілок у культурно-масовій роботі (довідки, інформаційні повідомлення, листування). Т. 1, 1963 р. – 186 арк.
- 1.55. Спр. 153. Информации обкомов профсоюза о материально-бытовых условиях и выполнении трудового законодательства в системе народного образования за 1962 г. – 43 арк.

Ф. Р-5099. Центральний Комітет професійної спілки працівників початкової і середньої школи УРСР. 1943–1957 рр.

оп. 1

- 1.56. Спр.300. Звіт про виконання бюджету державного страхування 1953 р. – 13 арк.
- 1.57. Спр.310. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 01.08.–30.12.1954 р. – 277 арк.
- 1.58. Спр.311. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 03.05. –30.07.1954 р. – 249 арк.
- 1.59. Спр.312. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 02.01. –30.04.1954 р. – 208 арк.
- 1.60. Спр. 334. Протоколи засідань президії ЦК профспілки, 10.05.–29.12.1955 р. – 405 арк.

- 1.61. Спр.336. Матеріали (довідки, доповідні записки та ін.) про перевірку роботи профспілкових організацій Дрогобицької і Херсонської областей, 01.02.–30.09.1955 р. – 213 арк.
- 1.62. Спр.338. Матеріали (довідки) про перевірку роботи Харківського обкому профспілки, 18–25.1955 р. – 151 арк.
- 1.63. Спр.388. Постанови Ради Міністрів СРСР і листування з вищими органами про оподаткування і преміювання, про соцстрахування. – 05.01. – 27.06.1957 р. – 207 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО, м. Київ)**

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

оп. 6

- 1.64. Спр.2956. Протокол № 119 засідання Президії ЦК КП України (українською мовою), 8.04.1959 р. – 144 арк.
- 1.65. Спр.3095. Протокол № 5 засідання Президії ЦК КП України (українською мовою), 30.03.1960 р. – 48 арк.

оп. 31

- 1.66. Спр.1230. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів партії, міністерств УРСР, інститутів, технікумів про ліквідацію двозмінного навчання в школах УРСР; недоліки в системі заочної і вечірньої освіти у вузах республіки; прийом студентів у вузи; переміщення і реорганізація інститутів, 02.02. –18.06.1959 р. – 420 арк.
- 1.67. Спр.1235. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів КП України, міністерств УРСР про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і засоби її покращення; закриття жіночих монастирів, 28.02.–09.09.1959 р. – 125 арк.

- 1.68. Спр.1467. Докладные записки, информации, письма и справки отделов ЦК, обкомов, райкомов КП Украины, Министерства просвещения УССР, об обеспечении школ педагогическими кадрами, о состоянии производственного обучения в школах, о ликвидации двухсменного обучения, о состоянии и улучшении преподавания украинского, русского и иностранных языков в школах, о ходе перестройки системы народного образования в свете решений XXI съезда КПСС и Закона о школе. – 280 арк.
- 1.69. Спр.1937. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про виконання постанов ЦК КП України і РМ УРСР «Про покращення виробничого навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл УРСР», «Про заходи із забезпечення загальноосвітніх шкіл УРСР вчительськими кадрами»; роботу учнівських бригад середніх шкіл; рапорти учнівських виробничих бригад про виконання взятих соціалістичних зобов'язань з вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур, 22.01.–24.12.1962 р. – 266 арк.
- 1.70. Спр.1939. Доповідні записки, листи і довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів КП України, Міністерства освіти УРСР, інститутів, технікумів, шкіл про структуру Міністерства освіти УРСР і органів народної освіти УРСР; прийом студентів на денне навчання до вузів УРСР в 1962 р.; перехід всіх шкіл республіки на однозмінне навчання; заходи з покращення боротьби зі злочинністю і правопорушеннями серед неповнолітніх в УРСР; роботу інститутів, технікумів, шкіл, 18.06.–30.12.1962 р. – 411 арк.

оп. 71

- 1.71. Спр.140. Інформація, довідки обкомів КП України, міністерств, інститутів про розподіл молодих спеціалістів, що закінчили вищі навчальні заклади республіки. – 26.02. – 11.12.1954 р. – 100 арк.
- 1.72. Спр.219. Листи, інформації обкомів партії, Академії наук УРСР, інститутів, технікумів, міністерств УРСР про розподіл молодих

спеціалістів, проведення виробничої практики студентів і з інших питань навчальних закладів. – 27.01. – 25.12.1958 р. – 139 арк.

оп. 73

- 1.73. Спр.690. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР – про комплектацію середніх шкіл кадрами учителів і відділів народної освіти керівними працівниками. – 23.02. – 21.12.1954. – 100 арк.
- 1.74. Спр.714. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про стан ідеологічної роботи серед вчителів шкіл; проведення нарад серед вчителів, 03.01. – 15.12.1956 р. – 71 арк.
- 1.75. Спр.719. Інформаційні повідомлення, доповідні записки і довідки відділу шкіл ЦК, обкомів КП України про стан виробничого навчання в школах республіки, 30.04–05.11.1957 р. – 283 арк.
- 1.76. Спр.725. Доповідні записки відділу шкіл ЦК, Міністерства освіти УРСР і педагогічних інститутів про розподілення випускників педагогічних інститутів; виховну роботу серед студентів та з інших питань педагогічних інститутів, 22.01–31.12 р. – 299 арк.
- 1.77. Спр.728. Інформаційні повідомлення, доповідні записки обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР, Укрпрофради про виконання постанови ЦК КП України «Про ліквідацію неграмотності серед дорослого населення»; підготовку кадрів вчителів; будівництво; роботу партійних організацій серед шкіл; хід підготовки до нового навчального року, 11.06. – 31.10.1958 р. – 257 арк.
- 1.78. Спр.733. Інформації і пропозиції обкомів КП України про перебудову системи народної освіти у зв'язку з доповідною запискою т. Хрущова М.С. – 21.07. – 20.12.1956 р. – 196 арк.
- 1.79. Спр.735. Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1957/58 н. р., 135 арк.
- 1.80. Спр.737. Зауваження й пропозиції обкомів КП України до проекту Закону про школу: інформації обкомів КП України і Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл-інтернатів; плани роботи відділів шкіл

обкомів КП України; про проведення нарад з питань роботи шкіл; про підготовку шкіл до нового навчального року. – 06.04. – 08.08.1956 р. – 237 арк.

- 1.81. Спр.741. Информации обкомов КП Украины и Министерства просвещения УССР о ходе перестройки системы народного образования м выполнении Закона о школе. – 366 арк.
- 1.82. Спр.743 Інформація про роботу парторганізації середньої школи робітничої молоді № 2 м. Сімферополь Кримської області (14.01.1960–22.10.1960 р.). – 321 арк.

Державний архів Вінницької області

(ДАВіО, м. Вінниця)

Ф. 136. Вінницький обласний комітет Комуністичної партії України

оп. 47

- 1.83. Спр.317. Проект пропозицій ЦК КП України про перебудову системи народної освіти в Українській РСР у зв'язку з доповідною запискою М.Хрущова в президію ЦК КПРС. – 4.08.1958 р. – 69 арк.

Ф. Р-1199 Вінницький обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1937–1987 рр.

оп. 3

- 1.84. Спр.22.Протоколи звітно-виборних зборів райкомів профспілки. Листування з профспілками та різними особами з питань надання курортних путівок, порядку нарахування зарплатні за лікарняними листками та ін., 10.01. –29.12.1955 р. – 451 арк.
- 1.85. Спр.52. Листування з обласними і районними торговельними відділами, райкомаами профспілки та різними особами з питань покращення постачання вчителям сільської місцевості продуктів харчування, забезпечення їх паливом, курортно-санаторним

лікуванням; порядку оплати заочників у період виїзду в інститут на сесії та ін., 07.02.1956. – 03.01.1957 р. – 392 арк.

оп. 4

1.86. Спр.34. Протокол звітно-виборчих профспілкових зборів по школах району. – 19.09. – 27.10.1959 р. – 226 арк.

оп. 5

1.87. Спр.5. Протокол засідань РК профспілки. – 10.01.–18.12.1956 р. – 62 арк.

1.88. Спр.7. Протокол засідань РК профспілки. – 29.01.–29.10.1958 р. – 53 арк.

1.89. Спр.8. Протокол засідань РК профспілки. – 16.01.–14.12.1959 р. – 87 арк.

Ф. Р-1199. Вінницький обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1937–1987 рр.

оп. 3

1.90. Спр. 52. Листування з обласними і районними торговельними відділами, райкомами профспілки та різними особами з питань покращення постачання вчителям сільської місцевості продуктів харчування, забезпечення їх паливом, курортно-санітарним лікуванням; порядку оплати заочників у період виїзду в інститут на сесії та ін. – 07.02.1956 р. – 03.01.1957 р. – 392 арк.

Ф. Р-4897 Вінницький обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної ради народних депутатів. 1936–1937, 1944–1990 рр.

оп.2

1.91. Спр.226. Інформаційні повідомлення, довідки та листування з Міністерством освіти УРСР про потребу в учителях на 1956–1965 рр.; використання на роботі випускників інститутів та ін., 14.01–26.12.1956 р. – 189 арк.

оп.4

- 1.92. Спр.65. Матеріали про комплектування шкіл області педагогічними кадрами на 1953/54 рр. (копії наказів, характеристики, листування та ін.). – 1953–1954 рр. – Т. 4. – 261 арк.
- 1.93. Спр.101. Звіт про роботу шкіл Вінницької області обласного відділу народної освіти за 1956/57 н.р. – 1957 р. – 198 арк.
- 1.94. Спр.130. Звіт про роботу шкіл Вінницької області за 1958/59 н.р. – 1959 р. – 97 арк.

Державний архів Дніпропетровської області**(ДАДО, м. Дніпро)****Ф. Р-3101 Відділ народної освіти виконавчого комітету****Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих 1933–1988 рр.****оп. 3**

- 1.95. Спр. 38. Текстовый отчет о работе Павлоградской восьмилетней школы № 10 за 1962/63 учебный год. – 83 арк.

оп. 4

- 1.96. Спр. 27. Текстовый отчет о работе Солонянского района за 1962/63 учебный год. – 155 арк.

Ф. Р-4469. Дніпропетровський обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1957–1979 рр.**оп. 1**

- 1.97. Спр. 14. Довідники, інформаційні повідомлення і листування про роботу житлово-побутової комісії і робітниче постачання – 14.01.1958 – 08.01.1959 р. – 365 арк.
- 1.98. Спр. 102. Звіти, довідки, інформаційні повідомлення і листування про культурно-побутове обслуговування і робітниче постачання. Том 1, 04.01–05.06.1962 р. – 254 арк.

1.99. Спр. 103. Звіти, довідки, інформаційні повідомлення і листування про житлово-побутове обслуговування і робітниче постачання, 17.05.1962 – 11.03.1963 р. – 264 арк.

Ф. Р-5546. Дніпропетровський міський комітет професійної спілки працівників освіти і наукових установ. 1956–1972 рр.

оп. 1

1.100. Спр. 21. Протоколи Президії міськкому профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ за 1958 р. – 252 арк.

Державний архів Київської області

(ДАКО, м. Київ)

Ф.Р-144 Відділ народної освіти виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих

оп.8

1.101. Спр.849а. Інформації райвно області про стан ідейно-політичної роботи серед вчителів шкіл за 1957 р. – 1957 р. – 78 арк.

1.102. Спр.937. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти. – 1958. – 329 арк.

Державний архів Рівненської області

(ДАРО, м. Рівне)

Ф. 501. Рівненський інститут удосконалення кваліфікації учителів (1944-1952 рр.)

оп. 4

1.103. Спр. 39 Доповідні записки інспекторів про стан навчально-виховної роботи і виробниче навчання в школах області (1957–1959 рр.). – 401 арк.

- 1.104. Спр. 59. Довідки, інформації і переписка з Міністерством освіти про організацію методичної допомоги навчальним закладам і роботу з учительськими кадрами (1959–1961). – 150 арк.
- 1.105. Спр. 60. Довідки, інформації і переписка з Міністерством освіти про організацію методичної допомоги навчальним закладам і роботу з учительськими кадрами (1959–1961). – 320 арк.
- 1.106. Спр. 63. Доповідні записки, довідки і інформації інспекторів про трудове і виробниче навчання учнів у школах області (1959–1960). – 271 арк.
- 1.107. Спр. 82. Матеріали результатів перевірки стану трудового і виробничого навчання учнів у школах області (довідки, пропозиції, висновки) (1960–1961). – 304 арк.

Державний архів Харківської області
(ДАХО, м. Харків)

**Ф. Р 4510 Отдел народного образования исполнительного комитета
Харьковского районного Совета депутатов трудящихся 1936–1973 гг.**

оп. 2

- 1.108. Спр. 101. Отчет Харьковского районного отдела народного образования за 1958/59 учебный год. – 137 арк.

**Ф. Р 4690. Отдел народного образования Орджоникидзевского райсовета
депутатов трудящихся г. Харькова. 1943–1969.**

оп. 1

- 1.109. Спр. 204. Отчет работы СЗШ № 85 г. Харькова за 1960/61 учебный год. – 51 арк.

**Ф. Р 5581. Отдел народного образования исполнительного комитета
Волчанского районного Совета депутатов трудящихся. 1943–1969.**

- 1.110. Спр. 89. Годовой отчет о работе школ района за 1958/59 учебный год. – 102 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛМ, м. Київ)**

Ф.22. Малишко Андрій Самійлович

оп. 1

1.111. Спр. 419. Лист В. Стуса до А.Малишка, 12.12.1962 р. – 2 арк.

оп. 5

1.112. Спр. 95. Звернення М. Рильського, М. Бажана, І. Дзюби, М. Шумила, О. Гончара та А. Малишка до керівництва Верховної Ради УРСР, 6.04.1959 р. – 3 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

- 2.114. Вопросы идеологической работы: сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). – М.: Госполитиздат, 1961. – 327 с.
- 2.115. Державна національна програма «Освіта» (Україна. ХХІ ст.). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
- 2.116. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. Т.4. 1953–1957 гг. – М.: Госполитиздат, 1958. – 846 с.
- 2.117. Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих ті інструктивних матеріалів [упоряд. А.Г. Половодов]. – Львів: [Б.в.], 1956. – 295 с.
- 2.118. Здобутки народної освіти Української РСР: зб. док. і матер. / [ред. кол. Є.С. Березняк (голова) та ін.]. – К.: Радянська школа, 1976. – 176 с.
- 2.119. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.2 (1941–1976) [редкол.: В.У. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.
- 2.120. Культурне будівництво партії і радянського уряду: зб. док.: в 2 т. Т.2. – К.: Держполітвидав, 1961. – 660 с.
- 2.121. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1960 рр.: зб. док. в 2 т.

- Т.2. (червень 1941-1960 рр.) / [ред. О.В. Килимник та ін.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1966. – 663 с.
- 2.122. Культурне життя в Україні. Західні землі: док. і матер. в 2 т. Т.2. (1953–1966 рр.) / [упор. Т. Галайчак та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 916 с.
- 2.123. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. (1917–1973 гг.) / [сост.: А. Абакумов и др.]. – М.: Педагог, 1974. – 559 с.
- 2.124. Об идеологической работе КПСС: сб. матер. – М.: Политиздат, 1977. – 639 с.
- 2.125. Основні документи про організацію методичної роботи з педагогічними кадрами. – К.: Рад. школа, 1988. – 195 с.
- 2.126. Основні документи про школу: зб.-довід. / [упоряд. С.С. Березняк]. – К.: Рад. школа, 1982. – 399 с.
- 2.127. Писков В.М. Социальное обеспечение и страхование в СССР: сб. офиц. док. / В.М. Писков. – М.: Юридическая литература, 1964. – 462 с.
- 2.128. Про збільшення контингенту учнів у школах робітничої і сільської молоді та заочних середніх загальноосвітніх школах УРСР: Наказ № 183 від 28 серпня 1961 р. Міністерства освіти УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1961. – № 17–18. – С. 32–34.
- 2.129. Про роботу шкіл працюючої молоді Сумської області: Наказ № 204 від 18 листопада 1964 р. Міністерства освіти УРСР А. Бондар // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1965. – № 1. – С. 2–5.
- 2.130. Про роботу шкіл робітничої і сільської молоді Кримської області: Наказ № 72 від 27 лютого 1962 р. Колегії Міністерства освіти УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти України РСР. – 1962. – № 6. – С. 8–9.

- 2.131. Про роботу шкіл сільської молоді Житомирської і Чернівецької областей в світлі Закону про народну освіту: Наказ № 101 від 5 травня 1961 р. Міністерства освіти УРСР // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1961. – № 11. – С. 3–5.
- 2.132. Про стан виконання народногосподарського плану по учнівських контингентах у вечірніх (змінах) і заочних школах Запорізької області на початок 1961/62 навчального року: Постанова колегії Міністерства освіти УРСР і ЦК ЛКСМ України від 31 жовтня 1961 // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1961. – № 22. – С. 2–3.
- 2.133. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. за 50 лет: в 5 т. Т.4. (1953-1961 гг.) / [сост.: К.У. Черненко, М.С. Смирнов]. – М.: Политиздат, 1968. – 783 с.
- 2.134. Суспільно-політичний розвиток західноукраїнських областей УРСР. 1939–1989: зб. док. і матер. – К.: Наукова думка, 1989. – 456 с.
- 2.135. Україна у ХХ столітті (1900-2000): зб. док. і матер. / [упор. А.Г. Слюсаренко та ін.] – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.
- 2.136. Українська РСР. Закони і постанови. Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 27 с.
- 2.137. Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: док. і матер. в 3 т. Т. 3. – К.: Сучасність, 1983. – 443 с.
- 2.138. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. / [ред. і гол. упор. С.Д. Михальчук]. – К.: Політвидав УРСР. Т.3 (1952–1956 рр.). – 1963. – 1122 с.; Т.4. (1957–1958 рр.). – 1964. – 847 с.
- 2.139. ХІХ з'їзд Комуністичної партії України. 17–21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 240 с.

3. Статистичні збірники, щорічники

- 3.140. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статист. зб. – К.: Статистика, 1963. – 316 с.
- 3.141. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статист. зб. – К.: Статистика, 1973. – 340 с.
- 3.142. Народне господарство Вінницької області. Статист. зб. – К.: Статистика, 1969. – 234 с.
- 3.143. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статист. зб. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.
- 3.144. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статист. зб. – К.: Держстатвидав, 1961. – 556 с.
- 3.145. Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статист. зб. – К.: Держстатвидав, 1962. – 675 с.
- 3.146. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статист. зб. – К.: Держстатвидав, 1964. – 654 с.
- 3.147. Народное образование, наука и культура в СССР. Статист. зб. – М.: Статистика, 1977. – 448 с.
- 3.148. Народное хозяйство СССР. 1922–1982. Юбилейный статист. ежегодник ЦСУ ССР. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 624 с.
- 3.149. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статист. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 765 с.
- 3.150. Освіта в Українській РСР: Статист. зб. – К.: Рад. школа, 1978. – 140 с.
- 3.151. Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статист. довід. – К.: Політвидав України, 1967. – 272 с

4. Періодичні видання

- 4.152. Бондар А.Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади / А.Д. Бондар // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 23–33.
- 4.153. Величні перспективи розвитку народної освіти в шостій п'ятирічці // Радянська школа. – 1956. – № 2. – С. 3–10.

- 4.154. Гордон Д.И. Соревнование между классами / Д.И. Гордон // Вечерняя школа. – 1963. – № 1. – С. 71.
- 4.155. Дадаєв К.Д. Про перебудову роботи педагогічних інститутів / К.Д. Дадаєв // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 86–88.
- 4.156. Льготы для учащихся / б. а. // Вечерняя средняя школа. – 1962. – № 5. – С. 95–96.
- 4.157. Медведев Р.А. Будущее нашей школы / Р.А. Медведев // Новое время. – 1958. – № 2. – С. 7–15.
- 4.158. Миргородський П.Л. Розвиток народної освіти в Українській РСР за 40 років / П.Л. Миргородський // Радянська школа. – 1957. – № 6. – С. 12–22.
- 4.159. Ніссенс Є.С. Приходьте до нас на лекцію / Є.С. Ніссенс // Радянський Крим. – 1959. – № 162. – С. 3.
- 4.160. Пінчук Г.П. Ширше розгортати політехнічне навчання в загальноосвітній школі / Г.П. Пінчук // Радянська школа. – 1956. – № 3. – С. 1–16.
- 4.161. Подольский И.А. Настойчивость и еще раз настойчивость / И.А. Подольский // Вечерняя средняя школа. – 1963. – № 2. – С. 17–18.
- 4.162. Русько О.М. За дальше піднесення педагогічної науки в УРСР / О.М. Русько // Радянська школа. – 1959. – № 12. – С. 69–76.
- 4.163. Сезько Н.Д. Режим дня учащихся / Н.Д. Сезько // Вечерняя средняя школа. – 1962. – № 4. – С. 83–84.
- 4.164. Сухомлинский В.А. Овладение массовой рабочей специальностью в школе – средство улучшения трудового воспитания / В.А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1958. – № 7. – С. 11–24.
- 4.165. XX з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку народної освіти та педагогічної науки // Радянська школа. – 1956. – № 4. – С. 3–16.
- 4.166. Часовникова Н.М. Особенности формирования учительских кадров в СССР в годы семилетки (1959–1965 гг.) / Н.М. Часовникова // Вестник МГУ. – 1966. – № 6. – С. 3–17.

- 4.167. Чепелєв В. І. Розвиток радянської педагогічної науки на Україні 1917–1967 рр. / В. І. Чепелєв // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років. – 1967. – С. 18–20.
- 4.168. Швидак О.М. З історії культурно-освітніх закладів на Україні (1956–1961 рр.) / О.М. Швидак // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С.70–78.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, наукові статті

- 5.169. Абросимова Г.Н. Школа и пионерская организация в исследованиях 20–70-х гг. / Г. Амбросимова, Л.В. Алиева // Советская педагогика. – 1986. – № 5. – С. 110–115.
- 5.170. Адаменко О.В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття / О. В. Адаменко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 703 с.
- 5.171. Аксютин Ю.В. Хрущовская «оттепель» и общественные настроения в СССР 1953–1964 гг. / Ю. Аксютин. – М.: РОСПЭН, 2004. – 448 с.
- 5.172. Альтерович О.Н. Культурное строительство – дело миллионов (опыт социального исследования) / О.Н. Альтерович. – М.: Мысль, 1969. – 199 с.
- 5.173. Анайкина Л.И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФРР (1922–1991) / Л.И. Анайкина. – М.: Секачев, 2001. – 304 с.
- 5.174. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
- 5.175. Анкета Р.Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі її реалізації / Р.Ш. Анкета // Радянська школа. – 1987. – № 12. – С. 3–10.
- 5.176. Антонєць М. Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В.О.Сухомлинського / М. Я. Антонєць // Психол.-пед. проблеми сіл. шк.: зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла

- Тичини / редкол. Н. С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2002. – Вип. 5. – С. 238–256.
- 5.177. Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В.И. Астахова. – Харьков: Вища шк., 1976. – 155 с.
- 5.178. Бабанский Ю.К. Реформа школы (задачи, содержание, научно-теоретическое значение) / Ю.К. Бабанский. – М.: Общество «Знание» РСФСР, 1984. – 48 с.
- 5.179. Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.
- 5.180. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 667с.
- 5.181. Баран В.К. Україна крізь віки. Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернатива, 1999. – 303 с.
- 5.182. Белова Н.А. Зароботная плата советских учителей в 1920-1960-е гг. / Н.А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 1. – Том 1. – С. 36–38.
- 5.183. Белова Н.А. Зароботная плата советских учителей в 1920–1960-е гг. / Н.А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 11. – Том 1. – С. 67–72.
- 5.184. Березівська Л.Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964) / Л.Д. Березівська // Шляхи освіти. – 2007. – № 4. – С. 42–47.
- 5.185. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти як історико-педагогічна проблема / Л.Д. Березівська // Зб. наук. праць. Сер. «Пед. науки». – Херсон: ХДУ, 2004. – Вип. 37. – С. 10–15.

- 5.186. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: СПД А.М. Богданова, 2008. – 405 с.
- 5.187. Березівська Л.Д. Ідеї В.О. Сухомлинського і Закон про школу 1959 р. / Л.Д. Березівська // Рідна школа. – 2003. – № 9. – С. 9–12.
- 5.188. Березівська Л.Д. В.О. Сухомлинський про навколишнє середовище в контексті освітньої реформи другої половини 50-х років ХХ ст. / Л.Д. Березівська // Науковий вісник миколаївського державного університету. – 2004. – Вип. 8. – С. 139–143.
- 5.189. Березівська Л. Д. Шкільна реформа 1856–1860 років: причини, хід, напрями / Л.Д. Березівська // Шлях освіти. – 2004. – № 4. – С. 38–42.
- 5.190. Березняк Е.С. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е.С. Березняк. – Киев: Радянська школа, 1964. – 129 с.
- 5.191. Білецький Л.Т. Українська Народна Республіка (УНР) / Л.Т. Білецький, І.А. Герасимович // Енциклопедія українознавства: заг. час: ротاپринтне вид. 1949 р. – Перевид. в Україні. – К.: НАН України. Ін.-т історіографії. – К.: НАН України. – К.: А.Т. «Книга». – Т.1. – С. 933–934.
- 5.192. Білодід І.К. На шляху перебудови школи / І.К. Білодід. – К.: Рад. школа, 1959. – 81 с.
- 5.193. Богуславский М.В. ХХ век российского образования / М.В. Богуславский. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 320 с.
- 5.194. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / Бондар А.Д. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 227 с.
- 5.195. Бондар А.Б. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині: історичний нарис / А.Б. Бондар, А.В. Чума. – Пряшів, 1967. – 115 с.
- 5.196. Бондар А.Г., Курносов Ю.О. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / А.Г. Бондар, Ю.О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1964. – 342 с.

- 5.197. Ботвинов О.І. Під зорею радянської влади / О.І. Ботвинов. – К.: Держполітвидав, 1960. – 93 с.
- 5.198. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х тт. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941–1964 гг. – 2-е изд. / Д. Боффа. – М.: Междунар. отно., 1994. – 632 с.
- 5.199. Брехунець Н.С. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50-80 років ХХ ст.: до історіографії проблеми / Н.С. Брехунець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – 2004. – Вип.8. – С. 52–57.
- 5.200. Будник В.А. Высшая школа и интеллигенция. Советский воспитательный и образовательный эксперимент. 1945–1985 гг. / В.А. Будник. – Иваново: Арт Виста, 2003. – 251 с.
- 5.201. Булгакова О.В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) / О.В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16. – С. 145–151.
- 5.202. Булгакова О.В. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) / О.В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. – С. 232–245.
- 5.203. Бурлака Я.І. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми / Я.І. Бурлака, Ю.Д. Руденко // Рідна школа – 1992. – № 1. – С. 7–13.
- 5.204. Бурлака Я.І. Історія педагогіки України: витоки, пошуки і проблеми / Я.І. Бурлака, Ю.Д. Руденко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 7–13.
- 5.205. Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: о Хрущёве, Андропове и не только о них / Ф.М. Бурлацкий. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.

- 5.206. Бурлацкий Ф.М. После Сталина. Заметки о политической оттепели / Ф.М. Бурлацкий // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 153–188.
- 5.207. Валив И.И. Зигзаги советской школы / И.И. Валив. – Уфа: Госкомиздата БССР, 1992. – 150 с.
- 5.208. Васильева С.О. Винагороди вчителів Харківщини як показник професійного статусу / С.О. Васильева // Педагогіка та психологія. – 2015. – Вип. 47. – С. 73–84.
- 5.209. Вендровская Р.Б.. Проблемы формирования учебных планов в советской школе (1945–1985) / Р.Б. Вендровская // Сов. педагогика. – 1987. – № 3. – С. 96–101.
- 5.210. Веселов В.Р. Формирование учительских кадров в СССР / В.Р. Веселов. – М.: МГПИ, 1983. – 88 с.
- 5.211. Вильчек М.И. Российское образование и образование России: К концепции реформирования системы образования: ключевые проблемы и вопросы / М.И. Вильчек. – М.: ГУ ВШЭ, 2001. – 82 с.
- 5.212. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Л.Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип.4. – С. 121–138.
- 5.213. Войцехівський Ю.В. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х років / Ю.В. Войцехівський. – Київ-Бердянськ, 2004. – 124 с.
- 5.214. Войцехівський Ю.В. Вчителі сільських шкіл: 1960 – перша половина 1980-х рр. (історична ретроспекція) / Ю.В. Войцехівський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вип. XII. – 2007. – С. 23–28.
- 5.215. Гаргін В.В. Становлення системи підготовки вчителів трудового навчання в Україні (друга половина ХХ століття) / В.В. Гаргін // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми. – 2010. – № 6. – С. 10–17.

- 5.216. Герасин Ф.В. Деятельность партийных организаций по укреплению связи школы с жизнью / Ф.В. Герасин. – М.: Мысль, 1964. – 190 с.
- 5.217. Главацкий М.Е. Советская историческая литература о формировании производственно-технической интеллигенции (1956–1964) / М.Е. Главацкий // Культурная революция в СССР. 1917–1965. – М., Рад. школа, 1965. – С. 424–430.
- 5.218. Голубева Н.А. Забота партии об обеспечении школ учительскими кадрами в период подготовки условий для развертывания коммунистического строительства / Н.А. Голубева // Из истории формирования социалистической интеллигенции. – Л.: Изд-во Ленинград. пед. ин-та им. А. Герцена, 1972. – С. 150–165.
- 5.219. Гончаров Н.К. Перестройка советской школы / Н.К. Гончаров. – М.: Знание, 1959. – 268 с.
- 5.220. Гончаренко С.У. Берегти і примножувати славні традиції української педагогіки / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Шляхи освіти. – 1999. – № 3. – С. 44–47.
- 5.221. Гончаренко С.У. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Рідна школа. – 1993. – № 4. – С. 51–56.
- 5.222. Гончаренко С.У. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи / С.У. Гончаренко // Радянська школа. – 1985. – № 1. – С. 63–69.
- 5.223. Грибеник М.В. Політехнізація шкільної освіти у 1953–1964 рр. (за матеріалами періодичних видань півдня України) / М.В. Грибеник // Историчний архів. – 2014. – Вип. 13. – С. 137–142.
- 5.224. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриценко. – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.
- 5.225. Гриценко М.С. Розвиток радянської школи на Україні / М.С. Гриценко. – К.: Рад. школа, 1958. – 71 с.

- 5.226. Гриценко М.С. Про наукові основи періодизації історії народної освіти в СРСР / М.С. Гриценко // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років: тези ювіл. наук. сесії. – К.: Рад. школа, 1967. – С. 124–126.
- 5.227. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 58–62.
- 5.228. Гриценко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М.М. Гриценко – К.: Рад. школа, 1960. – 143 с.
- 5.229. Гриценко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / М.М. Гриценко. – К.: Вища школа, 1957. – 44 с.
- 5.230. Губерський Л.В. Культура, ідеологія, особистість. Методолого-світоглядний аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 580 с.
- 5.231. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 224 с.
- 5.232. Гусак П.М. Історія педагогіки в Україні / П.М. Гусак, Л.А. Мартеросян. – Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. – 164 с.
- 5.233. Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні / С.К. Гутянський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 108 с.
- 5.234. David Powell, *Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion*. – Cambridge: M.I.T. Press, 1975. – С 54.
- 5.235. Даниленко В.М. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) / В.М. Даниленко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, побут. – 2011. – Вип. 6. – С. 5–20.
- 5.236. Даниленко В.М. Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст.: історіографія та джерельна база проблеми / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – 2004. – Вип. 8. – С. 46–52.

- 5.237. Даниленко В.М. Українська національна школа в ХХ ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення / В.М. Даниленко, А.Г. Слюсаренко // III Міжнародний конгрес українців. – 26–29 серп. – Харків, 1996. – С. 131–138.
- 5.238. Данилов М.А. Дидактика К.Д. Ушинського / М.А. Данилов, Б.С. Еписов. – М.: АПН, 1957. – 518 с.
- 5.239. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
- 5.240. Дмитрієв А.С. Система керівництва педагогічним колективом як невід’ємна складова внутрішкільного управління / А.С. Дмитрієв // Освіта Донбасу. – 2003. – № 5–6. – С. 126–132.
- 5.241. Дроб’язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність / П.І. Дроб’язко. – К.: Академія, 1997. – 181 с.
- 5.242. Дудка Н.И. Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования / Н.И. Дудка. – Киев: Основа, 2002. – 272 с.
- 5.243. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
- 5.244. Ермаков В.Т. Исторический опыт культурной революции в СССР / В.Т. Ермаков. – М.: Мысль, 1968. – 151 с.
- 5.245. Эренбург И.Г. Оттепель / И.Г. Эренбург. – М.: Сов. спасатель, 1954. – 306 с.
- 5.246. Єленський В.С. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну компанію кінця 50-х – початку 60-х рр. / В.С. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 24–28.
- 5.247. Єрмола А.М. Технологія організації науково-методичної роботи з педагогічними кадрами: науково-методичний посібник / А.М. Єрмола, О.М. Василенко. – Харків: Курсор, 2006. – 312 с.
- 5.248. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О.А. Завадская. – Киев: Изд-во Киевс. ун-та, 1968. – 266 с.

- 5.249. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О.Я. Завадська. – К.: Рад. школа, 1964. – 164 с.
- 5.250. Загальноосвітня школа України в 50–80-х рр. ХХ ст.: Історіографічний аспект // Вісник Київського славистичного університету. – 2004. – Вип. № 18. – С. 5–23.
- 5.251. Заклади освіти Київщини: Минуле та сучасне / ред. І.Л. Лікарчук. – К.: [Вид-во О.М. Ешке], 2002. – 528 с.
- 5.252. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К.: Рад. школа, 1962. – 26 с.
- 5.253. Зарецький О.В. Українські шістдесятники і Хрущовська «відлига» в етнокультурному просторі СРСР / О.В. Зарецький // Сучасність. – 1995. – Ч. 4. – С. 113–125.
- 5.254. Зільберштейн А.І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / А.І. Зільберштейн, В.О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967). – 1968. – Вип. 5. – С. 57–67.
- 5.255. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы: 1945-1964 / Е.Ю. Зубкова. – М.: Россия молодая, 1993. – 200 с.
- 5.256. Зубкова Е.Ю. Реформы Хрущева: культура политического действия / Е.Ю. Зубкова // Свободная мысль. – 1993. – № 9. – С. 97–107.
- 5.257. Зязюн А.І. Краса педагогічної дії / А.І. Зязюн, Г.М. Сагач. – К.: Педагогіка, 1997. – 301 с.
- 5.258. Интеллигенция Советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методологии исследования / Г.С. Берега, Н.Н. Варварцев, Н.В. Комаренко; за ред. Ю.А. Курносов. – Киев: Наук. думка, 1988. – 191 с.
- 5.259. Ісіченко С.В. Система партійної освіти як інструмент проведення антирелігійної роботи наприкінці 50-х рр. ХХ ст. (На матеріалах

- Сталінської області) / С.В. Ісіченко // Нові сторінки історії Донбасу. – 2008. – Кн.15/16. – С.263–267.
- 5.260. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-і рр.). Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / Редкол.: Гол. ред. І.І. Лукінова; Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.
- 5.261. Історія українського селянства: в 2-х т. / відп. Ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
- 5.262. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-і роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. Тому: Відп. ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.
- 5.263. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад. О.О. Любар, За ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – 767 с.
- 5.264. Кабанов П.И. История культурной революции в СССР / П.И. Кабанов. – М.: Высшая школа, 1971. – 272 с.
- 5.265. Кагальна М.В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) / М.В. Кагальна // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 96. – С. 113–117.
- 5.266. Кагальна М.В. Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років / М.В. Кагальна // Сумський історико-архівний журнал. – 2013. – № XXI. – С. 24–29.

- 5.267. Кагальна М.В. Житлове забезпечення сільських вчителів УРСР у першій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. / М. В. Кагальна // Історичні записки. – 2013. – Вип. 38. – С. 92–102.
- 5.268. Кагальная М.В. Обеспечение педагогическими кадрами общеобразовательных школ УССР в первой половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. / М.В. Кагальна // Вестник Московского государственного областного университета. – 2012. – № 5. – С. 74–79.
- 5.269. Каганов Ю.О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.) / Ю.О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 213–225.
- 5.270. Калашников А.Г. Проблемы политехнического образования: избранные труды / А.Г Калашников. – М.: Педагогика, 1990. – 366 с.
- 5.271. Капченко О.Л. Організаційно-контролююча діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945–1956) / О.Л. Капченко. – Кіровоград: Трелакс, 1998. – 64 с.
- 5.272. Капченко О.Л. Підвищення кваліфікації педагогів у діяльності районних відділів освіти (1957–1967) / О.Л. Капченко // Шляхи освіти. – 1999. – № 2. – С. 47–51.
- 5.273. Капченко О.Л. Діяльність народних відділів освіти України з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів (1945–1956 рр.) / О.Л. Капченко // Освіта і управління. – 1999. – № 1. – С. 165–169.
- 5.274. Кацва Л.А. Оттепель (1950–1960 гг.) / Л.А. Кацва // История. – 2001. – № 2. – С. 1–7.
- 5.275. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.
- 5.276. Колосова К.А. Республіка загальної писемності / К.А. Колосова. – К.: Радянська школа, 1974. – 31 с.

- 5.277. Колосова К.А. Школи України на новому етапі / К.А. Колосова – К.: Рад. школа, 1960. – 89 с.
- 5.278. Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / І. Коляска. – Торонто: Peter Martin Association, 1970. – 245 с.
- 5.279. Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958) / І.Я. Кошарний. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. – 239 с.
- 5.280. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки/ В.П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
- 5.281. Кравченко Б.О. Соціальні зміни і національна свідомість і Україні ХХ столітті: перек. з англ. / Б.О. Кравченко. – К.: Основа, 1997. – 423 с.
- 5.282. Красножон Н.Г. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944-1953) / Н.Г. Красножон // Наукові записки з української історії. – 1999. – Вип. 7. – С. 345–357.
- 5.283. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-Ukraine, 1996. – 794 с.
- 5.284. Крикун І.О. Технологічні практики трудового виховання початкової школи в творчості В.О.Сухомлинського / І.О. Крикун // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. – 2015. – № 1. – С. 148–153.
- 5.285. Кузин М.С. Из истории советской школы (1945–1970) / М.С. Кузин // Народное образование. – 1977. – № 10. – С. 88–98.
- 5.286. Кузьменко Ю.В. Підготовка фахівців з трудової підготовки у 1958–1961 рр. як джерело розвитку трудових ресурсів Радянської України / Ю.В. Кузьменко // Зб. наук. праць «Педагогічний альманах». – 2015. – Вип. 25. – С. 307–314.
- 5.287. Кузьмин Н.В. Очерки психологии труда учителя / Н.В. Кузьмин – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1967. – 183 с.

- 5.288. Кузьминец А.В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью (из опыта Компартии Украины) / А.В. Кузьминец. – М.: Высшая школа, 1987. – 192 с.
- 5.289. Кузьмінський А.І. Деякі аспекти становлення післядипломної педагогічної освіти / А.І. Кузьмінський // Непереривна професійна освіта: теорія і практика. – 2003. – Вип. 1. – С. 154–162.
- 5.290. Кукуруза Ж.Б. Перетворення в галузі освіти УРСР (середина 1950-х – початок 1960-х рр.): огляд історіографії / Ж.Б. Кукуруза // Гілея: науковий вісник. – 2011. – № 51(№ 9). – С. 183–188.
- 5.291. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.
- 5.292. Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади / Упоряд. А.Г. Бабенко, А.А. Міняйло. – Вінниця: Вінницька районна друкарня, 1959. – 34 с.
- 5.293. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 91–102.
- 5.294. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В.С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
- 5.295. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970-ті рр.) / Ю.О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1975. – 207 с.
- 5.296. Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965) / Ю.О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1968. – 180 с.
- 5.297. Курносов Ю.О. Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР / Ю.О. Курносов, А.Г. Бондар. – К.: Наукова думка. – 1964. – 342 с.
- 5.298. Курок В.П. Аналіз результатів освітньої реформи 1958 р. для професійно-технічної освіти України / В.П. Курок, Б.О Шевель // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – № 7. – С. 278–284.

- 5.299. Кучернюк М.Ф. Трудові колективи і реформа школи / М.Ф. Кучернюк. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.
- 5.300. Кушнір В.П. Впровадження політехнічного навчання у загальноосвітній школі у 1952–1958 роках / Кушнір В.П. // Історико-педагогічний альманах. – 2014. – № 2. – С. 68–72.
- 5.301. Лаврут О.О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960-х роках: деякі аспекти проблеми / О.О. Лаврут // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 103. – С. 54–57.
- 5.302. Левківський М.В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 360 с.
- 5.303. Липник В.Н. Школьные реформы в России: очерк истории / В.Н. Липник. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – 83 с.
- 5.304. Лисяк-Рудницький І.П. Нариси з історії нової України / І.П. Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 191 с.
- 5.305. Логвиненко О.В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960-х роках / О.В. Логвиненко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2006. – Вип. 10. – С. 203–214.
- 5.306. Ломінська Н.В. Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна самосвідомість: історичний аналіз (Х–ХХ ст.) / Н.В. Ломінська. – Острогоз: Вид-во Остроз. акад., 2001. – 168 с.
- 5.307. Лукашенко А.А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР. 1959–1965 рр.) / А.А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1968. – Вип. 20. – С. 194–201.
- 5.308. Лукашенко А.А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / А.А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 9. – С. 95–109.
- 5.309. Лук'яненко О.В. Ціна життя полтавських освітян часів десталінізації / О.В. Лук'яненко // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XIV–XV. – С.154–160.

- 5.310. Луценко О.А. Історія жіночого руху в Україні / О.А. Луценко // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 4–7.
- 5.311. Луцик Д.В. Літопис педагогічної думки в Україні / Д.В. Луцик, Т.О. Логвиненко. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 160 с.
- 5.312. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. – К.: Т-во «Знання», 2003. – 450 с.
- 5.313. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985) / В.К. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
- 5.314. Майборода В.К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна школа. – 1992. – № 11/12. – С. 6–16.
- 5.315. Майборода С.В. Тенденції державної політики у розвитку освітньої галузі України (1950–1960 рр.) / С.В. Майборода, О.В. Жабенко // Зб. наук. праць Української Академії державного управління. – 2001. – Вип. 2. – С. 334–342.
- 5.316. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) / [упоряд.: Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, Л.В. Пироженко, Н. С. Побірченко, Т. О. Самоплавська, О. В. Сухомлинська; наук. ред. О. В. Сухомлинська]. – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
- 5.317. Мартинюк І.В. Національна система виховання: шляхи реалізації / І.В. Мартинюк // Рідна школа. – 1994. – № 4. – С. 13–17.
- 5.318. Медведев Р.А. Н.С.Хрущёв. Политическая биография / Р.А. Медведев. – М.: Книга, 1990. – 303 с.
- 5.319. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л.А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
- 5.320. Методичні служби України: проблеми управління, професійна підготовка / Під ред. Г.С. Данилова. – К.: ІЗМН, 1997. – 256 с.
- 5.321. Микоян А.И. Так было / А.И. Микоян. – М.: Вигриус, 1999. – 612 с.

- 5.322. Миронов В.Б. Век образования / В.Б. Миронов. – М.: Педагогика, 1990. – 175 с.
- 5.323. Міщенко І.С. З досвіду організації підвищення кваліфікації педагогічних кадрів / І.С. Міщенко // Радянська школа. – 1972. – № 2. – С. 93-98.
- 5.324. Мойсеєнко В.Д. З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943-1970 рр.). – К.: Київ. пед. ін-т, 1972. – 136 с.
- 5.325. Мойсеєнко В.Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. На матеріалах УРСР 1945–1958 рр. / В.Д. Мойсеєнко – К.: Вища школа, 1975. – 135 с.
- 5.326. Моторнюк М.М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М.М. Моторнюк. – К.: Знання, 1976. – 48 с.
- 5.327. Моторнюк М.М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям / М.М. Моторнюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 164 с.
- 5.328. Мудрик А.В. О полуролевом (гендерном) подходе в социальном воспитании / А.В. Мудрик // Народное образование. – 2007. – № 5. – С. 175–181.
- 5.329. На допомогу працівникам шкіл-інтернатів. – К.: Рад. школа, 1961. – 242 с.
- 5.330. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / за ред. А.Т. Бондар. – К.: Рад. школа, 1967. – 483 с.
- 5.331. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ ст. / [В.М. Литвин, В.П. Андрущенко, С.О. Довгий та ін.]; за заг. ред. В.М. Литвина]. – К.: Навч. книга, 2004. – 943 с.
- 5.332. Нестеренко В.В. Розвиток заочної форми навчання в системі вітчизняної вищої педагогічної освіти / В.В.Нестеренко // Наукові

записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – 2011. – № 2. – С.12–19.

- 5.333. Ніколаєнко В.Ю. Піклування радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів (60–80-ті роки) / В.Ю. Ніколаєнко // Український історичний журнал. – 1978. – № 1. – С. 57–65.
- 5.334. Ніжинський М.П. Школа, учитель, педагогіка: історичний нарис / М.П. Ніжинський. – К.: Рад. школа, 1978. – 120 с.
- 5.335. Новиков В.Н. В годы руководства Н.С. Хрущева / В.Н. Новиков // Вопросы истории. – 1985. – № 1. – С. 105–111.
- 5.336. Огнев'юк В.О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття / В.О. Огнев'юк. – К. : Навч. книга, 2003. – 112 с.
- 5.337. Омеляненко Б.Л. Из истории развития советской профессиональной школы в послевоенные годы (1945–1960) / Б.Л. Омеляненко // Советская педагогика. – 1979. – № 5. – С. 115–120.
- 5.338. Опенкин Л.А. Были ли повороты в развитии советского общества в 50–60-е годы / Л.А. Опенкин // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 52–65.
- 5.339. Організаційно-педагогічні основи методичної роботи [Пуцов В.І., Крисюк С.В., Воловиченко А.І. та ін.] – К.: УПКККО, 1995. – 180 с.
- 5.340. Організація методичної роботи в школі / авт. упор. І.П. Жерносек. – К.: ІСДО, 1995. – 108 с.
- 5.341. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961) / Под ред. Ф.Г. Паначина. – М.: Педагогика, 1988. – 270 с.
- 5.342. Павлов Д.Н. Среднее специальное образование в Украинской ССР / Д.Н. Павлов, Г.П. Захаревич. – М.: Высшая школа, 1976. – 215 с.
- 5.343. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние / Ф. Г. Паначи. – М.: Педагогика, 1975. – 224 с.

- 5.344. Пыжиков А.И. Н.С. Хрущев: политик и реформатор / А.И. Пыжиков // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 72–79.
- 5.345. Пироженко Л.В. Проблеми реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст. / Л.В. Пироженко // Рідна школа. – 2008. – № 9. – С. 73–76.
- 5.346. Пироженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) / Л.В. Пироженко. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 304 с.
- 5.347. Плесовских В.С. Политика КПСС в области народного образования / В.С. Плясовских. – М.: Мир, 1987. – 245 с.
- 5.348. Позінкевич Р.О. Освіта в системі культури / Р.О. Позінкевич – Луцьк: Вежа, 2000. – 123 с.
- 5.349. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
- 5.350. Политехническое обучение в общеобразовательной школе: науч. изд. / под ред. М.А. Мельникова. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1953. – 336 с.
- 5.351. Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е.И. Пометун. – Луганск: Изд-во Восточнoукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
- 5.352. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.
- 5.353. Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк. – К.: Рад. школа, 1966. – 147 с.
- 5.354. Присяжнюк Ю.П. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2005. – 95 с.
- 5.355. Про порядок надання та оплату чергових і додаткових відпусток працівникам освіти. – К.: Профиздат, 1969. – 39 с.
- 5.356. Про становлення і розвиток вищої педагогічної освіти в Україні // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – С. 96–103.

- 5.357. Про творчі почуття вчителя // Радянська школа. – 1978. – №9. – С. 54–58.
- 5.358. Прокоф'єва М.А. Народна освіта в СРСР. 1917-1967 / М.А. Прокоф'єва. – М.: «Просвіта», 1967. – 544 с.
- 5.359. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине / под ред. В.В. Иваненко – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 94 с.
- 5.360. Развитие социально-классовой структуры населения УССР (60–80-е гг.). – Киев: Наукова думка, 1988. – 207 с.
- 5.361. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.
- 5.362. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К.: Наукова думка, 1967. – 367 с.
- 5.363. Романець Л.М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ століття / Л.М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2009. – Вип. 15. – С. 133–136.
- 5.364. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958 рр. / Л.М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2006. – Вип. 11. – С. 258–261.
- 5.365. Романець Л.М. Участь учительства в культурному та господарському житті України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ ст. / Л.М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2008. – Вип. 14. – С. 271–273.
- 5.366. Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. / В.О. Романцов // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 40–50.

- 5.367. Романчук А.І. Зміст і форми трудового профільного навчання в сільській школі в 50–60 роки ХХ ст. / А.І. Романчук // Молодь і ринок. – 2010. – № 5. – С. 30–34.
- 5.368. Романюк І.М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики / І.М. Романюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2002. – Вип. 6. – С. 282–289.
- 5.369. Романюк І.М. Запровадження системи трудового і виробничого навчання в сільських школах України в кінці 50-х – на початку 1960-х рр. / І.М. Романюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2004. – Вип. 4. – С. 331–337.
- 5.370. Романюк І.М. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті – 60-ті роки / І.М. Романюк // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 1. – С. 108–114.
- 5.371. Романюк І.М. Кадрове забезпечення сільських закладів культури у 1950-х – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – № 4. – С. 84–89.
- 5.372. Романюк І.М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років). / І.М. Романюк. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 220 с.
- 5.373. Романюк І.М. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. / І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – 2002 – Вип. 4. – С. 163–167.
- 5.374. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
- 5.375. Русова С.Ф. Мемуари. Щоденник / С.Ф. Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

- 5.376. Савичев К.П. Подготовка и распределение специалистов в СРСР / К.П. Савичев. – М.: Высшая школа, 1972. – 167 с.
- 5.377. Сбруєва А.А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах / А.А. Сбруєва, М.Ю. Рисіна. – Суми: Сум. ДПУ, 2000. – 208 с.
- 5.378. Сворац С.Д. Зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл областей УРСР (1956–1966 рр.) / С.Д. Сворац // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 108–111.
- 5.379. Сворац С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1966 рр.) / С.Д. Сворац. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
- 5.380. Сысоев М.И. Учительство в условиях развитого социализма / М.И. Сысоев. – Ленинград: ЛГПИ, 1975. – 158 с.
- 5.381. Сисоєва О.В. Естетика праці вчителя / О.В. Сисоєва // Радянська школа. – 1972. – № 11. – С. 16–24.
- 5.382. Сисоєва С.О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С.О Сисоєва, І. Соколова. – К.: ЦУЛ, 2003. – 307 с.
- 5.383. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні / С.О. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
- 5.384. Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В.А. Слостенин. – М.: Просвещение, 1976. – 158 с.
- 5.385. Слюсаренко Н.В. Радянський період розвитку трудової підготовки дівчат у школах України / Н.В. Слюсаренко // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 1. – С. 71–75.
- 5.386. Советская интеллигенция. Критический очерк истории (1917–1975 гг.). – М.: Политиздат, 1977. – 318 с.
- 5.387. Социально-экономические и педагогические проблемы обеспечения учреждений народного образования квалифицированными педагогическими кадрами. – Минск: НЦИП, 1985. – 95 с.

- 5.388. Становлення і розвиток народної освіти та педагогічної думки на Буковині / [укл. Д.І. Пенічикевич та ін.]. – Чернівці, 1997. – 48 с.
- 5.389. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення / Б.М. Ступарик. – К.: ІЗМН, 1998. – 333 с.
- 5.390. Сулима М.Н. Могло ли быть иначе / М.Н. Сулима // *Alma mater* / Вестник высшей школы. – 2001. – № 3. – С. 11–14.
- 5.391. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
- 5.392. Сухомлинский В.А. В Центральный Комитет КПСС тов. Хрущеву Н.С. / В.А.Сухомлинский // *Советская педагогика*. – 1988. – № 3. – С. 97–102.
- 5.393. Сушко О.О. На шляху до відродження: про відбудову радянської школи у повоєнні роки / О.О. Сушко // *Радянська школа*. – 1981. – № 10. – С. 80-83.
- 5.394. Съезд учителей Украинской ССР (14–16 окт.). – К.: Радянська школа, 1960. – 320 с.
- 5.395. Терпеливец-Гуревич І.В. Перлина дитинства / І.В. Терпеливец-Гуревич. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 133 с.
- 5.396. Турченко В.Н. Социально-педагогический проблемы учительского труда / В.Н. Турченко, Л.Г. Борисова. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
- 5.397. Тюрменко И.И. Деятельность коммунистической партии Украины по осуществлению всеобщего среднего образования / И.И. Тюрменко. – Киев, 1983. – 187 с.
- 5.398. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – 350 с.
- 5.399. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє: Українознавчий вимір / Т.П. Усатенко. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.
- 5.400. Фоменко М.В. Идеи реформы воплотить в жизнь / М.В. Фоменко. – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 102 с.

- 5.401. Ходырев А.М. Советская школа 50-х – середины 1960-х гг. как социокультурный феномен / А.М. Ходырев. – Ярославль: ЯГПУ, 2004. – 151 с.
- 5.402. Хороменков Н.А. Ускорение и реформа общеобразовательной школы. / Н.А. Хороменков. – М.: Сов. Россия, 1988. – 191 с.
- 5.403. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: [воспоминания: в 4 кн.]. Кн. 1 / Н.С. Хрущёв. – М.: ИИК «Московские новости», 1999. – 846 с.
- 5.404. Хрущов М.С. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХ з'їздові партії / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав УРСР, – 1956. – 130 с.
- 5.405. Хрущов М.С. Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного общества / М.С. Хрущёв. – К.: Молодь, 1958. – 87 с.
- 5.406. Хрущов М.С. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав, 1958. – 489 с.
- 5.407. Худоминоский В.П. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы (1917–1981) / В.П. Худоминоский. – М.: Педагогика, 1985. – 184 с.
- 5.408. Цепин А.А. Льготы учителям / А.А. Цепин. – Киев: Госиздат, 1963. – 66 с.
- 5.409. Цепин А.А. Трудовые права работников народного образования / А.А. Цепин. – М.: Профиздат, 1969. – 160 с.
- 5.410. Цепин А.А. Трудовые права учителей / А.А. Цепин. – М.: Профиздат, 1965. – 115 с.
- 5.411. Цивин Л.П., Семенов В.Ю. Очередные и дополнительные отпуска (Руководящий материал и таблицы по расчетам за отпуск и компенсации за не использованный отпуск). Справочник для директоров, учителей и бухгалтеров школ и других работников учреждений народного образования / Л.П. Цивин, В.Ю. Семенов. – М.: Профиздат, 1967. – 123 с.

- 5.412. Чарушников Н.Л. Реформирование образования в России / Н.Л. Чарушников // Педагог. – 2001. – № 9. – С. 103–105.
- 5.413. Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя / И.И. Чернокозов. – Киев: Радянська школа, 1988. – 221 с.
- 5.414. Шакалюк А.И. На принципах централизма. Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР. 1951–1958 гг. / А.И. Шакалюк. – Киев: Наукова думка, 1975. – 127 с.
- 5.415. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
- 5.416. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.
- 5.417. Шаповаленко С.Г. Политехническое образование в советской школе на современном этапе / С.Г. Шаповаленко. – М.: Просвещение, 1958. – 267 с.
- 5.418. Шашло Т.М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т.М. Шашло. – К.: Радянська школа, 1963. – 160 с.
- 5.419. Шевальов О.В. Розвиток культури. Матеріали про культурне будівництво в Одеській області / О.В. Швальов. – Одеса: Одеське обласне видавництво, 1958. – 32 с.
- 5.420. Шевченко Л.А. Дружба братніх культур. Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР 1946–1958 рр. / Л.А. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1971. – 163 с.
- 5.421. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х роках / Л.А. Шевченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 39–48.
- 5.422. Шевчук Л.В. Інтелігенція України у формуванні національної свідомості, духовності і розвитку української мови: історичний нарис / Л.В. Шевчук. – Кам'янець-Поільський: Аксіома, 2006. – 248 с.
- 5.423. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XX ст.). Историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – Киев, 1991. – 172 с.

- 5.424. Школа на путях реформы / сост.Н.Е. Чухрий. – Одесса: Маяк, 1986. – 120 с.
- 5.425. Шліхта Н.В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років / Н.В. Шліхта // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 1999. – Т. 14. – С. 80–87.
- 5.426. Шпортенко О.М. Здобутки освіти дорослих в Україні / О.М. Шпортенко // Ряд. школа. – 1972. – № 7. – С. 29–35.
- 5.427. Щербина Д.Н. Развитие народного образования на Буковине / Д.Н. Щербина. – Черновцы: Изд-во Чернов. гос. ун-та, 1961. – 283 с.
- 5.428. Шульга Л.А. Система управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в ХХ столітті / Л.А. Шульга // Вісник НАДУ. – 2005. – Вип. 3. – С. 442–447.
- 5.429. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В.Д. Яремчук. – К.: ІСДО. – 1993. – 100 с.
- 5.430. Яремчук В.П. Контексти української історії у неканонічних інтерпретаціях істориків УРСР (середина 50-х – початок 70-х рр.) / В.П. Яремчук // Гілея. Історія. Політологія. Філософія. – 2008. – Вип. 16. – С. 107–124.
- 5.431. Ярмаченко М.Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність / М.Д. Ярмаченко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001. – № 3. – С. 18–42.
- 5.432. Ярушина Л.В. Подготовка педагогических кадров в РСФСР в годы семилетки (1959-1965) / Л.В. Ярушина // Культурная революция в СССР (1917–1965). – М.: Наука, 1967. – 197 с.
- 5.433. Янкович О.І. Забезпечення практичного спрямування навчального процесу в педагогічних вищих навчальних закладах України / О.І. Янкович // Наукові записки. – 2009. – № 5. – С.19–24.

- 5.434. Янковська О.В. Соціальна складова реформ М. Хрущова / О.В. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 6. – С. 21–38.
- 5.435. Янковська О.В. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення / О.В. Янковська, Д.В. Бачинський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. – С. 132–149.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.436. Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000 рр.): автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / О.В. Адаменко. – Луганськ, 2006. – 44 с.
- 6.437. Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000 рр.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / О.В. Адаменко. – Луганськ, 2006. – 613 с.
- 6.438. Андриевский Б.М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Б.М. Андриевский. – Киев, 1974. – 23 с.
- 6.439. Белова Н.А. Повседневная жизнь советских учителей: на материалах Костромской области: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н.А. Белова. – М., 2011. – 232 с.
- 6.440. Брехунець Н.С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.С. Брехунець. – К., 2006. – 19 с.
- 6.441. Глух Е.Г. Развитие советской системы внешкольной работы с детьми 1945-1973 гг.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е.Г. Глух. – М., 1975. – 27 с.

- 6.442. Григорьева Н.А. Государственная политика и практика развития гражданского образования в России: 1958–2006 гг.: автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Н.А. Григорьева. – Астрахань, 2009. – 31 с.
- 6.443. Гриценко М.С. Развитие общеобразовательной школы в Украинской ССР (1917-1967 гг.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / М.С. Гриценко. – Киев, 1969. – 80 с.
- 6.444. Гупан Н.М. Розвиток історії педагогіки в Україні: Історіографічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.М. Гупан. – К., 2001. – 19 с.
- 6.445. Дем'янчук С.П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945 – 1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С.П. Дем'янчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 16 с.
- 6.446. Домбровська С.М. Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.М. Домбровська. – Харків, 2006. – 18 с.
- 6.447. Дмитрієв А.С. Розвиток теорії внутрішкільного управління в Україні в другій половині ХХ ст.: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.С. Дмитрієв. – Луганськ, 2004. – 20 с.
- 6.448. Дудка Р.А. Суспільнокорисна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.А. Дудка. – К., 1996. – 23 с.
- 6.449. Жабенко О.В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001 рр.): дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01 / О.В. Жабенко. – К., 2003. – 210 с.
- 6.450. Завадская О.А. Общеобразовательная школа Украины в период перестройки народного образования в СССР (1956–1961 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / О.А. Завадская. – М., 1963. – 26 с.

- 6.451. Кагальна М.В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Кагальна. – К, 2015. – 248 с.
- 6.452. Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917-1994 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.М. Калініна. – К., 1996. – 24 с.
- 6.453. Капченко О.Л. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945 – 1990 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Л. Капченко. – К., 1999. – 18 с.
- 6.454. Концур В.В. Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956-1964): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Концур. – Донецьк, 2006. – 19 с.
- 6.455. Курило В.С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.С. Курило. – К., 2000. – 39 с.
- 6.456. Литянский В.В. Развитие общеобразовательной школы на Дрогобычине за годы Советской власти (1939–1959 гг.): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 / В.В. Литянский. – К., 1959. – 18 с.
- 6.457. Лук'яненко О.В. Повсякдення колективів педагогічних ВНЗ Української РСР часів десталінізації (1953–1964 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Лук'яненко. – Полтава, 2012. – 320 с.
- 6.458. Майборода В.К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / В.К. Майборода. – К., 1993. – 16 с.
- 6.459. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01/ В.К. Майборода. – К., 2002. – 411 с.
- 6.460. Попова О.В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст.:

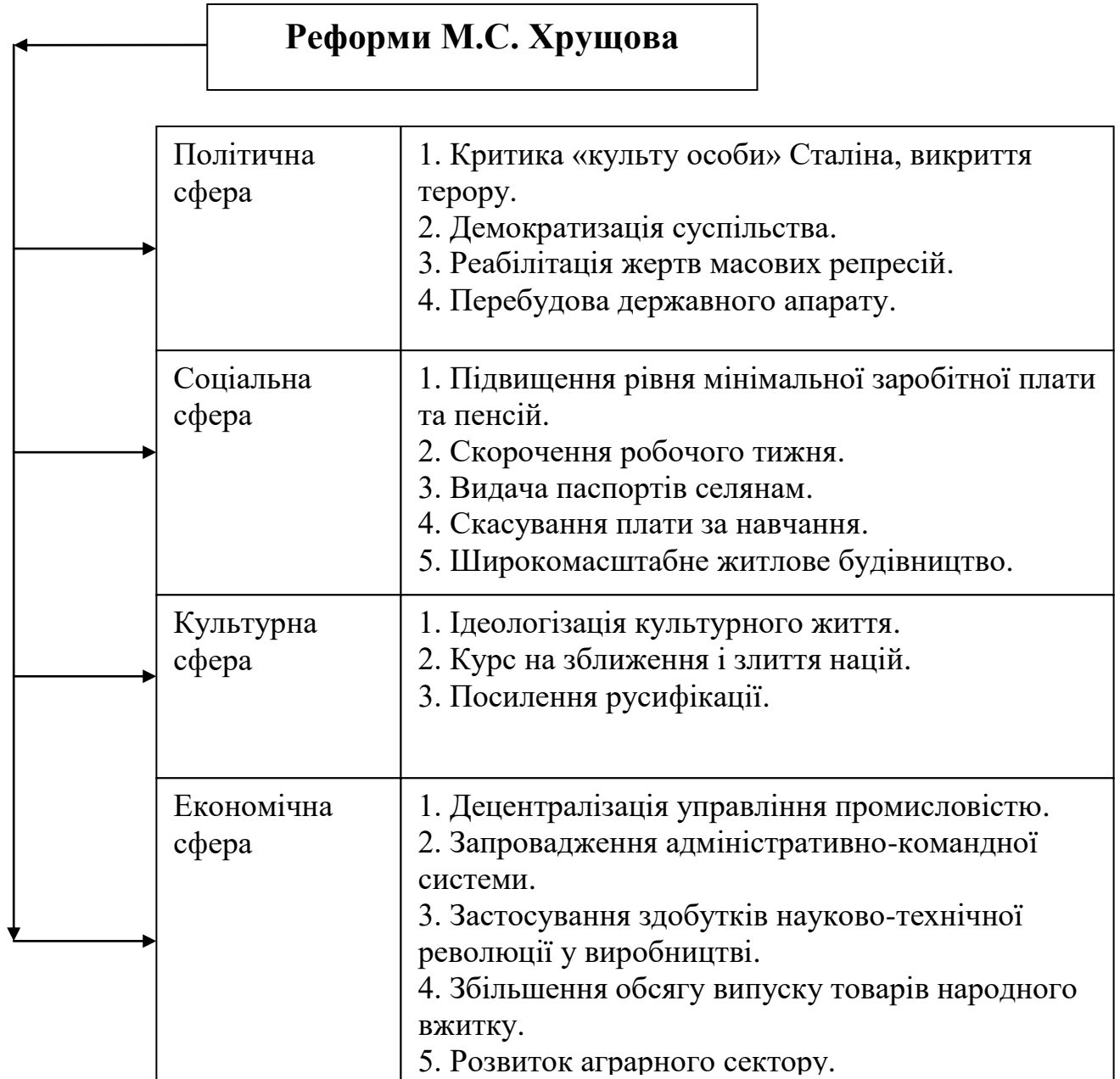
- автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / О.В. Попова. – Харків, 2001. – 39 с.
- 6.461. Раков В.В. Деятельность коммунистической партии Украины по развитию народного образования в 1956–1961 гг. На матер. западных областей УССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / В.В. Раков. – М., 1970. – 32 с.
- 6.462. Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Романець. – Вінниця, 2010. – 246 с.
- 6.463. Сворака С.Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / С. Сворака. – К., 1999. – 34 с.
- 6.464. Середа А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.М. Середа. – Запоріжжя, 1994. – 21 с.
- 6.465. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Сергійчук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 18 с.
- 6.466. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Сергійчук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
- 6.467. Сидорчук Т.Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920-і – 1970-і роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.Г. Сидорчук. – Запоріжжя, 1998. – 239 с.
- 6.468. Тищенко Л.В. Проблема учнівського самоврядування в історії школи і педагогіки в Україні в період 1917 – 1981 рр. : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Тищенко. – К., 1992. – 21 с.

- 6.469. Філіпчук Г.Г. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.Г. Філіпчук. – К., 1991. – 166 с.
- 6.470. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Хоменко. – К., 2008. – 263 с.
- 6.471. Часовникова М.Н. Советское учительство в период строительства коммунизма (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н.М. Часовникова. – М., 1996. – 34 с.
- 6.472. Чорна О.М. Інформаційно-бібліографічне забезпечення вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Чорна. – К., 1996. – 26 с.
- 6.473. Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ж.А. Шевчук. – Харків, 2001. – 20 с.
- 6.474. Шпортенко А.М. Развитие образования взрослых в Украинской ССР (1917–1967 гг.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.М. Шпортенко. – Киев, 1970. – 23 с.

ДОДАТКИ

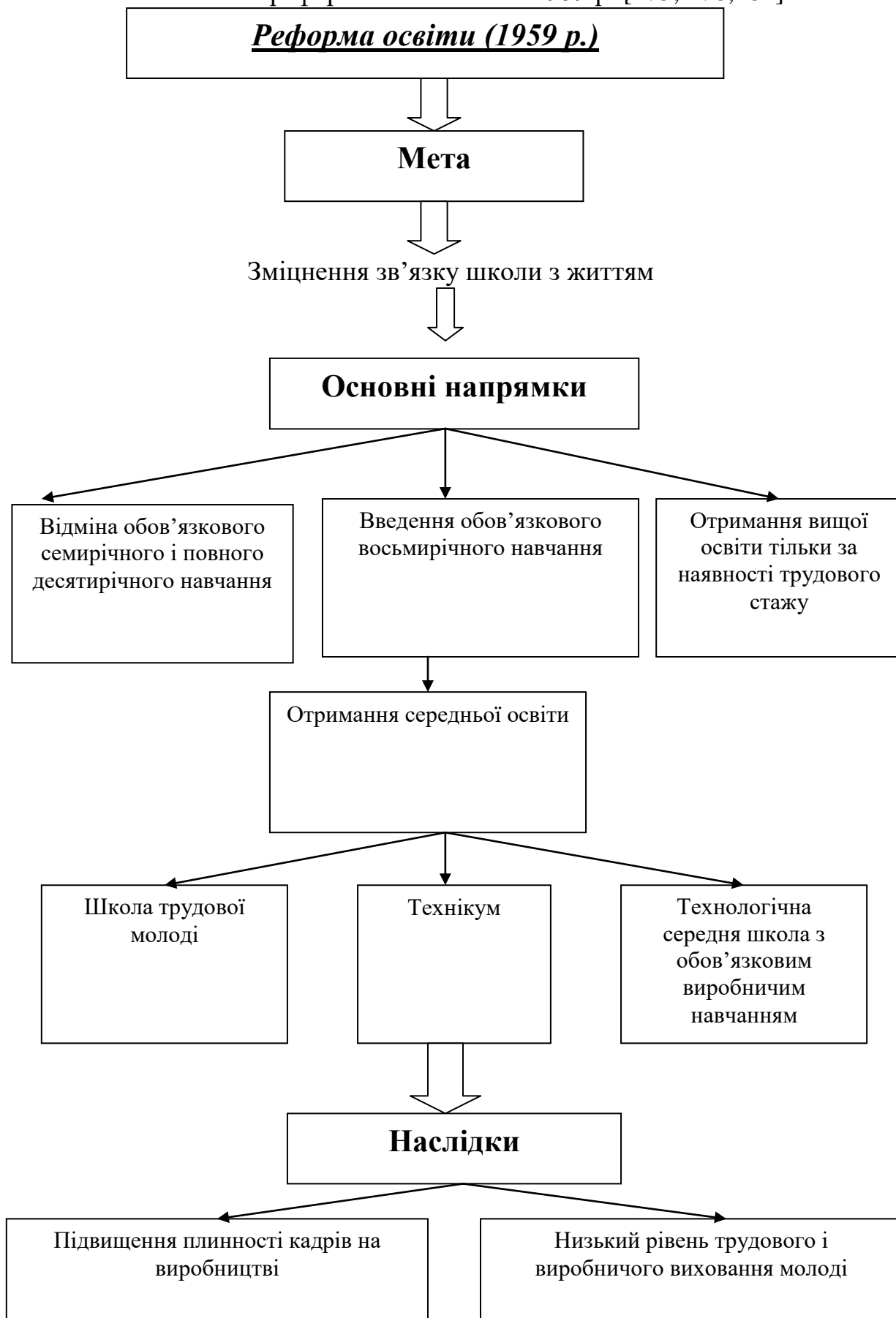
Додаток А

Особливості реформ М.С. Хрущова в УРСР в другій половині ХХ ст. [188, 235, 405, 435]

Додаток Б

Особливості реформи освіти УРСР 1959 р. [175, 178,184]

Додаток В

Навчальні плани середньої школи (кількість годин по предметах) [316]

Навчальні предмети	Навчальні роки				
	1954-1955	1955-1956	1956-1957	1957-1958	1958-1959
Російська мова та література	87	84,5	84	84,5	84,5
Математика	61	60	59,5	60	60
Історія	21,5	20	19,5	20	20
Конституція СРСР	2	1	-	1	1
Географія	16	14,5	14	14,5	14,5
Біологія	13	12	12	12	12
Фізика	16	16,5	15,5	16,5	16,5
Астрономія	1	1	1	1	1
Хімія	10	10,5	10	10,5	10,5
Психологія	1	1	-	1	1
Логіка	1	-	-	-	-
Іноземна мова	22	20	20	20	20
Фізична культура	20	20	23	20	20
Малювання	6	6	6	6	6
Креслення	4	4	4	4	4
Співи	4	6	6	4	6

Додаток Е

Ведення в експлуатацію шкільних приміщень в УРСР на 1959 р. [39]

Область	Загальна кількість збільшенн я шкільних місць	За державні капіталовкладення		За кошти колгоспів і місцевих організацій		Добудовано окремих класних кімнат	
		кіль- кість шкіл	кількість місць	кількість шкіл	кількість місць	кількість класних кімнат	Кількість місць
Вінницька	33 865	2	1 280	77	11 215	163	5 380
Волинська	16 220	5	2 640	42	6 360	223	6 580
Дніпропетр.	18 540	12	7 080	72	10 380	36	1 080
Житомир- ська	23 100 7 800	3 -	1 080 -	33 26	4 860 4 200	231 119	7 262 3 600
Закарпатська	28 455	12	5 740	50	12 320	379	10 370
Запорізька	18 100	5	1 880	6	1 100	504	16 120
Київська	15 200	8	4 200	28	3 500	253	7 500
Кіровоград.	17 420	7	2 440	48	6 090	184	7 360
Кримська	28 940	19	9 040	31	5 500	60	2 400
Луганська	27 435	11	6 360	24	4 560	204	5 985
Львівська	16 876	3	1 200	22	2 420	145	4 595
Миколаївськ а	2 884 15 780	6 4	3 360 2 200	25 45	6 440 6 750	381 97	12 328 2 910
Одеська	24 280	3	1 320	32	6 720	303	12 120
Полтавська	40 950	38	18 150	35	6 240	64	2 560
Рівненська	18 040	1	400	18	4 410	378	13 230
Сталінська	17 150	2	950	40	4 200	210	6 000
Станіслав.	34 430	6	2 280	54	9 200	240	9 600
Сумська	18 288	13	5 660	70	6 675	70	2 660
Терноп.	11 260	4	1 960	34	4 410	163	4 890
Харківська	13 750	2	1 320	36	4 780	243	7 300
Херсонська	27 400	8	3 320	33	5 270	282	8 865
Хмельницьк а	12 210 17 223	1 3	920 1 520	17 9	2 380 760	125 159	3 750 5 277
Черкаська	8 840	9	8 840	-	-	-	-
Чернівецька	2 085	3	1 700	-	-	36	1 080
Чернігівська	543 247	190	96 840	907	140 740	5 252	170 802
м. Київ							
м. Севастоп.							
Всього							

Додаток Ж

Якісний склад педагогічних кадрів [77]

	Кількість учителів 1958-1959 н. р.	%	Кількість учителів 1958-1959 н. р.	%
Учителі 1-4 класів Усього	115 077	100	117 731	100
- з вищою освітою	3 148	2,7	4 528	3,6
- за вчительський інститут	5 807	5,1	6 869	5,9
- з середньою педагогічною	104 586	90,9	105 261	89,4
- з повною середньою	1 387	1,2	1 265	1,1
- не мають повної сер. освіти	149	0,1	71	-
Учителі 5-7 класів Усього	122 932	100	128 628	100
- з вищою освітою	46 087	37,5	60 363	46,9
- за вчительський інститут	66 126	53,8	60 912	47,3
- з середньою педагогічною	8 965	7,3	6 257	4,9
- з повною середньою	1 744	1,4	1 283	1
- не мають повної сер. освіти	10	-	8	-
Учителі 8-10 класів Усього	64 132	100	58 604	100
- з вищою освітою	56 266	87,7	53 158	90,7
- за вчительський інститут	7 320	11,4	5 126	8,8
- з середньою педагогічною	451	0,7	283	0,5
- з повною середньою	95	0,2	37	-
- не мають повної сер. освіти	-	-	-	-
Учителі музики, співів, малювання, креслення, фізичної культури Усього	33 811	100	37 767	100
- з вищою освітою	4 646	13,7	6 032	16,1
- за вчительський інститут	2 484	7,4	3 041	8,1
- з середньою педагогічною	14 666	43,4	15 481	40,9
- з повною середньою	8 817	24,3	9 239	24,5
- не мають повної сер. освіти	3 798	11,2	3 924	10

Додаток 3

Розподіл учителів денних загальноосвітніх шкіл міністерства освіти УРСР
(включаючи керівників шкіл) за рівнем освіти і стажем педагогічної роботи [9]
(на початок навчального року)

Роки	Кількість учителів, включаючи керівників шкіл (без сумісників) – тисяч чоловік	З них (в відсотках до підсумку)							
		мають освіту					мають стаж педагогічної роботи		
		вищу	в обсязі учительських інститутів і учбових закладів, прирівнюваних до них	середню педагогічну	середню спеціальну (не педагогічну) і середню загальну	не мають повної середньої освіти	до 5 років	від 5 до 25 років	25 років і більше
Всього									
1950/51	272,7	16	24	44	11	5	36	57	7
1955/56	308,1	24	30	40	4	2	22	71	7
1960/61	356,5	40	19	36	4	1	16	76	8
1965/66	407,6	49	13	31	6	1	16	71	13
1970/71	421,0	61	10	23	6	0,2	15	65	20
1971/72	424,5	63	9	22	6	0,1	16	63	21
В міських поселеннях									
1950/51	76,4	31	25	35	7	2	29	58	13
1955/56	95,2	40	26	30	3	1	19	68	13
1960/61	135,2	50	15	30	4	1	15	75	10
1965/66	177,5	60	10	26	4	0,6	14	73	13
1970/71	193,1	70	7	18	5	0,2	11	71	18
1971/72	197,4	72	6	17	5	0,1	12	69	19
В сільській місцевості									
1950/51	196,3	9	24	48	13	6	39	57	4
1955/56	212,9	17	32	44	5	2	23	73	4
1960/61	221,3	33	21	40	5	1	17	76	7
1965/66	230,1	41	14	36	8	1	19	69	12
1970/71	227,9	54	12	27	7	0,2	18	60	22
1971/72	227,1	56	11	26	7	0,1	18	58	24

Додаток К

Кількість жінок у складі учителів денних загальноосвітніх шкіл міністерства освіти УРСР [140]

(на початок навчального року)

	Кількість учителів (без сумісників) – тисяч чоловік	З них жінок	Відсоток жінок в загальній кількості учителів і керівників шкіл
Всі учителі (включаючи керівників шкіл)			
1950/51	272,7	190,0	70
1960/61	356,5	247,8	70
1965/66	407,6	287,7	71
1917/71	421,0	305,6	73
1971/72	424,5	310,2	73
в тому числі:			
директори початкових шкіл	0,0	0,0	71
директори восьмирічних шкіл	11,1	2,8	25
директори середніх шкіл	7,3	1,6	21
заступники директорів восьмирічних шкіл	6,9	4,4	63
заступники директорів середніх шкіл	16,5	10,7	65
учителі (крім учителів-керівників шкіл):			
1-3 класів	90,4	85,4	94
4-11 класів	239,2	191,8	80
музики, співів, малювання, креслення, фізкультури і з праці	53,1	13,5	25

Додаток Л

Чисельність загальноосвітніх шкіл УРСР, учнів і вчителів у них [30]

Роки	1945-1946	1950-1951	1951-1952	1952-1953	1953-1954	1954-1955	1955-1956	1956-1957	1957-1958	1958-1959
Усього шкіл	28 470	31055	30693	30499	30249	30333	30063	30241	30522	30705
Усього учнів (тис.)	5049,4	6941,9	6795,3	6 421,9	6206,8	5876	5524,8	5468,3	5508	5574
Усього учителів в (тис.)	182	283,5	299,7	306,8	317,5	324,7	326,9	339,7	352,5	362,1
У тому числі в школах: початкових	47	36,2	31,1	26,3	23,7	23,4	23,5	25,2	27,5	28,3
семирічних	84,4	157,3	156,4	147,9	140,7	132,5	125,8	122,3	123,9	125,9
середніх	48,1	88,5	110,6	130,8	151,1	166,7	175,2	189,6	198,4	205
в інших школах	2,5	1,5	1,6	1,8	2	2,1	2,4	2,6	2,2	2,9